

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 5/6

Одеса
2018

Головний редактор:

Наумкіна С. М. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Заступник головного редактора:

Музиченко Г. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Відповідальний секретар:

Ростецька С. І. – к.політ.н., доц., доцент кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Члени редакційної колегії:

Арабаджієв Д. Ю. – д.політ.н., доц., професор кафедри соціальної роботи
(Запорізький національний технічний університет)

Аркадіуш Адамчик – проф. д-р габ. політології (Університет імені Яна Кохановського в Келцах, РП)

Бабкіна О. В. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Гедікова Н. П. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Горбатенко В. П. – д.політ.н., проф., заступник директора (Інститут держави і права НАН України імені В. М. Корецького Національної академії наук України)

Долженков О. О. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Залевські Єжи – проф. д-р габ. політології (Варшавський університет, РП)

Монолатій І. С. – д.політ.н., проф., професор кафедри політології (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»)

Парух Вальдемар – проф. д-р габ. політології (Університет імені Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, РП)

Романюк А. С. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політології (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Яковлев Д. В. – д.політ.н., проф., декан факультету правової політології та соціології
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

Ярова Л. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Науковий журнал «Politicus» є фаховим виданням на підставі

Наказу МОН України № 241 від 09.03.2016 року (додаток № 9)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

**Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського, протокол 5 від 29 грудня 2018 року**

Офіційний сайт видання: www.politicus.od.ua

Науковий журнал «Політикус» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 21499-11299P від 18.08.2015 р.)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Гоцуляк В. М.

Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України у вимірах історико-теоретичного дослідження.....5

Магдич Ю. А.

Сучасні способи маніпулювання політичною свідомістю.....11

Серов Р. І.

Українсько-французькі відносини: політологічний вимір в історичній ретроспективі.....15

Сич О. М.

Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду: націоналізм, фашизм, нацизм.....26

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Бедирова-Сабов Н. О.

Емпіричні вектори режиму консолідованої демократії Угорщини: універсальний підхід Nations in Transit.....35

Білоусов О. С.

Парадокси сучасного інформаційно-комунікативного світу.....40

Гедікова Н. П.

Сучасний етап державотворення в Україні: досягнення та перспективи розвитку.....46

Григор'єв О. В.

Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціоналізація 2015–2018 років.....51

Каменчук Т. О., Новохацька А. І.

Природні межі політичної компетентності.....56

Кополовець Р. В.

Індекс демократизації "Freedom in the world" як новий вимір демократичного розвитку країн.....61

Осадчук І. Ю.

Партійні системи в контексті функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в Республіці Казахстан (1995–2018) і Російській Федерації (1993–2018).....66

Смолянук В. Ф., Білошицький В. І., Крутій В. О.

Причини трансформацій політичних систем: безпековий підхід.....74

Тихомирова О. К.

Роль громадянського суспільства у процесах демократизації.....82

Шульга Т. В.

Енергетичний вектор зовнішньої політики країн Балтії: досвід для України.....87

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Ключкович А. Ю.

Політична свідомість словацького суспільства в умовах демократичної трансформації: проблемні аспекти сприйняття змін.....92

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Довбиш М. О.

Соціальні програми Європейського Союзу
та адаптація соціальної політики України
до стандартів ЄС.....

97

Мустафазаде Парвана Тельман кизи

Поняття національного інтересу в контексті зовнішньої політики Азербайджану
в Каспійському регіоні.....

103

Рустамова Афаг Балоглан кызы

Развитие информационного общества в Азербайджане: реалии и перспективы.....

108

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Гоцуляк
Володимир Михайлович

Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України у вимірах історико-теоретичного дослідження

УДК 32.01:303.42(477)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-5-10>

Гоцуляк Володимир Михайлович
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницького національного
університету
вул. Інститутська, 11,
м. Хмельницький, Україна

Стаття присвячена теоретико-методологічному осмисленню суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України як важливої складової частини історико-політичного знання. Досліджено різні аспекти її розвитку, історичну та соціокультурну зумовленість її змісту, з'ясовано її взаємозв'язок з релігійними, культурними та суспільно-політичними процесами, що відбувалися в добу ранньомодерної України.

Ранньомодерна доба в українській історії характеризується як час високого розквіту культури, філософської і суспільно-політичної думки, час становлення політичної суб'єктності України у формі козацької держави Богдана Хмельницького, як епоха братських шкіл та інтелектуальних об'єднань XVI – XVII ст. Виділено ті аспекти суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України, які свідчать про становлення національної свідомості, формування передумов для виникнення української модерної нації та Української держави. Теоретичні аспекти української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби розглядаються в єдності з історично-ретроспективним підходом.

Ключові слова: суспільно-політична думка, ранньомодерна Україна, історико-теоретичне дослідження, теоретико-методологічні засади, міждисциплінарність.

Вступ. Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України – це особливий феномен і складова частина духовної культури України, теоретико-методологічне осмислення якої належить до числа складних міждисциплінарних проблем сучасної науки. У ній сконцентроване знання про політичні явища і процеси, що відбувалися в Україні в другій половині XVI – XVIII ст., відображений великий і різноманітний досвід культурної, релігійної і суспільно-політичної діяльності української спільноти у визначальні для її існування часи. Зміст і характер історико-політичного знання про українську суспільно-політичну думку ранньомодерної доби формуються комплексом гуманітарних наук – політології, історії, культурології, соціології, філософії, правничої науки.

Мета та завдання. У вивченні досліджуваної теми слід враховувати, що розвиток суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України здійснювався в загальноєвропейському контексті процесів модернізації. На думку українських дослідників, становлення ранньомодерної України відбувалося синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі [1]. Наслідком цього було те, що українська політична історія другої половини XVI – XVIII ст. стала невід'ємною складовою частиною загальноєвропейського історичного та політичного процесів. Відтак загальновизнані критерії та характеристики ранньомодерного західноєвропейського суспільства цілком поширюються на аналіз історичних, суспільно-політичних, культурних процесів в Україні

другої половини XVI – XVIII ст., рецепція яких представлена в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби.

Результати. У сучасній науці поняття доба «ранньомодерну» («домодерну») використовується для характеристики історичного періоду, який має чітко визначені часові рамки – з другої половини XVI до XVIII ст. і відзначений початком творення національної ідентичності та зародженням модерної української нації. Початок доби ранньомодерної України обмежується двома визначними для української історії подіями, значення яких важко переоцінити, – Люблінською унією 1569 року, наслідком якої стало включення основної частини українських земель до складу Речі Посполитої, і Національною революцією середини XVII ст., яка завершилася утворенням Української козацької держави.

Ранньомодерна доба в історії України – це доба розквіту культури, філософської і суспільно-політичної думки, час становлення політичної суб'єктності України у формі козацької держави Богдана Хмельницького, епоха братських шкіл та інтелектуальних об'єднань XVI – XVII ст., які були загальнонаціональною силою, що сприяла становленню національної свідомості, час потужного полемічного руху, зрештою, це доба Києво-Могилянської академії, яка формувала високу культуру суспільно-політичного дискурсу, демонструючи при цьому свою незалежність від політичної влади.

Культурні, релігійні, суспільно-політичні процеси у другій половині XVI – XVIII ст. є українською

аналогією загальноєвропейського процесу виникнення і розвитку національної свідомості як нової форми колективної ідентичності. З огляду на час творення української ідентичності, можна вважати, що початок ранньомодерної доби в Україні тотожний з початком витворення цієї ідентичності. А XVIII ст. є межею її існування перед початком нової доби – модерної (XIX ст.), коли відбувається національне відродження і національна свідомість поширюється серед мас (Я. Грицак). Саме в ранньомодерних (домодерних) національних спільнотах або етносах слід шукати витоки всіх європейських націй (Е. Сміт).

Вводячи в науковий вжиток і в політичний словник поняття «доба ранньомодерної України», ми відходимо від традиційних для політичної науки дослідницьких схем та уявлень, згідно з якими суспільно-політична думка розвивалася в середньовічному, феодальному тощо суспільстві. Домінантні в сучасній науці поняття «ранньомодерний» («домодерний», «передмодерний»), модерн, постмодерн свідчать про те, що різні періоди в історії суспільно-політичної думки України відрізняються системою цінностей, світобаченням людини, формами усвідомлення нею свого місця в світі. Зокрема, «ранньомодерна» українська людина усвідомлювала себе частиною національної та етнічно-релігійної спільноти («руський народ», «Русь», «Україна»), що мало своїм наслідком формування етнонаціонального виміру суспільно-політичної думки ранньомодерної доби. В добу модерну буде формуватися світогляд, який орієнтується на індивідуальність і наукове пізнання.

Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України – це складний, багатовимірний феномен, що включає в себе світоглядні структури, історично апробований стиль мислення, цінності, форми ментальності, уявлення, ідеї, концепції та погляди представників певних соціальних станів українського суспільства та видатних постатей української духовної культури. Проблемне поле української суспільно-політичної думки досліджуваного періоду визначається питаннями, що стосувалися розуміння держави, політичної влади, проблем взаємодії особистості та влади, справедливості, людської свободи, характеристики різних виявів активності особистості, її політичних пріоритетів і цінностей в контексті культурно-історичних процесів другої половини XVI – XVIII ст. Можна відзначити деяку різноманітність інтерпретацій основної проблематики суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України в сучасній науковій літературі, що визначається необхідністю виокремлювати із загальної сукупності знань про Україну другої половини XVI – XVIII ст. ті, що стосуються осмислення політичної реальності, суті політичних процесів, особливостей українського державотворення, ролі національної ідеї у процесах націєтворення тощо.

Звісно, твори, які писалися українськими мислителями, книжниками, полемістами, професорами університетів ранньомодерної України, не можна розглядати як суто політичні, філософські, наукові тощо. Перед дослідником суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України стоїть надскладне завдання – виділити із загальної маси ідей, поглядів і стереотипів другої половини XVI – XVIII ст. ті, які пов'язувалися із суспільно-політичною проблематикою.

Крім того, слід враховувати те, що аналіз суспільно-політичної думки – це завжди реконструкції діяльності її творців, авторів та інтерпретаторів різних учень, уявлень та поглядів. Вони неминуче несуть відбиток суб'єктивного світу тих, хто їх творив, тобто конкретної особистості. Береться до уваги також і соціокультурний контекст, який накладає суттєвий відбиток на процес становлення та еволюції суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України. Звісно, йдеться не про розчинення історико-політичного пізнання в культурологічній чи історичній проблематиці, а про зумовленість його змісту особливостями духовної культури та національної історії.

Дослідження важливих проблем політичної науки, особливо тих, які стосуються вивчення складних, контрверсійних за своєю природою періодів у її розвитку, вимагає всебічного теоретичного аналізу її змісту, врахування особливостей формування комплексу ідей, переконань, концепцій в ту чи іншу історичну добу, осмислення характеру соціокультурних впливів на процес їх становлення та формування. Повною мірою це стосується вивчення суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України.

Історія суспільно-політичної думки – це самостійна наукова дисципліна в системі міждисциплінарних зв'язків і взаємовпливів, що має свій предмет, специфіку і методологію дослідження. Вона вивчає історію виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, владу, політику, тобто історію становлення суспільно-політичних учень, ідей, концепцій. Як зазначає В. Нерсисянц, йдеться загалом про різні форми теоретичного вираження і фіксації знання, що історично виникає і розвивається, про ті теоретичні концепції, ідеї, положення і конструкції, в яких знаходить своє концептуальне, логіко-понятійне вираження історичний процес поглиблення пізнання суспільних, правових і політичних явищ [2, с. 1].

У загальній системі історико-політичного знання про минуле суспільно-політична думка України займає особливе місце. В ній сконцентровано теоретично оформлене знання про українську політичну реальність, про державу і шляхи її творення в Україні, про становлення системи політичної влади та її інститутів. Формування такого теоретичного знання відбувалося на основі синтезу

різних уявлень, переконань, поглядів, думок, які в своїй цілісності відображали стан української свідомості, світогляд певної історичної доби.

Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України мало відбуватися в предметних рамках політичної науки відповідно до притаманних їй уявлень про свій предмет та метод, цілі і пізнавальні завдання, наукові можливості в осмисленні думки минулого. При цьому важливо наголосити, що суспільно-політична думка України ранньомодерної доби представлена не лише як історія держави (тим більше, що Україна в ранньомодерну добу тривалий час не мала власної держави), а як особливий дискурс про різні проблеми політичного життя, про проблеми становлення Української держави в широкому контексті інших політичних явищ, відносин та інститутів, у взаємозв'язку і взаємодії з ними.

Як відзначають автори монографії «Політична наука в Україні», у сучасній політичній науці відсутнє спільне для більшості дослідників розуміння суті методології наукового дослідження, що виявляється в різному співвідношенні понять «методологія», «метод», «теорія», «концепція», «закон» [3, с. 92], йдеться також про «методологічну розділеність» політичної науки (М. Кармазіна) [3, с. 30]. Однак усі дослідники єдині у висновку про те, що методологія є необхідною частиною історико-політичної науки, яка свідчить про рівень теоретичного дослідження проблеми і демонструє переваги рефлексивного наукового мислення. Відсутність методології робить дослідження аморфним і несистемним.

Важливим у цьому сенсі є висновок О. Бабкіної про те, що пізнання всього різноманіття сфери політичного базується саме на методології як складній системі принципів, методів, процедур, операцій та засобів політичного аналізу. Необхідним також є синтез різних підходів до інтерпретації методології і розуміння концептуальної єдності її компонентів [4, с. 2]. Методологічний аналіз певної проблеми політичної науки спрямований на одержання теоретичного знання. Це дає змогу перейти від емпіричного пізнання окремих фактів і виявів політичного життя до загального бачення сутності політичних процесів і політичних феноменів. Таким чином формується єдина система політичних знань.

Водночас слід відзначити, що в політичній науці немає однієї універсальної методології, загальні принципи якої однаково розумілися і застосовувалися в науковому дослідженні, наслідком чого було б загальне та об'єктивне знання про політичну реальність тієї чи іншої історичної доби. Слід враховувати також динамічність історико-політичного дискурсу відповідно до зміни політичної реальності в Україні. Проте не підлягає сумніву, що за будь-яких умов теоретичні засади

історико-політичного знання виробляються філософією, яка пропонує теоретичні моделі пізнання, формулює засади, на основі яких здійснюється вивчення суспільно-політичної думки України.

Філософський аналіз досліджуваної теми забезпечує включення нового знання у світогляд, соціокультурний контекст епохи. Відбувається теоретичне обґрунтування конкретно-історичного та історико-політичного знання, а філософські ідеї та принципи стають стимулами й орієнтирами історико-політичного пізнання в цілому. Крім того, філософське узагальнення матеріалу різних наук в історико-політичному дослідженні здатне окреслити міждисциплінарні зв'язки наук, виявити й обґрунтувати інтеграцію наук.

Політична наука належить до числа гуманітарних наук. І як така (звісно, з урахуванням предметної специфіки, особливих цілей і завдань пізнання в сфері історії суспільно-політичної думки України) вона використовує багатий спектр філософських і спеціально-наукових методів (формально-логічного, системного, діалектичного, порівняльного-історичного тощо). При цьому слід розуміти, що апеляція до того чи іншого методу чи сукупності методів – це не самоціль, а лише шлях пізнання, способи і прийоми дослідження. Евристичні можливості того чи іншого методу визначають результат і ефективність дослідження суспільно-політичної думки певного історичного періоду. Наукова методологія є необхідною умовою одержання нового знання про досліджуваний об'єкт, з'ясування важливих моментів у пізнанні феноменів минулого, у більш змістовному і глибокому розумінні суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України.

Розвиток наукового знання є, по суті, історичним процесом. Такий висновок повною мірою стоїть за методів історико-політичного пізнання. При цьому слід враховувати одну важливу обставину. Як пише В. Нерсисянц, для характеристики внутрішньої єдності і співвідношення теоретичного та методологічного аспектів в історико-політичному дослідженні набагато важливішою є та принципова обставина, що кожна попередня теорія володіє (в міру своєї фундаментальності, наукової значущості тощо) потенціалом і функцією методу для наступних теорій. Ця обставина проявляється як у цілому в моментах наступності між наступними і попередніми політичними ученнями, так і особливо виразно в тих випадках, коли йдеться про ті чи інші школи і напрями суспільно-політичної і правової думки, які продовжують та розвивають певну теорію [2, с. 8].

Подібний висновок ученого щодо наступності теорій і методів в історико-політичній науці цілком відповідає тенденціям сучасної філософії науки в розумінні зародження і становлення нового знання. Зокрема, американський філософ

Дж. Голтон сформулював концепцію «тематичного аналізу науки». Досліджуючи витоки та своєрідність наукових ідей на різних етапах розвитку науки, він стверджує, що в історії науки є так звані «тематичні структури», що визначають розвиток науки у цілому. Вони включають у себе поняття, гіпотези, методології і постають як певні евристичні правила, що визначають постановку питання, способи вирішення наукових проблем, особисті пріоритети вченого. При цьому, як зазначає Дж. Голтон, витоки більшості «тем» у науці дуже давні й нерідко сходять до пластів міфологічного мислення [7]. Можна припустити, що такий методологічний ракурс в аналізі науки і наукового пізнання цілком може бути використаний і сучасною українською історико-політичною наукою.

Використання сучасних наукових методологій, дотримання принципу наступності в науковому дослідженні є обов'язковою умовою розвитку історико-політичного знання. В. Нерсисянц зазначає, що в цьому процесі метод виконує чітко визначені функції: по-перше, метод постає як спосіб побудови певної політико-правової теорії (тут йдеться про формування системи теоретичного знання); по-друге, метод виступає способом інтерпретації та оцінки попередніх учень і, по-третє, метод постає як спосіб і форма вираження певного типу співвідношення між певною політико-правовою теорією і дійсністю (тут проявляється світоглядна функція методу) [2, с. 8–9]. Незважаючи на всю умовність і схематичність такої класифікації, вона дає можливість виявити і пояснити важливі аспекти історії становлення та розвитку суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України.

Значущість використання тих чи інших методів у пізнанні особливо проявляється у трактуванні складних суспільних та політичних феноменів, що знаходили відображення в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби, у з'ясуванні складних взаємозв'язків між ними, в простеженні впливу історичної традиції на розвиток суспільно-політичної думки минулого.

Слід зазначити, що загальною тенденцією розвитку сучасної гуманітарної науки є міждисциплінарність, посилення та інтенсифікація зв'язків між різними дисциплінами, зростання значущості міждисциплінарних досліджень. Як зазначає О. Бабкіна, все більшого значення в політичній науці набуває міждисциплінарний підхід, який сприяє посиленню процесів інтеграції і кооперації гуманітарного знання. Це пояснюється, на її думку, тим, що діяльність «людини політичної» потребує не тільки політичного, але й соціологічного, економічного, правового аналізу, внаслідок чого політологія ініціює міждисциплінарну співпрацю [4, с. 2].

Сучасна практика наукових досліджень свідчить якраз про пріоритетність тих напрямів, які

виникають на стикові різних дисциплін. Досить інтенсивно розвиваються міждисциплінарні стратегії. На думку дослідників, міждисциплінарні взаємодії продиктовані не тільки зовнішніми факторами, вони співзвучні також і внутрішнім процесам саморозвитку сучасного знання. Їх відкритість та евристичність стимулює розвиток міждисциплінарних зв'язків [5, с. 389].

Міждисциплінарність – це явище сучасної постнекласичної науки, вона виступає не як відхилення від норми наукового дослідження, а як один із шляхів до всебічного і глибокого уявлення про процес чи явище, які виступають об'єктами пізнання. Важливо відзначити, що в просторі міждисциплінарності відбувається становлення нової наукової мови і теорій, формуються різні дискурсивні практики. Це помітно практично у всіх гуманітарних науках, зокрема й історико-політичній.

Міждисциплінарні зв'язки і взаємодії змінюють вигляд історико-політичної науки, роблять її багатшою на конкретні факти, з одного боку, а з іншого – посилюють рівень її теоретичності. Перспективність міждисциплінарних досліджень визначається, передусім, використанням методологічного потенціалу наук, об'єктом яких є багатовимірний світ людини, її діяльності, людської історії, історії суспільно-політичних ідей у соціокультурному контексті. Міждисциплінарні дослідження і сучасний синтез різних наук сприяють окресленню принципово нових тем, аспектів, нових акцентів у, здавалося б, традиційній проблематиці української політичної науки. Йдеться, зокрема, про витоки української державності, формування української політичної ідентичності, про ідею національної єдності українського етносу тощо.

Об'єктом міждисциплінарних досліджень стають дуже складні, часто унікальні для національної історії та культури теми, вивчення яких передбачає спільну роботу фахівців різного профілю, використання сучасної методології наукового дослідження і водночас урахування специфіки конкретно-наукових методологій, принципів і норм дослідження.

Системність і цілісність вивчення суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України досягається через використання пізнавального потенціалу різних наукових дисциплін, які розглядають досліджувану проблему в тих чи інших аспектах – політичній філософії, політичній антропології, культурології, політичній герменевтики, політичній історії.

Важливо наголосити на тому, що перехід до нових методологій у дослідженні суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України має своїм наслідком формування нової картини політичного світу. Сучасне історико-політичне дослідження ґрунтується на використанні методологічних прийомів, які відрізняються від класичних методів і підходів політичної науки (інституціональний аналіз, систем-

ний, структурно-функціональний, біхевіористський), але водночас і доповнюють їх. Нова постнекласична картина світу, що характеризується стратегічною нестабільністю, нелінійністю, віртуальністю, політичною конфліктністю, передбачає нестандартне політичне мислення, розраховане на пізнання багатовимірних і пластичних складних об'єктів. Головною проблемою постнекласичної методології стає пошук нових механізмів дослідження процесу самоорганізації складних, нелінійних, стохастичних процесів. Звісно, не всі пропоновані адаптації постнекласичних ідей до інтерпретації соціальних та політичних явищ мають досить струнку понятійно-категоріальну базу. І це відкриває простір для серйозних дискусій, що відбуваються у філософській та політичній науках [6, с. 540].

Таким чином, дослідження суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України постає як складна, комплексна тема, яка потребує системного теоретичного аналізу й філософської рефлексії щодо природи, змісту й специфіки проблем національного політичного розвитку України в другій половині XVI – XVIII ст. При цьому очевидним є те, що пізнання не обмежується лише констатацією одиничного, фактографією подій, а потребує теоретичних висновків та серйозних узагальнень. Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України – це, передусім, знання про українську історію й українське суспільство другої половини XVI – XVIII ст., але й водночас – це певна фіксація мотивів, цінностей, ціннісних орієнтацій, цілей тощо, що формувало картину української політичної реальності в досліджуваній період і характеризувало людину політичну.

Водночас, розуміючи значущість нових методологій і дослідницьких парадигм у сучасній політичній науці, ми зустрічаємось з деякою парадоксальністю в оцінці традиційних методів і підходів у теоретичному дослідженні, за допомогою яких вирішуються важливі епістемологічні завдання. Зокрема, йдеться про соціологічний, системний та інституціональний підходи.

Таким чином, можна констатувати, що комплексне та всебічне осмислення суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України здійснюється на основі використання концептуальних засад різних розділів політичної науки – від політичної філософії до політичної герменевтики. Це дає можливість з'ясувати зміст і природу теоретичного знання про українську політичну реальність, про політичні явища та політичні процеси в українському житті, що знайшло свій концептуальний вираз у суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби.

Необхідною умовою ґрунтового теоретичного аналізу досліджуваної проблеми є дотримання предметних рамок і наукових парадигм політичної науки, притаманних їй знань про предмет, метод і методологію історико-політичного пізнання. У

цілому це відкриває шлях до пізнання суспільного та політичного досвіду української людини та українського суспільства в минулому, до досягнення змісту, основних тем і напрямів суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України.

Висновки. Таким чином, теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України є важливою проблемою сучасної історико-політичної науки. Дослідження різних аспектів її розвитку, історичної та соціокультурної зумовленості її змісту, з'ясування взаємозв'язку з релігійними, культурними та суспільно-політичними процесами, що відбувалися в добу ранньомодерної України, не лише формує знання про українське минуле, але й окреслює шляхи до розуміння напрямів розвитку сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Йосипенко С.Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ, «Український центр духовної культури», 2008. 392 с.
2. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под ред. проф. В.С. Нерсисянца. Москва, 1998. 736 с.
3. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2-х т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 656 с.
4. Бабкіна О.В. Методологія дослідження політичного життя суспільства. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наукових праць / ред. рада: В.П. Андрущенко (голова); Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 3–8.
5. Степин В.С. История и философия науки: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. Москва: Академический Проект; Трикта, 2011. 423 с.
6. Бевзенко Л.Д. Социальная нелинейность – предпосылки и проявления. Постнеклассика: философия, наука, культура. СПб: Издательский дом «Мир», 2009. С. 539–564.
7. Голтон Дж. Тематический анализ науки. Москва: Прогресс, 1981. 383 с.

REFERENCES:

1. Yosypenko S.L. The origins of Ukrainian modernity: Ukrainian early modern spiritual culture in the European context. Kyiv, "Ukrainian Center for Spiritual Culture", 2008. 392 p.
2. History of political and legal studies: a textbook for universities / edited by Professor V.S. Nersesyan. Moscow, 1998. 736 p.
3. Political Science in Ukraine. 1991–2016: in 2 t. T. 1. Political Science: Western Development Trends and Ukrainian Specifics / National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Political Science and ethno-national

studies named after I.F. Kuras; Editorial Board.: O. Rafalskyi, M. Karmazina, O. Maiboroda. Kyiv: Parlam. Publishing House, 2016. 656 p.

4. Babkina O.V. Methodology of studying the political life of society. Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov. Series 22. Political science and teaching methods of socio-political disciplines: collection of scientific works / red. rada: V.P. Andrushchenko (head); Kyiv: Publishing House NPU named after M.P. Drahomanov, 2009. Issue. 2. P. 3–8.

5. Stepin V.S. History and philosophy of science: a textbook for graduate students and applicants for the degree of candidate of sciences. Moscow: Academic Project; Triksa, 2011. 423 p.

6. Bevzenko L.D. Social nonlinearity – the prerequisites and manifestations. Post-non-classics: philosophy, science, culture. SPb: Publishing House «Mip», 2009. P. 539–564.

7. Golton Dzh. Thematic analysis of science. Moscow: Progress, 1981. 383 p.

Socio-political thought of the era of early modern Ukraine in the dimensions of historical and theoretical research

Gotsulyak Volodymyr Mykhailovych

Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy and Political Science
of Khmelnytsky National University
Institutska str., 11, Khmelnytsky, Ukraine

The article is devoted to the theoretical and methodological comprehension of the socio-political thought of the era of early modern Ukraine as an important component of historical and political knowledge. Different aspects of its development, historical and socio-cultural determinants of its content are investigated, its interrelations with religious, cultural and socio-political processes that took place in the era of early modern Ukraine were clarified.

The early modern day in Ukrainian history is characterized by the time of high culture, philosophical and socio-political thought, the time of the formation of the political subjectivity of Ukraine in the form of the Cossack state of Bogdan Khmelnytsky as an era of fraternal schools and intellectual associations of the 16th–17th centuries. The aspects of the socio-political thought of the era of early modern Ukraine are highlighted, which indicate the formation of national consciousness, the formation of prerequisites for the emergence of the Ukrainian modern nation and the Ukrainian state. The theoretical aspects of the Ukrainian socio-political thought of the early modern era are considered in unity with the historical-retrospective approach.

Key words: socio-political thought, early modern Ukraine, historical and theoretical research, theoretical and methodological principles, interdisciplinary.

Магдич
Юлія Андріївна

Сучасні способи маніпулювання політичною свідомістю

УДК 329
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-11-14>

Магдич Юлія Андріївна
аспірант кафедри державного управління
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

Натепер політичне маніпулювання є однією з основних форм соціально-політичного управління. За допомогою системного та структурно-функціонального аналізу визначено місце маніпулювання у політичній системі суспільства. Досліджено деякі сучасні способи політичного маніпулювання таким складником суспільної свідомості, як ціннісно-світоглядний (зокрема, безпекові пріоритети). З'ясовано, що у політичних маніпуляціях можуть бути застосовані, наприклад, фреймінг, «вікно Овертона» і технологія підштовхування (так звані «наджі»).

Ключові слова: соціально-політичне управління, політичне маніпулювання, суспільна свідомість, безпека, фреймінг, «підштовхування».

Вступ. Провідну роль у глобальних системних змінах відіграють основні технологічні інновації, їх вплив на всі сфери суспільного життя посилюється в міру того, як вони комбінуються і запускають черговий цикл інновацій. При цьому такі процеси супроводжуються зростанням різноманітних ризиків та невизначеністю як такою. Як наголошував ще німецький політичний філософ Ульріх Бек, ризики у постіндустріальному суспільстві набувають нових форм та фундаментальним чином відрізняються від занепокоєння про просте виживання, яке супроводжувало життя людей на доіндустріальному й індустріальному етапах розвитку. «Захищеність від безпосередніх загроз дає змогу людям замислюватися про загрози, які їх безпосередньо не стосуються. Високий ступінь життєвої захищеності та особистої незалежності забезпечує більш високий рівень сприйняття ризиків. Подібна форма сприйняття ризиків є результатом інтелектуальних зусиль людей, які відчують себе відносно захищеними, а тому можуть приділити час і енергію проблемам, які не загрожують їм безпосередньо. Особиста захищеність і незалежність послаблюють егоцентризм і підсилюють гуманістичну орієнтацію (homocentrism)» [2]. Можна припустити, що межі маніпулювання з використанням так званих «больових точок» суспільства, з одного боку, розширюються (оскільки змістовно доповнюється саме поняття «ризик»), а з іншого – звужуються (зважаючи на загальну тенденцію зростання громадянської політичної активності).

Мета дослідження. Отже, важливо дослідити основні сучасні способи маніпулювання масовою свідомістю з акцентуванням на впливі на її ціннісно-світоглядних компонентах.

Методи дослідження. За допомогою системного і структурно-функціонального методів визначено місце та роль маніпулювання в політичній системі суспільства. Історичний метод дав змогу прослідкувати генезу політичного маніпулювання до сучасного етапу політичного розвитку. Використання біхевіористського підходу допомогло вклю-

чити у сферу нашого наукового пошуку політичну поведінку як компонент політичної культури поряд із політичною свідомістю, яка може бути зманіпульована.

Результати. У процесі політичного маніпулювання може бути використано традиційний вплив на емоційний складник, застосовано так звані «триггери» задля впливу на наявні стереотипи та упередження. Тобто йдеться про більш різноманітні, складні і руйнівні наслідки застосування технологій. Звіт про глобальні ризики (Global Risks Report), представлений на Всесвітньому економічному форумі в 2017 році, показав, що особливе занепокоєння у експертів викликають біотехнології, геоінжиніринг та Інтернет речей. Звіт про глобальні ризики за 2018 рік показує, що головними ризиками стали зростаючі кіберзагрози, яким піддаються всі цифрові сутності, включаючи інформаційні масиви, інфраструктуру, персональні і ідентифікаційні дані [9]. Наприклад, соціальні мережі є одним із основних маніпулятивних інструментів у світі «постправди». Німецький філософ Юрген Габермас наголошує: «Зараз нові засоби комунікації мають більш витончену модель комерціалізації, коли метою є не безпосередня увага споживачів, а використання їхніх приватних профайлів. Вони крадуть персональні дані споживачів, які про це не знають, щоб маніпулювати ними більш ефективно, часом із перекрученими політичними цілями, як це було у нещодавньому скандалі навколо Facebook. <...> Це перша в історії медіа-революція, яка передусім і здебільшого слугує економічним, а не культурним цілям» [3]. Розширення спектра методів впливу актуалізує питання безпеки та збереження особистої інформації. Наслідками такого стану є існування, наприклад, так званого «інформаційного міхура», коли на особистій сторінці, наприклад, у Facebook або Twitter, у стрічці новин користувач бачить певний тип інформації. Український дослідник Іван Приймаченко зауважує, що «найбільші соцмережі демонструють далеко не всі пости, які мали б потрапити вам

у стрічку, а лише те, що вам, швидше за все, подобається. Це визначається по тому, яким людям, сторінкам і типам постів ви ставите лайки, робити репости, залишаєте коментарі і на яких постах довше затримуєте свій погляд під час прокручування стрічки новин. Все це призводить до того, що ви поступово, самі того не усвідомлюючи, опиняєтесь в паралельному реальному затишному інформаційному маленькому світі, повністю підстроєному під ваші смаки» [6]. Тобто, якщо користувач підтримує, наприклад, праворадикальні ідеї, то його комунікації відбуватимуться у колі прихильників таких ідеологій. «Дуже скоро новинна стрічка почне показувати вам лише пости і людей, які згодні з вашою думкою, тобто теж підтримують правих політиків і ідеї. Ви будете бачити новини з сайтів, які циркулюють лише в правих колах, будете чути думку лише тих людей, які авторитетні серед прихильників правих, вам починає здаватися, що всі навколо поділяють ваші погляди. Ви опинитеся ефективно ізольовані від незручних і неприємних вам фактів, думок і оцінок, затишно окуклитеся в своєму інформаційному маленькому світі. <...> Те ж саме стосується будь-якої іншої теми – від радикального вегетаріанства до лібертаріанства» [6]. Як влучно зауважив ізраїльський історик Юваль Ной Харарі: «Зрозуміло, пропаганда і маніпуляція – не нове. Але в минулому вони працювали за принципом килимових бомбардувань – тепер це високоточні удари. <...> Нині хакери покладаються на аналіз сигналів і дій у зовнішньому світі: товари, які ви купуєте, місця, які ви відвідуєте, слова, які ви шукаєте в Інтернеті» [7]. «Світ постправди – це світ тотального спрощення смислів і примітивізації. Чим простіше і однозначно, без зайвих деталей і нюансів, які змушують сумніватися, тим більшою популярністю користується контент. Тут йде постійна гонка на спрощення: ті люди і джерела інформації, що не примітивізують себе, швидко поступаються в популярності тим, хто не страждає інтелектуальними комплексами. Щоб було простіше не думати, світ перетворюється на чорно-білий знімок, де немає місця сумнівам, визнанням того, що чогось не знаєш або того, що проблема не має простого вирішення» [6]. І йдеться не про «бритву Оккама», про принцип економії, який вимагає не шукати більш складного пояснення за наявності більш простого (при цьому не стверджує, що просте пояснення завжди правильне, просто воно з більшою ймовірністю може виявитися правильним, і його слід дотримуватися, поки немає підстав від нього відмовитися). Іван Приймаченко робить невтішний висновок: «серйозна аналітика, справжні експерти і розмови на складні теми не потрібні: в сухих даних, фактах і складних роздумах немає ні бажаної простоти, ні цілющих емоцій. Не кажучи вже про те, що для створення серйозного контенту на складні теми потрібно багато часу, а, значить,

його творці поступаються тим, хто несе відверту нісенітницю, не тільки в цікавинки формату, але і в темпі. Інтелектуальні дискусії витісняються в інформаційні гетто і маргіналізуються» [6].

На думку Юргена Габермаса, одного з апологетів модерну (а для нього цей проект не є завершеним), ЗМІ колонізують життєсферу, а громадяни не контролюють комунікацію. Ідеї перетворюються на товар, але купуючи, ми не засвоюємо їх. Вони не пройшли через процес комунікації, а були просто нав'язані. Як наслідок, маємо справу із викривленим простором комунікації, там, де не відбувається суспільної взаємодії та інтеграції як результату взаєморозуміння. Спільний комунікативний контекст є важливим, інакше результатом є атомізоване суспільство, придатне для маніпулювання. Загалом, дискурсивні практики, дискурсивні формації, дискурс як такий є одними із основних понять філософії постмодерну. Дискурс визначається як образ мислення, наданий у системі понять та виражений у мові. Якщо є недовіра до єдиного привілейованого дискурсу, то співіснує потенційно безкінечна кількість дискурсів. Крім того, в сучасному суспільстві раціональному дискурсу, за Юргеном Габермасом, заважає ще і популізм. Власне, такий низький рівень громадянської культури сприяє поширенню феномена постправди. Отже, у процесах політичного маніпулювання на сучасному етапі здійснюється вплив як на емоційний складник політичної свідомості, так і на когнітивний.

Розмірковуючи про розширення спектра сучасних маніпулятивних технологій, американський теоретик Ноам Хомський згадує, що ефективний спосіб домогтися від людей лояльності та пасивності – встановити чіткі рамки для політичного дискурсу [8]. Маніпулюючи суспільною свідомістю та громадською думкою, важливо обмежити спектр допустимих думок, однак всередині цих рамок дозволяти дебати і навіть заохочувати найбільш критичні погляди. Створення подібних форматів, так званий фреймінг, активно використовується у сучасному політичному маніпулюванні. За визначенням російської дослідниці Олени Дробишевої: фреймінг має місце тоді, коли питання ставиться таким чином, що в його постановці вже передбачається, якою має бути правильна відповідь. Читача «підштовхують» до прийняття певної точки зору або позиції [4]. З іншого боку, поетапне (покрокове) розширення або зміна параметрів таких рамок дають змогу змінювати глибокі ціннісні установки масової та індивідуальної політичної свідомості. Однією з таких технологій є так зване «вікно Овертона». Мета застосування цієї технології – маніпуляція суспільною свідомістю для «поступового прийняття ним досі чужих йому ідей, наприклад, зняття табу. Суть технології полягає в тому, що необхідне зрушення думок розбивається на кілька

кроків, кожен з яких не виходить з поточного положення вікна, зсуває сприйняття ідей лише на одну стадію, а загальноприйняту норму до його кордону. Це викликає наступний зсув самого вікна, яке має розташовуватися так, щоб досягнуте становище знову виявилось в його середині, що і дасть можливість здійснити наступний крок, не виходячи з вікна. Серед способів зсуву громадської думки до кордону вікна – імітація неупередженого наукового дослідження; приведення прецедентів прийняття чужих ідей; імітація боротьби радикальних прихильників і противників ідей з «помірними» прихильниками, на чий бік залучаються симпатії суспільства; створення евфемістично названих неприйнятних ідей» [4].

У цьому контексті цікавою є концепція поштовху (nudge). Її автори, американські спеціалісти з поведінкової економіки Річард Талер та Карл Санстейн, стверджують, що за допомогою так званих наджів можна підштовхувати людей до прийняття певних рішень, не обмежуючи при цьому свободу вибору. Найбільш ефективні наджі використовують, зокрема, доробок біхевіоризму. Однак використання у державному управлінні такого непомітного підштовхування може перетворитися на інструмент маніпулювання (особливо у вітчизняних суспільно-політичних реаліях, у виборчих технологіях). «Говорячи про архітектуру вибору, яка, по суті, формує результат цього вибору, оскільки побудована на користь одного з рішень. Але якщо цей інструментарій запрацює на повну силу, це повністю змінить філософію державного управління. Адже до цього вона спиралася на наказ і примус, закони і регуляції. На практиці це була вибудована система різного рівня заборон, біхевіористський підхід ще можна зрозуміти і як систему дозволів, але контрольованих з боку держави. Тут підтверджується одна з основних ідей цієї теорії – контекст не є нейтральним до вибору. А коли його свідомо конструюють, можна казати, що він стає принципово не нейтральним» [5].

Висновки. Отже, якісні зміни у суспільно-політичних процесах у сучасних умовах призводять до змін у процесах управління. Суперечливий характер політичного життя з поєднанням «мобільності та нерухливості, випадковості та рутини, винятковості та масовості» [1, с. 59] визначає й особливості політичного маніпулювання на сучасному етапі. З урахуванням особливостей сучасного розуміння «ризиків» може використовуватися вплив на емоційний складник масової політичної свідомості (з акцентуванням на безпекових цінностях та пріоритетах). Технологічні нововведення кардинально змінюють способи політичного маніпулювання (до останніх можна віднести фреймінг, «вікно Овертона» і так звані «наджі»).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2005. 390 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
3. Габермас Ю. Заради Бога звільніть нас від правління філософів! URL: https://elpais.com/elpais/2018/05/07/inenglish/1525683618_145760.html
4. Дробышева О. Культура vs Цивилизация: взгляд через «окно Овертона». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-vs-tsivilizatsiya-vzglyad-cherez-okno-overtona>
5. Почепцов Г. Використання комунікативного підштовхування: від політики до медицини. URL: https://ms.detector.media/mediaprosvita/research/vikoristannya_komunikativnogo_pidstovkhuvannya_vid_politiki_do_meditsini/
6. Приймаченко І. В світі після правди. Три факти, які потрібно знати. URL: <http://m.nv.ua/opinion/primachenko/v-mire-posle-pravdy-tri-fakta-kotorye-nuzhno-znat-289068.html>
7. Харарі Ю.Н. Homo Deus. Людина божественна: За лаштунками майбутнього. К.: BookChef, 2018. 464 с.
8. Chomsky N. URL: <https://chomsky.info/articles/>
9. GlobalRisksReport. URL: <http://reports.weforum.org/global-risks-2018>
10. Thaler R., Sunstein C. Nudge. Improving decisions about health, wealth, and happiness, 2009. 312 p.

REFERENCES:

1. Bauman Z. Individualizirovannoe obshestvo [Individualized society]. M.: Logos, 2005. 390 p.
2. Beck U. Obshestvo riska [Society of Risk. On the way to another modernist]. M.: Progress-Tradition, 2000. 384 p.
3. Habermas Y. Zaradu boga zvilnit nas vid panuvannia filosofiv [For God's sake let us free from the rule of philosophers]. URL: https://elpais.com/elhaps/2018/05/07/inenglish/1525683618_145760.html
4. Drobysheva O. Kultura vs cuvilizacia [Culture vs Civilization: A View From The "Overton Window"]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-vs-tsivilizatsiya-vzglyad-cherez-okno-overtona>
5. Pocheptsov G. Vykorystannya komunikativnoho pidstovkhuvannya [Use of communicative pushing: from policy to medicine]. URL: https://ms.detector.media/mediaprosvita/research/vikoristannya_komunikativnogo_pidstovkhuvannya_vid_politiki_do_meditsini/
6. Primachenko I. U sviti pislya pravdy. [In the world after the truth. Three facts you need to know]. URL: <http://m.nv.ua/opinion/primachenko/v-mire-posle-pravdy-tri-fakta-kotorye-nuzhno-znat-289068.html>
7. Harari Yu.N. [Homo Deus. Man is divine: Behind the scenes of the future]. K.: BookChef, 2018. 464 p.
8. Chomsky N. URL: <https://chomsky.info/articles/>
9. Global Risk Report. URL: <http://reports.weforum.org/global-risks-2018/>
10. Thaler R., Sunstein C. Vdoskonalennya rishen' pro zdorov'ya, bahat'stvo i shchastya [Nudge. Improving decisions about health, wealth, and happiness]. 2009. 312 p.

Modern ways of manipulating political consciousness

Mahdych Yuliya Andriivna

Postgraduate Student at the Department
of Public Administration
of Kyiv National Taras Shevchenko
University
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine

Today, political manipulation is the one of the main forms of socio-political governance. With the help of system analysis and structural-functional analysis, the place of manipulation in the political system of society is determined. Manipulation is embedded in the communicative and functional subsystem of the political system. The main modern methods of political manipulation with this component of social consciousness as value-worldview are investigated (security priorities). In particular, it was found that political manipulations can be applied, for example, to framing, the "Overton window" and the technology of nudge.

The leading role in global systemic changes is played by the main technological innovations, their influence on all spheres of public life is intensified as they combine and launch another cycle of innovation. At the same time, these processes are accompanied by an increase in various risks.

The limits of manipulation using the so-called "pain points" of society, on the one hand, are expanding (as the concept of "risk" is substantially complemented), and on the other hand, they narrow (taking into account the general tendency of the growth of civil political activity). Expansion of the spectrum of methods of influence actualizes the issues of security and preservation of personal information. The media, but not the citizens, control communication. As a result, we are dealing with a distorted communication space, where social interaction and integration are not a result of mutual understanding. A common communicative context is important, otherwise the result is an atomized society, suitable for manipulation. In addition, in modern society rational discourse is hampered also by populism.

Key words: social and political governance, political manipulation, social consciousness, security, framing, "nudge".

Серов Р. І.

Українсько-французькі відносини: політологічний вимір в історичній ретроспективі

УДК 327-048.87(44+477) «19/20»
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-15-25>

Серов Р. І.
докторант кафедри політології
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна

У статті досліджується розвиток українсько-французького політичного діалогу під час будівництва сучасної української державності, його особливості в різні періоди. Вивчення цієї проблеми як в Україні, так і у Франції не відрізняється високою інтенсивністю, але за минулі десятиліття накопичено значний масив наукової інформації, що висвітлює зміни ставлення французьких політиків до України, розкриває позитивний досвід і досягнення в двосторонньому партнерстві, але також моменти гальмування співробітництва, причини і мотиви непослідовності французького керівництва у найважливіших для України питаннях євроінтеграції.

Встановлено справжні терміни згортання економічного співробітництва з Францією наприкінці другого періоду, причини якого не озвучувалися. У нових історичних умовах активізація політичного діалогу йде на тлі триваючого зниження економічної взаємодії і це вказує на необхідність оновлення контенту політичного діалогу, відмови від завищених очікувань та необхідність гармонізації відносин країн, що мають для цього достатній практичний досвід.

Ключові слова: політичний діалог вищого рівня, зовнішньополітична стратегія, українсько-французькі відносини, українсько-французький дискурс, політологічний вимір в історичній ретроспективі.

У дослідженні політичних процесів відому роль відіграють оцінки знакових і компетентних фігур. Посол Франції в Україні Ізабель Дюмон з їх числа. У 2017 г. на презентації в Київському Інституті світової політики спільного дослідження французьких і українських політологів посол підкреслила, що відтепер українська тема входить до ТОП-5 французької зовнішньої політики, у якій раніше української політики майже не було [1].

А ось спостереження іншої офіційної особи – Валерії Фор-Мунтян, яка очолює групу дружби з Україною в Національній асамблеї (Нижній палаті парламенту Франції). 33-річна депутат, уродженка м. Кілія Одеської області, в 13 років опинилася у Франції, куди переїхали її батьки. У розгорнутому інтерв'ю пресі під час перебування в Україні вона сказала, що пересічний француз взагалі не знає, що Україна існує. Знають міста Київ і Одесу, однак різниця між Росією і Україною для них не є очевидною. Але політики і бізнесмени добре обізнані про Україну, проте головна асоціація з країною для них – «корупція». Це і рейдерство як наслідок корупції в судовій системі. Якщо здолати корупцію, то бізнес прийде, незважаючи на війну [2].

Отже, французька сторона оптимістично оцінює перспективи співпраці.

Актуальність проблеми, на перший погляд, цілком очевидна. Євроінтеграційні прагнення України потребують активної підтримки Франції, що займає поряд з Німеччиною ключову позицію в ЄС. Але такий прагматизм не слід вважати головним мотивом, який може бути витлумачений як вузько егоїстичний. Повномасштабне співробітництво з Францією є самоцінним саме по собі і в історичному перерахунку принесло Україні реальні результати і корисні уроки, хоч і не завжди приємні.

Мета цієї роботи – з'ясувати дійсні результати та особливості українсько-французького політичного діалогу на кожному етапі його розвитку з 1991 по 2018 рік, а також показати справжні підстави, за якими виникали несподівані, на перший погляд, ситуації, особливо в реалізації євроінтеграційних та проатлантичних планів України.

Природні кордони періодизації досліджуваного процесу визначили виражені зміни парадигми політичного життя держави.

Початок та формування українсько-французького політичного діалогу на першому етапі (1991–2004 рр.) показує тенденцію не надто динамічного, але постійно зростаючого рівня спілкування і співпраці, яка пригальмувалася політичними ексцесами, в центрі яких виявлялася Україна. Проте вся необхідна система двосторонніх відносин була збудована.

Другий період (2005–2013) був ознаменований неймовірним стрибком і бурхливим зростанням кількісних і якісних показників українсько-французького співробітництва, пік якого припав на 2010–2011 рр.

Третій етап, що почався у 2014 році, дав новий контент двосторонніх відносин, конструкція яких внутрішньо вельми суперечлива. Це безпрецедентне зростання прямих політичних контактів на вищому рівні і одночасно – істотне згортання економічних зв'язків. Перед Україною постало нелегке завдання – повернути французькі інвестиції і відновити господарські зв'язки, тому що жодним злетом політичного діалогу не можна досягти високого офіційного рівня партнерства.

Завдання непросте, враховуючи, що навіть в самих позитивних фазах росту нашої співпраці не була досягнута відмітка не тільки стратегічного партнер-

ства, але і привілейованого, хоча до 2010–2011 років Україна наближалася до такого статусу.

Українсько-французькі відносини в новітній час посідають не дуже помітне місце у наукових та експертних публікаціях і хоча справа не в кількості публікацій, але інтенсивність їх появи на світ має значення. Досить глянути на зміст з питань міжнародних відносин у бібліографічних виданнях, щоб упевнитись, яку незначну частку займає у них французький напрям української зовнішньої політики та громадської думки. Незрівнянну з польським, румунським, угорським або литовським та іншими далеко не першої величини суб'єктами європейської спільноти. Проте у монографічних та дисертаційних працях є вагомий напрацювання з цієї проблематики з виразною тенденцією до системного її дослідження.

Дослідники відзначають складності і протиріччя політичних відносин двох країн. При цьому оцінки політичного процесу і його основних фігур значно різняться.

В останні роки низка відомих і нових наукових центрів (за участю зарубіжних партнерів) почали публікувати змістовні матеріали щодо проблем українсько-французьких відносин.

Особливістю нових досліджень є аналіз двосторонніх відносин як цілісної системи з оцінками (в низці випадків у балах) досягнутого рівня, практичними рекомендаціями й елементами політичного прогнозування. Широко використовуються нові методології та підходи політичної соціології, що дають змогу застосовувати математичні методи, але їх слід кореспондувати з традиційними методами політологічного аналізу. З цього приводу автор опублікував свої оцінки і зауваження [4].

Цікаво, що на противагу науковцям і експертам українська політична публіцистика більш жваво обговорює проблематику двосторонніх відносин.

Українсько-французький дискурс у науковому та експертному середовищі Франції присутній набагато скромніше, ніж у нашій країні. Ця тематика є в роботах таких наукових центрів, як Французький інститут міжнародних відносин (ІФРІ), Французький дослідний фонд з проблем Євразії, Французький Центр досліджень у галузі розвідки (ЦІОР), Інститут політичних досліджень (Екс-ан-Прованс), при яких видаються журнали «Кур'єр країн Сходу», «Вісник французької документації» та інша наукова періодика.

Автори політичних досліджень по Україні і публіцисти практично всі єдині в тому, що причиною гальмування двостороннього співробітництва є політична нестабільність в Україні та відсутність прогресу в боротьбі з корупцією. Але вони рішуче розділені на два табори в питанні про роль Росії в українській кризі. Як і в Україні, публіцистичні матеріали французьких ЗМІ по нашій темі пере-

важають над усіма іншими. До того ж наявність великої кількості критичних оцінок і зауважень французів на адресу української сторони значно перевищує намагання авторів зробити аналіз реальних протиріч і серйозних помилок французької політики щодо України, наслідки її непослідовності у питаннях відносин України і ЄС, найбільш вірогідні шляхи розвитку двостороннього співробітництва. Проте є й самокритичні публікації, в яких українській політиці Франції пред'являються серйозні претензії.

Аналіз політичного діалогу в його розвитку, в історичній ретроспективі вимагає залучення всього корпусу документальних джерел як опублікованих, так і архівних. Це насамперед 66 договорів та угод. Особливе місце для висвітлення другого та третього етапу двостороннього співробітництва займають міжурядові угоди – «Дорожні карти українсько-французьких відносин», які надали системного вигляду та неочікувану динаміку всім основним програмам співробітництва. Серед оприлюднених джерел – матеріали сайту посольства України у ФР. Вони з'явилися в 2010 році. Те ж стосується і сайту посольства Франції в Україні.

Також важливу інформацію містять збірники документів, зокрема «Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України» та ін.

Особливо відзначимо корпус документів архіву МЗС України та поточних архівів міністерства. Щодо Посольства України у Франції, то це майже 30 томів звітів, аналітичних матеріалів, оглядів пресита інших документів щорічно [5].

Документи другого та третього періодів двосторонніх відносин, якими користувався автор, залишаються в профільних департаментах міністерства.

Переходячи безпосередньо до питань політичного діалогу, підкреслимо, що спілкування державних діячів на вищому та найвищому рівнях між нашими країнами розпочалося не раптово. Був певний перехідний період напередодні проголошення державної незалежності України. Ще в липні 1990 року аналіз змісту стрімкого європейського процесу, його значення для України було зроблено МЗС УРСР на науково-практичній конференції «Загальноєвропейське співробітництво і союзні республіки».

13 червня 1990 року було відкрито Генеральне консульство Франції в м. Києві. Того часу у французькій пресі публікуються інтерв'ю Голови Верховної Ради України Л. Кравчука та низка матеріалів про Україну. Потім були робочі зустрічі з французькими міністрами. У жовтні 1991 року Л. Кравчук мав зустріч із Президентом Франції Ф. Міттераном у Парижі.

Докладний аналіз прямих політичних контактів у цей перехідний період можна почерпнути у змістовній статті Г. Дутчак [6].

Встановлення офіційних міждержавних відносин 27 грудня 1991 р., а також підписання у 1992 р. Договору про взаєморозуміння та співробітництво між Україною і Французькою Республікою створило правову основу розвитку міждержавних відносин. Французька Республіка, – зазначалося у Договорі, – зобов'язується сприяти вступу України до Ради Європи, який вона розглядає як важливий фактор для інтеграції України в об'єднану Європу (Ст. 6).

Однак розвиток відносин на базі договору та «сприяння вступу» були дещо повільними. Для французького керівництва політичний потенціал незалежної України був ще не досить зрозумілим. Серед французького загалу ще не ясним. До нашого посольства йшли листи: «Посольству СНД. Україна» [7].

Розробка договірно-правової бази просувалася повільно: вдавалося підписати тільки абсолютно необхідні двосторонні угоди (про ядерну безпеку, транспортні перевезення, морське риболовство та ін.). Через рік після підписання головного Договору посольство України повідомляло: «Французька сторона досі зводить з процедурою його ратифікації, не надаючи нам <...> жодного обґрунтованого пояснення» [8]. Це тривало майже 4 роки. Тоді як Верховна Рада ратифікувала договір без зволікання, у Франції він був ратифікований тільки 14.02. 1996 року.

З цього приводу наше посольство змушене було надати урок дипломатичної грамоти українським парламентаріям, вказавши, що не синхронізована з французькою стороною у строках ратифікація документа «поставила Україну у досить принизливе становище <...> висловлення згоди на обов'язковий характер такого роду документів має здійснюватися <...> сторонами без значного розриву у часі, інакше це може негативно впливати на загальну атмосферу двосторонніх відносин і мати небажані політичні наслідки» [9].

Незважаючи на стримане відношення французької сторони до підписання офіційних угод з Україною, у 1993 році їх вже було 10.

Щодо стереотипів французької політичної еліти яскраво розповів у інтерв'ю «Дзеркалу тижня» 6.12.2002 р. наш перший посол у Франції Ю. Кочубей, який нагадав досить відому фразу Жіскара д'Естена про те, що Україна для Росії – як для Франції район Рон-Альп. Ю. Кочубей вказав також на специфіку Франції: у них діє принцип республіканізму – меншини не визнають, усі вважають себе французами. Значить, українці – сепаратисти, а це має негативний відтінок. Франція грає важливу роль у нашому просуванні до Європи, підкреслив дипломат, отже, нашим політикам і дипломатам потрібно приділяти належну увагу цій країні.

У цитованому вище звіті посольства за 1993 рік дуже точно помічені особливості підходу французів до нової ситуації, які надовго зберігалися в полі-

тичній практиці: «... пріоритет відносинам з Росією <...> є продовженням традиційної проросійської орієнтації Франції у східноєвропейській політиці. <...> поява на європейській арені ще однієї держави, яка за своїми розмірами і потенціалом дорівнює Франції, а крім того, має на своїй території ядерну зброю, означає необхідність потіснитися за столом великих європейських націй, щоб дати Україні її законне місце. <...> зіткнення двох тенденцій французької політики – реалістичної та традиційної – призводить до ситуації, коли реальні кроки французької дипломатії стосовно нашої держави не завжди відповідають проголошеним принципам» (спр. 023, л. 2).

У початковий період відносин МЗС Франції не забезпечувало необхідний рівень зустрічей не тільки наших дипломатів, але й Міністра закордонних справ України А. Зленка. З цього приводу наше посольство вимушене було рекомендувати дзеркальну відповідь у Києві, а саме застосування такого ж підходу щодо регулярних робочих контактів Посла та інших дипломатів високого рангу Посольства Франції в Україні з керівництвом МЗС, Кабінету Міністрів та інш. «Практика показує, – відзначало українське посольство, – що адекватні заходи у відповідь на такого роду дискримінаційну політику можуть виявитися досить ефективними» (спр. 23, л. 5).

Більш результативним було налагодження співпраці з Парламентом Франції. Була створена парламентська група «Франція – Україна», з якою Міністр закордонних справ України А. Зленко мав зустріч 2 грудня 1993 року. Слідом розгорнула діяльність депутатська група «Україна – Франція».

Цікаво, що французькі парламентарії першими дали зрозуміти, що надії політиків України на швидке просування до ЕС є марними. Тоді ще не йшлося про НАТО, але проголошений нейтральний, позаблоковий статус країни, неприєднання до колективних сил безпеки в рамках СНД (Ташкентський договір) теж не подобалось французьким політикам, насамперед голлістам. Під час зустрічі з депутатами Верховної Ради України вони висловили свою незгоду з рішенням України та застерегли, що це ризик стати країною-буфером між НАТО і країнами – членами Договору про колективну безпеку країн СНД [10]. Прогноз щодо буферної ролі України виявився реальним, хоч мотиви французів були й залишилися насправді зовсім іншими. Вже тоді французька сторона, яка прагнула грати в європейських справах заголовну роль, не меншу, ніж Німеччина, насторожено ставилася до євроінтеграційних планів України. І не тільки через небажання ускладнювати відносини з Росією. З огляду на курс українського керівництва на зближення зі США і вплив Німеччини в Україні, французи не бажали посилення німецького і американ-

ського впливу на баланс сил в Європі. І це підтвердили наступні маневри французької дипломатії, яка активно просувала форми непрямой участі України в справах ЄС та НАТО (договір про асоціацію з ЄС, хартія про особливе партнерство з НАТО тощо). Коли ж Україна проявляла наполегливість, намагаючись зробити крок далі, як це було з питанням надання плану дій щодо вступу в НАТО, вона натрапляла на рішучу відмову європейських партнерів, яких переконувала в цьому саме Франція.

Активізація політичного діалогу, поглиблення економічного співробітництва, надання Україні допомоги в ліквідації ядерної зброї були в центрі уваги переговорів Президента України Л. Кучми з Президентом Франції Ф. Міттераном під час саміту НБСЕ в Будапешті 5–6 грудня 1994 р.

Якісні зрушення у двосторонніх відносинах відбулися в 1997 році. Головною подією став офіційний візит до Франції Президента України Л. Кучми 30–31 січня 1997 року, в рамках якого відбулися переговори з Президентом Франції Ж. Шираком, а також з міністрами, великими бізнесменами і банкірами. У цьому ж році було створено Змішану українсько-французьку міжурядову комісію з економічного співробітництва. Перше засідання комісії відбулося 3 березня 1998 р. у Києві.

До цього часу вже не залишилося і сліду від зневажливого ставлення французького дипломатичного відомства до української сторони. Під час підписання 9 липня 1997 р. у Мадриді Хартії Україна–НАТО про особливе партнерство Ж. Ширак заявив: «...Своїм населенням, своєю старовинною і багатою культурою, своїм економічним потенціалом і своїм географічним положенням Україна посідає суттєве місце у великій європейській родині». Наступного року 2–4 вересня відбувся перший державний візит Президента Франції в Україну. Ж. Ширак мав переговори з Л. Кучмою, з іншими керівниками держави, виступив перед студентами і викладачами Національного університету ім. Т. Шевченка [11, с. 3].

В оцінках ролі Ж. Ширака українські автори чомусь кардинально розходяться в думках. Наприклад, відомі вітчизняні дослідники зовнішньої політики Франції В. Манжол та О. Шаповалова у монографії «Українсько-французькі відносини. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин» слушно зазначають, що український напрям набув самостійного значення у комплексі європейської політики Франції за президентства Жака Ширака. Україна сприймалася у Франції як країна регіонального рівня і відповідно до цього вибудовувалися відносини із Україною. Той факт, що українська дипломатія розглядала стосунки із Францією через призму прагнень України вступити до Європейського Союзу, суттєво обмежувало горизонти політичного діалогу між двома державами.

Позиція Е. Донченко помітно відрізняється. У статті «Україна у східноєвропейській політиці Франції (1991–2009 рр.)» вона зробила спробу ретроспективного аналізу відносин за різних президентів Франції. На її думку, Ф. Міттеран фактично заклав традицію дивитися на пострадянський простір крізь російські окуляри. Жак Ширак (1995–2007) довів орієнтацію на Росію до логічного апогею. Н. Саркозі виявив дещо більший інтерес до Східної Європи, однак повороту на цьому напрямі не відбулося [12].

Така інтерпретація позиції Франції та особисто Ж. Ширака не поодинокі серед вітчизняних дослідників. Проте його роль трактується спрощено, а тому спірно. Його ставлення до України було дещо іншим. Жак Ширак щиро, із захопленням привітав Оранжеву революцію. На відміну від Жискара Де Естена, він не вважав Україну однією з провінцій Росії і зробив перший офіційний візит до Києва. Відгомони неправильного трактування поглядів Жака Ширака на Україну періодично спливають в українських виданнях. Так, у матеріалі М. Струка в газеті «День» йдеться: «Формально Франція визнала незалежність, але насправді тодішній президент Жак Ширак вважав Україну частиною Росії і про це він, зокрема, сказав у розмові з президентом США Джорджем Бушем-молодшим, який згадав про цей епізод у своїх спогадах під назвою «Моменти рішень» [13]. Це посилання на Буша-молодшого раз у раз спливає в інших публікаціях українських авторів. Але, по-перше, «тодішнім президентом» (1991 р.) був не Жак Ширак, а Франсуа Міттеран. По-друге, Буш-молодший сповна міг поплутати Валері Жискара де Естена з Жаком Шираком, оскільки не розп'яв і більш серйозніші речі.

Наші автори «не помітили» важливу обставину. На момент публікації статті Е. Донченко вже закінчувалось виконання програми другої «Дорожньої карти» українсько-французьких відносин. Таким чином, якісна та яскрава зміна рівня співробітництва вже відбулася і саме за президентства Ж. Ширака.

Треба зауважити, що, так би мовити у фізичному вимірі, стартові можливості українського забезпечення політичного діалогу були вкрай незначними. Наприклад, до середини 1992 р. у Міністерстві закордонних справ, яке тоді очолював А. Зленко, було більш ніж 200 штатних працівників. Проте у центральному апараті Франції тоді налічувалося більше 10 тис. працівників. Російське представництво у Франції налічувало 500 працівників, а українське – трьох, які поєднували свої функції з працею в ЮНЕСКО [14]. Через рік у посольстві працювали вже 9 дипломатів та 5 технічних працівників.

Дієвим фактором розвитку політичного діалогу залишалась проблема Чорнобиля. З 1990 р. до Франції виїздили щорічно майже 200 постраж-

далих дітей. Франція розгорнула активну діяльність серед країн «Великої сімки» стосовно реалізації положень Меморандуму про взаєморозуміння щодо закриття Чорнобильської АЕС.

У вересні 2000 року відбулися зміни у керівництві МЗС України. Цей, на перший погляд, звичайний епізод, викликав живий відгук у французькій пресі. Агентство «Франс-прес» 30.09.2000 року надрукувало інформацію під дещо екзальтованим заголовком «Європейська політика Києва терпить провал: звільнено Міністра закордонних справ». У ній був підданий нищівній критиці міністр Б. Тарасюк, «людина скритна і без харизми», який «не зміг зміцнити позиції України на міжнародній арені та поглибити відносини з Європейським Союзом». Здається, нелояльний вислів про Б. Тарасюка найменше пов'язаний з його харизмою або скритністю. Швидше за все, відкриті симпатії міністра до США не збігалися з настроями французького голлістського політикуму.

Роблячи підсумки першого періоду, зауважимо, що розвиток двосторонніх відносин за загальної позитивної динаміки мав дещо суперечливий, а іноді асиметричний характер. Для розуміння цих процесів важливо враховувати особливості французької зовнішньої політики того часу, ставлення французької сторони до питань розширення Євросоюзу, до політичної конфігурації Європи загалом.

Те, що наші відносини не набули високого статусу, треба розглядати не тільки як тиск російських пріоритетів французького керівництва. Ось одне із зауважень: «...коли французи роками пропонували Україні асоціацію з ЄС, українці інтерпретували це як можливість укласти угоду асоціації з Євросоюзом, тоді як французи мали на увазі двосторонні програми співпраці України з країнами ЄС. Зокрема, навесні 2003 року в Афінах президент Жак Ширак пропонував Україні саме цей шлях (який раніше пройшли країни Балтії). <...> На жаль, французькі зусилля не оцінили належним чином» [15].

У 2000–2004 роках політичні відносини України і Французької республіки також мали затримки у розвитку. З цього приводу А. Зленко рекомендував не забувати про низку гучних скандалів, що сталися в 2001–2002 роках, і що втрата довіри до нашої країни є похідною від внутрішньої нестабільності. Цієї «похідною» була і «багатовекторна» дипломатія Президента Л. Кучми, на адресу якої випущено чимало критичних стріл, бо вона була підозрілою як для Заходу, так й для Росії. Але згодом ситуація вирівнялась. У 2004–2005 рр. політичний діалог набув певного поглиблення, зміцнилося торговельно-економічне співробітництво. Щодо умов діяльності французьких бізнесменів в Україні – нашу країну було переведено з 7 до 6 групи ризиків [16].

Визначаючи початок другого періоду політичного діалогу, ми виходимо з того, що саме

у 2005 році відносини з Парижем замість ситуативних перейшли у нову якість – на рівень системного планування в офіційних «Дорожніх картах» українсько-французьких відносин. Статистика свідчить: досягнути рівня торгово-економічних відносин двох країн до позначки вище 1 млрд дол. США вдалося лише у 2005 році, тобто за 14 років. А тільки за три наступні роки цей показник сягнув уверх більш ніж 2,3 раза. І вже зовсім дивовижним виглядає «стрибок» французьких інвестицій в українську економіку з 87,9 млн дол. США у 2005 році (на почат. 2006 р.) до 830,3 млн дол. у 2006 році (на почат. 2007 р.), тобто майже в 9,5 (!) раза за один рік [17]. Пріоритетними сферами торговельно-економічного співробітництва зазначена ядерна енергетика, транспортування газу, модернізація українських залізниць і створення швидкісного залізничного руху, будівництво автошляхів, а також переоснащення вітчизняного авіапарку. У 2006 році, за даними нашого посольства у Парижі, в Україні працювало 197 підприємств за участю французького капіталу [18]. Водночас, за оцінками дипломатів, найкращі показники йшли по лінії малого і середнього бізнесу.

Аналіз низки домовленостей, вказується у звітному документі, досягнутих під час зустрічей на найвищому та високому рівнях у 2005 р., свідчить про те, що їхня реалізація вбачається проблематичною. Так, з українського боку уповільнювалося виконання домовленостей, зокрема щодо конкретизації співпраці з компаніями «АРЕВА» (ядерна енергетика), «ЕАДС» (космос, літакобудування, оборонна галузь, створення в Україні системи захищеного транкінгового спецзв'язку), «Буїг Траво Публік» (будівництво магістральних доріг на концесійних умовах) та інші проекти.

Це був дуже тривожний сигнал. Прекрасно проведений черговий раунд політичного діалогу спіткнувся об проблеми внутрішньої економічної політики. Таким чином, уряд України упустив можливість участі в сучасних високотехнологічних проектах великих французьких компаній, зокрема аерокосмічних, де Україна мала міцні позиції, високі класні фахівці, сповна працездатні підприємства. Цього не було зроблено і згодом, і французи в своїй інвестиційній політиці йшли звичною для них дорогою посилення своїх позицій перш за все у фінансовій сфері країни-партнера.

Під час офіційного візиту Президента України В. Ющенка до Франції 22 червня 2005 року глави обох держав домовилися про обопільний контроль виконання програми «Дорожніх карт». Це сприяло підтримці Францією реформ в Україні у рамках виконання Плану дій Україна–ЄС. Політичний діалог посилювався всіх рівнях, зокрема шляхом обміну візитами міністрів закордонних справ, контактів у рамках міжнародних форумів (ООН, РЄ, НАТО, ОБСЄ) тощо.

«Дорожня карта» передбачала активізацію міжпарламентських обмінів та співробітництва на рівні регіонів і міст, зокрема на основі вже наявних зв'язків між Києвом і Тулузою, Львовом і Ліоном, Одесою та Марселем, Харковом і Ліллем, Донецьком і Метцом, Чернівцями й Діжоном. Також зазначалося, що офіційний Париж сприятиме реформам, спрямованим на зближення України з ЄС у таких напрямках: вступ України до СОТ, визнання України країною з ринковою економікою, швидке укладення угоди про спрощення візового режиму між Україною та ЄС, поглиблення торговельно-економічних відносин з метою поетапного створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Цілі, поставлені в першій дорожній карті, в цілому досягалися успішно, що розюче відрізнялося від попереднього періоду. Кількість зустрічей на вищому рівні, а також контактів керівників дипломатичних відомств різних рівнів у разі перевершувала показники минулих років. Протез часом усе більш помітним ставав дисбаланс між загальними результатами і інтенсивністю політичного діалогу на вищому рівні. Аналіз Посольства України у Франції про динаміку розвитку двосторонньої співпраці за 5 років (2007–2012), зазначимо, найбільшополучніших, показує, що в 2007–2008 роках зустрічі і переговори Президентів відбулися 5 разів. А потім до 2012 року була лише одна (2010). На інших напрямках цього дисбалансу не відчувалось. У рамках розвитку міжпарламентського співробітництва йшов регулярний обмін делегаціями. На міжурядовому рівні теж.

Політичний діалог на рівні глав зовнішньополітичних відомств у першому періоді міждержавних відносин був дуже помітним. Зустрічі глав МЗС відбулися лише 4 рази. Зустрічі глав дипломатичних відомств відбувалися також у рамках багатосторонніх заходів, загалом 8 зустрічей за 12 років. У другому періоді такі контакти мали вже інший темп. За сім років (2005–2012) міністри іноземних справ зустрічалися 12 разів.

Звіт МЗС щодо виконання програм «Дорожньої карти» у 2013 році показує несподівано малий обсяг матеріалів стосовно політичного діалогу на найвищому та вищому рівнях. Увесь розділ вмістився буквально в чотири абзаци [19]. Хоч до Вільнюського саміту Україна ще не робила заяв щодо відкладення підписання договору про Асоціацію з ЄС.

Одним з основних питань українсько-французького політичного діалогу на всіх етапах було просування України в ЄС. Сторони закріпили це договором ще в 1992 році. Президент Ніколя Саркозі зробив певну трансформацію позиції Франції щодо України. У програмній передвиборній промові Н. Саркозі пролунала теза про можливість «об'єднання (Європейського) континенту аж до Києва». Водночас французька дипломатія висунула дещо іншу тактичну програму, а саме,

що для Туреччини, країн Середземноморського басейну та держав Східної Європи (Україна, Росія, Білорусь та Молдова) потрібно вигадати нову форму відносин з ЄС, що передбачатиме економічне й політичне співробітництво, а також сприяння розвитку демократії. Таким чином, пропонувався варіант довгої лави запасних із строка-тим і різнокаліберним складом гравців.

Під час візиту Президента В. Ющенка до Парижа 5 жовтня 2007 року зустрічі з Президентом Франції Н. Саркозі було порушено питання про включення положення про європейську перспективу України до тексту майбутньої Нової посиленої угоди між Україною та ЄС. У відповідь французьке керівництво виступило з ініціативою запровадження концептуально нового статусу України – «асоційованого партнера» ЄС. То було вищевказане намагання французької сторони віднайти компроміс між риторичною підтримкою євроінтеграційних зусиль України й звісною позицією Франції згідно з Європейською політикою сусідства без констатації щодо майбутнього членства в ЄС. Таким чином, французька ініціатива ґрунтовно скоректувала весь зміст євроінтеграційного курсу України. Стосовно перспектив відносин України з НАТО Франція демонструвала прихильність до принципів «відкритих дверей», але поетапності у просуванні поступу до альянсу. Це проявилось під час підготовки до Бухарестського саміту 2–3 квітня 2008 року та обговорення питання підписання з Україною Плану дій щодо членства в НАТО. Франція виступила проти приєднання України до ПДЧ, заявивши про передчасність такого кроку. Ще напередодні саміту французькі урядовці не раз висловлювали застереження проти підписання ПДЧ із Україною, мотивуючи це внутрішньою неготовністю України піднятися на новий рівень, а також недоречністю використання вступу до НАТО як «певного інструменту для розв'язання проблем, які є в Україні у відносинах з одним її потужним сусідом» [20].

Така позиція Парижа є наслідком не тільки «російського чинника». Навпаки, представники французького уряду наголошували, що у відносинах із Росією «гра у сфери впливу припинилася». Необхідно зважати на французьке бачення процесу реформування НАТО, надання пріоритету зміцненню автономних європейських механізмів безпеки, що через десять років помітно збільшило напруженість у стосунках Трамп–Макрон після заяв останнього про необхідність створення європейської армії. Також, як ми вказували вище, у нових країнах-членах НАТО Франція вбачає посилення США та Німеччини. До того ж шлях до ЄС не обов'язково йде через НАТО.

Не слід вважати, що французькі політики та французька дипломатія переграли українську. Жодних авансів та обіцянок змінити своєвідому

позицію Париж не давав. Але з цього моменту для української сторони стало зрозумілим таке: пряма вступ до ЄС і членство в НАТО – це два різні вектори зусиль України. Справедливим є твердження дослідників, що саме «європейська ідентичність» України є фундаментальною основою її всебічного наближення та входження до європейської спільноти [21].

Офіційний Париж розраховував, що угоду про асоціацію між Україною та ЄС буде підписано протягом найближчих років, виступав за створення якомога ширшої зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом. Однак перебіг подій розгортався за іншим сценарієм. Мета була досягнута, але майже за 7 років через бурхливі політичні події в Україні, збройний конфлікт. І тільки 1 січня 2016 року ЗВТ Україна–ЄС почала своє офіційне існування.

У переговорах на вищому рівні у процесі та після укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС неодноразово оголошувались наміри України наполягати на чіткому визначенні європейської перспективи членства в організації, відрізняючи цей договір від інших угод про асоціацію, підписаних ЄС із північно-африканськими країнами.

Незважаючи на скромні результати політичного діалогу 2013 року, у цілому другий період був насичений інтенсивними контактами і зміцненням дипломатичних зв'язків з Францією. Несподівано на тлі цих інтенсивних і багатосторонніх контактів з'явилася тенденція на згортання українсько-французького економічного співробітництва, яка не укладалася в звичайну логіку і, можливо, спочатку здавалася випадковим коливанням ринку. Це непросто помітити, якщо дивитися на стан торговельно-економічних відносин у цілому. У них задіяно багато суб'єктів, багато факторів і в цілому позитивна динаміка зберігалася. В середині цієї системи прямі інвестиції – всього лиш один із чинників, але він виявився лакмусовим папірцем. Це особливий сюжет, який потребує окремого аналізу і який ми вже розглядали в іншій публікації [4]. Тому зараз ми обмежимося деякими міркуваннями. Після стрімкого росту останніх 5 років прямих французьких інвестицій в Україну (у 2010 р. + 45%) вони раптом перейшли у режим витоку. Відомо, що у 2012 року інвестиційний клімат погіршився. Колишні урядовці В. Януковича вказують на появу «молодої команди», на сваволю «смотрящих» і т.д. Але відтік французьких інвестицій на 5% відсотків стався ще роком раніше. Тобто всього через рік після зустрічі президентів у Парижі, де Н. Саркозі вигукнув: «Тепер ми друзі!». У 2012 році було вже мінус 22%, а це вже майже півмільярда доларів [22]. Складність у оцінках повороту Франції задовго до політичної кризи в Україні полягає в тому, що більшість іноземних партнерів зберігали позитивну інвестиційну динаміку. Навпаки, дані щодо США

(2010 р.), Франції (2011 р.) Німеччині (2012 р.) і Норвегії (2013 р.) показували відтік інвестиційного капіталу з України [22].

Складна політична ситуація 2014–2018 рр. не дала шансу щодо поліпшення інвестиційного клімату. Тільки за перші 5 років негативних інвестиційних коливань держава не дорахувалася майже 900 млн доларів, відкотившись до рівня нижче 2009 року.

Щодо проблем політичного діалогу з Францією після 2013 р., звернемо увагу на те, що, на відміну від відносного затишшя попередніх трьох років, на цьому напрямі стався справжній вибух активності з обох сторін. У звіті МЗС щодо виконання «Дорожньої карти» українсько-французьких відносин на 2013–2015 роки відзначалося, що у 2014 році офіційний Париж займав активну позицію на переговорах у «Норманському форматі» у світлі міжнародних заходів із врегулювання військової напруги та стабілізації соціально-політичної ситуації в Україні. З початку 2014 року Президент Франції Ф. Олланд провів 47 офіційних зустрічей і телефонних бесід із лідерами країн світу та главами міжнародних організацій, основною темою яких була ситуація в Україні.

Після президентських виборів в Україні Ф. Олланд і П. Порошенко мали 4 офіційні зустрічі та 16 телефонних розмов, зокрема у багатосторонньому форматі. Події в Україні також стали предметом 23 офіційних заяв Єлисейського Палацу. Крім того, розвиток ситуації в нашій державі залишався ключовим питанням щотижневих засідань французького уряду та брифінгів Міністра закордонних справ Франції Л. Фабіуса [23].

2015 рік став ще більш насиченим у частині розвитку українсько-французького політичного діалогу на найвищому та вищому рівнях. Робочі візити до Франції Президента України П. Порошенка (11.01, 22.04, 02.10, 29–30.11) та Президента Франції до України (05.02), а також їхні зустрічі на міжнародних форумах та переговорах, зокрема у Нью-Йорку, Берліні, Мюнхені, Аахені, Ризі та Мінську, засвідчили найвищий за всі роки двосторонніх відносин рівень політичного діалогу між двома країнами. Всього за рік відбулося 12 таких контактів. Деякі з цих зустрічей мали практичні наслідки і гучний міжнародний резонанс. Так, 4–5 вересня в Уельсі відбулася зустріч Президентів України та Франції у рамках саміту НАТО. Після чого послідувало політичне рішення Ф. Олланда призупинити поставку Росії військово-десантних суден типу «Містраль».

Справді, інтенсивність і глибина політичних контактів на вищому рівні створили в цьому разі нову якість політичного діалогу

Франція була співавтором щодо підготовки проєктів на захист територіальної цілісності та суверенітету України у рамках роботи ЮНЕСКО та

Міжнародної організації Франкофонії. Франція зробила підтримку у вирішенні низки питань, а саме: підписання та ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, лібералізації ЄС візового режиму для України.

Щодо останнього дуже прикро, що впродовж багатьох років ця проблема, як завіряють наші європейські партнери, мала вирішитися досить короткі терміни, зайняла багато років. Почасти через нові і нові вимоги ЄС. Парадокс у тому, що мільйонна лавина біженців і численних терористів з Африки і Арабського Сходу змела всі межі на шляху до Європи і була там прийнята без всякої європейської ідентичності, без якихось документів і дозволів, а Україна продовжувала складну багаторічну дипломатичну боротьбу за безвізовий режим.

Водночас внутрішня політична боротьба у Франції підштовхнула деяких французьких парламентаріїв використати ситуацію у своїх інтересах на противагу курсу чинного на той час Президента Ф. Олланда. Групи членів Національних Зборів та Сенату ФР без дозволу офіційних українських установ почали відвідувати Крим. В першій групі 8 з 10 парламентаріїв належали до партії Н. Саркозі, який демонстрував свою прихильність до політики В. Путіна, щоб послабити вплив майбутнього суперника у боротьбі за президентське крісло – Марін Лепен. Офіційний Париж засудив цей вчинок. Але через деякий час ще два французькі депутати зібрали у зону АТО на територію т. зв. ДНР. Зрозуміло, що робилося це, щоб поодинокі дрібні «делегатії» висвітлити у французькій пресі. Не випадково групу супроводжував журналіст Лоран Браяль.

У будь-якому політичному процесі величезне місце займає преса. Вона грає декілька ролей: учасника, політичного інструменту, засобу інформації і знаряддя пропаганди, що формує громадську думку. Крім того, це найважливіше історичне джерело, доступне кожному дослідникові, але міра достовірності матеріалів ЗМІ в таблиці про ранги джерелознавства не досить висока і вимагає перевірки.

Преса та проблеми інформаційної присутності України у Франції – це предмет самостійного аналізу, якому буде присвячена окрема стаття. Актуальність цього питання взагалі, та ще в умовах сучасної інформаційної війни, величезна. Останніми роками Україна багато робить у цьому напрямі, проте ефект у цій сфері не досягається миттю. В інтерв'ю Валерії Формунтян, згаданому на початку статті, є таке спостереження: «Окрема проблема: інформації про Україну немає. Газет немає, телебачення не транслюється. А ось російське телебачення, преса, просування російської культури є скрізь. Тобто навіть для багатьох українців, що переїхали в Європу, джерелом інформації про світ є російські ЗМІ» [2].

Схоже, що до завоювання уваги французів створеній системі ще належить чимало потрудитися.

І не тільки французів. За оцінками українських аналітиків, у світовій пресі значно зменшується кількість публікацій про Україну [23]. Тож перегляд стратегії політичного діалогу стає нагальною потребою. Про це досить жорстко попереджають й українські аналітики. На думку С. Виднянського, реалізація адекватної національним інтересам зовнішньої політики у глобалізованому світі виявилася найскладнішим напрямом українського державотворення, тому сучасне становище країни, зокрема війна на Сході, свідчить про те, що українській зовнішній політиці й дипломатії так і не вдалося створити сприятливі зовнішні умови для реалізації завдань внутрішньої політики шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами світового співтовариства [24]. Що до цього додати? Факт очевидний. Але, на нашу думку, можливості зовнішньої політики і дипломатії мають свої межі, тому держава своїми силами не завжди може створити «сприятливі зовнішні умови», коли криза в Україні придбала геополітичний вимір і тому участь у її подоланні беруть перші особи провідних держав.

Відзначаючи високий рівень політичного діалогу, аналітики «Української призми» виділяють його слабке місце – короткостроковість завдань, «відсутність сформульованого стратегічного бачення стосунків із Францією. Дворічні дорожні карти розвитку відносин не підписуються з 2012 р., а востаннє пріоритети короткострокової співпраці окреслила Декларація глав держав у 2015 р.» [25]. Можливо, що зауваження і рекомендації фахівців все ж таки беруться до уваги тими, кому вони адресовані. Обнадійливий знак: відновлено роботу спільної комісії економічного співробітництва, яка провела до 2011 року 6 засідань, а 7-е засідання (з дуже вузькою тематикою) відбулося тільки 30 жовтня 2018 року (через 7 років перерви).

Висновки і пропозиції. Завдяки активному діалогу на найвищому рівні врегулюванні української кризи зросла увага політиків, дослідників, спільноти нашої країни. Україна з периферійної околиці європейської і світової політики стала її активним суб'єктом. Держава досягла тих політичних цілей минулих періодів, які реально могли бути досягнуті. Завершено спільні прагнення зі створення ЗВТ і оформлення асоціації України з ЄС, вирішення питання безвізового режиму для українців.

Формат політичного діалогу, що склався в період 1991–2013 років, у подальшому значно змінився. Акценти співпраці змістилися в політичну сферу. Обговорення проблем економічної дипломатії, економічних стосунків у цілому, гуманітарних проєктів проводилося у ситуаційному порядку.

Україна має переглянути свої зовнішньополітичні пріоритети стосовно Франції. З огляду на кардинальні розбіжності позицій обох країн з питання вступу України до ЄС і НАТО, змістити

акцент на посилення ефективності двосторонніх відносин. Розширити тематику діалогу з питань, до яких французьке політичне керівництво виявляє високу цікавість. Наприклад, з питань розбудови системи європейської безпеки та європейської армії. До речі, це питання колись обговорювалося президентами України та Франції ще у першому періоді співробітництва. До того ж є практичний досвід взаємодії вояків у миротворчих операціях на Балканах.

Високий рівень політичного діалогу варто активніше використовувати для цілей економічної дипломатії.

Треба якісно змінити рівень інформаційної присутності України у Франції, а також здолати вузькість і одноманітність контенту цієї присутності. Потрібен позитивний імідж країни з цікавими перспективами, привабливими умовами співпраці і захищеністю інвестора.

Згідно з сучасними умовами відновити механізм та систему економічного і науково-технічного партнерства, галузевої і регіональної співпраці і планування щодо ідеології Дорожніх карт українсько-французьких відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. URL: <http://elvisti.com/news/2016/6/15/v-kieve-prezentovali-issledovanie-audit-vneshney-politiki-ukraina-franciya>
2. Європейська правда. 10.04.2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2018/04/10/7080157/>
3. Зленко А.М. та інш. Україна і Франція. Діалог: історія, політика, економіка. К.: Інститут політичних і етносоціальних досліджень. К., 2002, 350 арк.
4. Докладніше див.: Р.І. Серов. Українсько-французький політологічний дискурс у дзеркалі «Аудиту зовнішньої політики України». ISSN 2304-1439. Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. 2017. Т. 22. Вип. 2(29), с. 180–192.
5. Архів МЗС України, ф. ПУФР, спр. 110, т. 1, л. 207–215.
6. Дутчак Г. Етапи становлення і розвитку українсько-французького культурного співробітництва. URL: <http://book.net/index.php?bid=19364&chapter=1&p=achapter>
7. Рудич Фелікс. Магістральні вектори зовнішньої політики України. Віче. 2001. № 9. С. 24–44, с. 26.
8. Архів МЗС України, ф. 1-го ЄД (1994, без №) спр. 23, л. 3.
9. Архів МЗС України, ф. 1-го ЄД (1994, без №) спр. 23, л. 5.
10. Червяков А. Военно-политический курс Франции в 1995–2010 гг. Мировая экономика и международные отношения. 1995. № 10. С. 94–101, с. 98.
11. Україна вітає Президента Франції. До Києва з державним візитом прибуває Жак Ширак. Урядовий кур'єр. 1998. 1 вересня. С. 3.
12. Донченко Є. Україна у східноєвропейській політиці Франції (1991–2009 рр.). Міжнародні

зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2010. Вип. 19. С. 277–284. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2010_19_26

13. Струк М. Про російський фактор та куртизанство. «День», 02.12.2014.

14. Ельцов А. Подбор кадров для МИД становится все сложнее: Желаящих стать дипломатом много. Но не всегда среди них те, кого ждет внешнеполитическое ведомство. «День». 17.01.1997

15. Митрофанова О. Перипетии француженки украинского диалога и перспективы евроинтеграции. Зеркало недели. 12.12.2008, № 47.

16. Поточний архів 1-го ЄД МЗС України, ф. ПУФР, 2004, Довідка.

17. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності. Статистичний збірник. Держкомстат України, К., 2010, ст. 17.

18. Поточний архів 1-го ЄД, ф. ПУФР (2006), Звіт посольства щодо підсумків 2006 р., лл. 15–16.

19. Поточний архів 1-го ЄД, ф. ПУФР (2014). «Щодо стану виконання Дорожньої карти між Україною та Французькою Республікою на період 2013–2015 рр». С. 1.

20. Манжол В. Політична інновація французької дипломатії / Манжол, О. Шаповалова. Зовнішні справи. 2008. № 11. С. 13.

21. Донченко Є.В. Розвиток українсько-французького співробітництва. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. К., 2006, № 4. С. 113–117.

22. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності. Статистичний збірник. Держкомстат України, К., 2013, с. 16–17.

23. Недельнюк А. Забыть об Украине: что писали о нашей стране западные СМИ и рупоры пропаганды. Европейская правда. 15.05. 2018.

24. Віднянський С. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka>

25. Українська призма: Зовнішня політика 2017. Аналітичне дослідження. ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Єберта К., 2018, с. 46.

REFERENCES:

1. URL: <http://elvisti.com/news/2016/6/15/v-kieve-prezentovali-issledovanie-audit-vneshney-politiki-ukraina-franciya>
2. European truth, 10/04/2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2018/04/10/7080157/>
3. Zlenko A.M. Ukraine and France. Dialogue: history, politics, economics. Kyiv. Institute for Political and Ethno-Social Studies, Kyiv, 2002, 350 p.
4. For more detail, see: R.I. Serov. Ukrainian-French Political Science Discourse in the Mirror of the "Audit of Foreign Policy of Ukraine". ISSN2304-1439. Visnyk ONU I.I. Mechnikova. Sociology and Political Sciences. 2017. N 22. pub. 2 (29), p. 180–192.
5. Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, f. AUFR, #110, 1, p. 207–215.
6. Dutchak G. Stages of formation and development of Ukrainian-French cultural cooperation. URL: <http://book.net/index.php?bid=19364&chapter=1&p=achapter>
7. Rudich Felix. The main vectors of Ukraine's foreign policy. Viche. 2001. No. 9. p. 24–44, p. 26.

8. Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, f. 1st ED (1994, without number) #23, p. 3.
9. Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, f. 1st ED (1994, without number) #23, p. 5.
10. Chervyakov A. Military-political course of France in 1995–2010. *World Economy and International Relations*. 1995. No. 10. P. 94–101, p. 98.
11. Ukraine congratulates the President of France. Jacques Chirac arrives in Kyiv on a state visit. *Uryadovy Courier*. 1998. 1st of September. P. 3.
12. Donchenko E. Ukraine in the Eastern European Policy of France (1991–2009.) *International Relations of Ukraine: Scientific Researches and Findings*. 2010. ed. 19. p. 277–284. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2010_19_26
13. Struc M. About the Russian factor and courtesy. "Day", 02.12.2014.
14. Eltsov A. The selection of personnel for the Ministry of Foreign Affairs is becoming more and more difficult. "Day". 17.01.1997.
15. Mitrofanova O. The ups and downs of the French-Ukrainian dialogue and the prospects for European integration. *Mirror of the week*. 12.12.2008, № 47.
16. Current Archives of the 1st ED of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, f.AUFR, 2004, Reference.
17. Investments in foreign economic activity. Statistical Collection. State Statistics Committee of Ukraine, Kyiv, 2010, p. 17.
18. Current archive of the 1st ED, f.AUFR (2006), Embassy Report on the results of 2006, p. 15–16.
19. Current archive of the 1st ED, f.AUFR (2014). "On the implementation of the Roadmap between Ukraine and the French Republic for the period of 2013–2015". P. 1.
20. Manzhola V. Political innovation of French diplomacy. / Manzhola, O. Shapovalova. *Foreign affairs*. 2008. No. 11. P. 13.
21. Donchenko E. Development of Ukrainian-French Cooperation. *Journal of National Academy of Culture and Arts Management*. Kyiv, 2006, No. 4. P. 113–117.
22. Investments in foreign economic activity. Statistical Collection. State Statistics Committee of Ukraine, Kyiv, 2013, p. 16–17.
23. Nedelnyuk A. To forget about Ukraine: what Western mass media and voices of Russian propaganda have written about our country. *European truth*. 15.05. 2018
24. Vidnyansky S. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka>
25. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2017. Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism", Friedrich Ebert Foundation, Kyiv, 2018, p. 46.

Ukrainian-French relations – political dimension in historical retrospective

Serov R. I.

Doctoral Student at the Department of Political Science of Odesa I. I. Mechnikov National University
Dvoryanska str., 2, Odesa, Ukraine

The assessment of the content of the high level political dialogue, its immediate and remote results is central to the political analysis of interstate relations. The Ukrainian-French discourse of this problematique arose as an independent phenomenon in the era of a global historical turning point, restructuring of the entire system of international relations between new independent states and the "Old World".

The Ukrainian-French political dialogue historically is especially interesting, first of all according to turns of the political life of Ukraine.

The study of this problem, both in Ukraine and in France, is not of high intensity. However, over the past decades a significant body of scientific information has been accumulated. It highlights the changes in the attitude of French politicians towards Ukraine, it provides insight into positive experiences and achievements in bilateral partnership, as well as moments of inhibition of cooperation, causes and motives of inconsistency of the French leadership in the most important issues of European integration for Ukraine. Proceeding from this, the article is based on the problem-chronological principle. A wide range of literature and sources, including archival materials, was used to cover the topic.

The beginning and the formation of the Ukrainian-French political dialogue in the first stage (1991–2004) shows a tendency for a not-so-dynamic but ever-increasing level of communication and cooperation, which was slowed down by political excesses in the center of which Ukraine was manifested. However, all the necessary system of bilateral relations was built.

The second period (2005–2013) gave new quality to the political dialogue. Economic diplomacy has intensified. This period was marked by a sharp spike and an intensive growth in the quantitative and qualitative indicators of Ukrainian-French cooperation, which peaked in 2010–2011.

The third stage, which began in 2014, has given new content to bilateral relations the construction of which is highly controversial. This is an unprecedented rise of number of direct political contacts at the highest level, and at the same time, a significant collapse of economic ties.

The author shows that French politicians had difficulty adapting to a new partner. It is specific that the Treaty on understanding and cooperation of 1992 between Ukraine and French Republic was ratified by France after 4 years. After several meetings and negotiations between Presidents Leonid Kuchma and Jacques Chirac in 1997, the bilateral political dialogue acquired a new quality, and economic cooperation significantly expanded.

After the negotiations, the new President of Ukraine, Viktor Yushchenko, with Jacques Chirac, the whole complex of bilateral relations was transferred to specific tasks in the Road Maps of Ukrainian-French relations. The system of organizing a political dialogue at all levels was also inscribed there. After that, French investments in Ukraine in the very first year grew almost 10 times and for 5 years they maintained a high rate of growth. The French side did not explain the sudden investment reverse.

The author notes that the assessments of Jacques Chirac in Ukrainian publications are very contradictory, although none of the French presidents did more for Ukraine than he did.

One of the main topics of the article is an analysis of the political dialogue on promotion of Ukraine to EU and NATO. Having fixed this policy in the Treaty with Ukraine of 1992, France

changed its position several times in search of a compromise, which was found by means of association agreement with the EU without fixing the prospects for membership in the Union. France also convinced its NATO allies in 2008 not to approve a plan of action for NATO membership for Ukraine and Georgia. The author considers the main reason for French intransigence to be the fear of increasing influence of the USA and Germany on European affairs through new countries that are in close relations with them. In addition, France, which has the strongest army in Europe, seeks to play a leading role in the future system of European security, its projects were discussed as early as the 1990s.

Despite the unprecedentedly high level of the Ukrainian-French political dialogue in 2014–2018, the joint work of presidents in the Norman format on the cessation of hostilities and normalization of the situation in the Donbas, economic diplomacy has not yet been restored in its positions. The author notes that Ukrainian researchers and experts strongly criticize the lack of a strategy in relations with France.

In the conclusions and recommendations of the article it is noted that Ukraine should revise its foreign policy priorities in relation to France. Taking into account the fundamental differences between the two countries' positions on the issue of Ukraine's accession to the EU and NATO, the emphasis should be placed on increasing the effectiveness of the bilateral relations. As well as broaden the dialogue topics on issues of interest the French political leadership, for example, on the development of the European security system and a European Army.

The high level political dialogue should be used more actively for the purposes of economic diplomacy. It is necessary to restore the mechanism and system of economic and scientific and technical partnership, sectoral and regional cooperation as well as planning on the ideology of Road Maps of Ukrainian-French relations.

Ukraine has to change the level of Ukraine's information presence in France in a qualitative way, as well as overcome the narrowness and uniformity of the content of this presence. We need a positive image of the country with interesting prospects, attractive conditions of cooperation and investor's security.

Key words: *high level political dialogue, foreign policy strategy, Ukraine-France relations, Ukrainian-French discourse, political science dimension in historical retrospective.*

Сич

Олександр Максимович

Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду: націоналізм, фашизм, нацизм

УДК 323:[321.64+179.8]:304.42

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-26-34)

10.24195/2414-9616-2018-5-6-26-34

Сич Олександр Максимович
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри публічного
управління та адміністрування
Інституту гуманітарної підготовки
та державного управління
Івано-Франківського національного
технічного університету
нафти і газу
вул. Карпатська, 15,
м. Івано-Франківськ, Україна

В останні десятиліття націоналізм став вагомим чинником життя європейських країн. Водночас часто на заваді об'єктивним науковим дослідженням стоять уже сформовані негативні стереотипи щодо його сприйняття, а зокрема його ототожнення із фашизмом та нацизмом. Радикалізація націоналізму та формування фашизму і нацизму припадають на міжвоєнний період ХХ ст. А тому метою цієї статті стало дослідження відмінностей між цими ідейно-політичними течіями в цей час. Для її досягнення в статті використано системний, структурно-функціональний та порівняльний методи. У результаті проведеного дослідження встановлено, що умови для радикалізації націоналізму та появи фашизму і нацизму були сформовані Версальською системою світового порядку. Фашизм та нацизм мають низку спільних рис, водночас вони відрізняються за центральним компонентом своїх світоглядних систем – відповідно етатизму та расизму. Одночасно обидві ідейно-політичні течії відрізняються від націоналізму, головною світоглядною категорією якого є нація.

Ключові слова: Версальські угоди, міжвоєнний період, фашизм, націонал-соціалізм, націоналізм, ідеологія.

Вступ. В останні десятиліття націоналізм став вагомим чинником життя європейських країн, включаючи Україну. Свідченням цьому є успіхи правих партій і рухів у парламентських і президентських виборах цих країн, їхня участь у масових акціях непокори, які останнім часом сколихнули Іспанію, Німеччину, Францію, вагома роль націоналістичних сил в українській Революції Гідності 2013–2014 рр., їхня участь у добровільному русі на першому етапі російської збройної агресії проти України тощо. Останнім часом націоналістичну політику, включаючи й націоналістичний складник національної пам'яті, демонструють українські парламент та Президент. Очевидно, такі явища і процеси актуалізують всебічне вивчення феномена націоналізму. Водночас на заваді об'єктивним науковим дослідженням часто стоять уже сформовані негативні стереотипи щодо націоналізму, зокрема і його ототожнення із фашизмом та нацизмом.

Незважаючи на постсовєтські стереотипи негативного сприйняття націоналізму, нині в Україні вже існує достатня маса досліджень, перекладних видань та видань антологічного характеру, які дають змогу розвивати глибинне наукове вивчення цього феномена. Серед іншого слід відзначити україномовні видання таких відомих зарубіжних дослідників націоналізму, як: Е. Сміт, Е. Гелнер, Б. Андерсон, Р. Шпорлюк, Р. Брюейкер та низка інших. Декілька видань уже витримала загальна антологія націоналізму під редакцією О. Проценка та В. Лісового й побачила світ антологія українського націоналізму в двох томах під редакцією В. Рога. Найбільш системно наявні теорії нації та націоналізму в однойменній роботі опрацював Г. Касьянов. Аналізу сучасного стану українського націоналізму присвячені дослідження Е. Андрищенко,

І. Загребельного, В. Кулика, Ю. Михальчишина, В. Панченка. Сучасні націоналістичні рухи в країнах Європи висвітлені в кандидатській дисертації А. Шеховцова, докторській дисертації М. Гримської, свої роботи із вказаної теми опублікували Т. Дублікаш, О. Іванов, А. Романюк, А. Умланд, Н. Латигіна, О. Новакова, П. Мироненко. Низку праць на тему сучасного стану націоналістичного руху опублікував також автор цієї статті.

Мета і завдання. Радикалізація націоналізму та формування фашизму і нацизму припадають на міжвоєнний період ХХ ст. А тому метою цієї статті є дослідження відмінностей між цими ідейно-політичними течіями в цей час. Цьому сприятиме виконання завдань щодо встановлення причин радикалізації політичного життя цього періоду, виявлення спільних та відмінних для фашизму і нацизму характеристик й аналіз відмінності цих тоталітарних ідеологій від націоналізму.

Методи дослідження. Для реалізації завдань дослідження застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу та узагальнення. Зі спеціалізованих методів політичних наук використано системний, структурно-функціональний та порівняльний методи. Вони дали змогу розглянути європейську політику міжвоєнного періоду як одну цілісну систему, а в її рамках проаналізувати та порівняти між собою ідейно-політичні течії фашизму, нацизму та націоналізму.

Результати. Від часу своєї появи і до Другої світової війни націоналізм тріумфує на політичній мапі Європи. Описуючи історію його становлення та поширення, європейський класик націоналізмознавства Е. Сміт констатує, що «у тридцятих–сорокових ХХ ст. по всій Землі годі було шукати закуток, якого б не зачепила хвиля націоналізму»

[13, с. 83]. Щоправда, у міжвоєнний період він набуває значних трансформацій. Український дослідник Г. Касьянов з цього приводу пише: «Водночас націоналізм еволюціонував у радикальні, тоталітарні форми, що стало однією з головних ознак його розвитку в міжвоєнний період» [7, с. 246]. З одного боку, радикалізується націоналізм у його класичному розумінні, а з іншого – pojawiaються відмінні від нього ідейно-політичні течії фашизму та нацизму, які, однак, у своїх світоглядних системах мають спільну із ним категорію нації. І це дає змогу свідомо чи несвідомо ототожнювати ці явища.

Очевидно, причину радикалізації націоналізму слід шукати у зміні геополітичної ситуації, загостренні міжнародних протистоянь, відповідно до умов яких змінилися і форми захисту націоналізмом національних інтересів своїх націй. Окрім того, в активну фазу боротьби за національне визволення та побудову власної держави вступають етнічні націоналізми, які, згідно з трактуваннями Е. Сміта, не змогли себе реалізувати і домогтися національної держави у «першій хвилі» його поширення. Натомість вони отримали шанси в умовах «другої хвилі», міжнародна атмосфера якої не давала їм вибору бути інакшими. До переліку таких, зокрема, належить і український націоналізм, пік зростання якого припадає саме на цей час.

Для кращого розуміння викладеної тези добре надається трактування Е. Гелнера щодо етапів розвитку націоналізму та поділу Європи на «часові зони» його поширення. Кожен такий етап вчений прив'язує до тих ключових пунктів нової та новітньої історії, які вносили зміни до чинного світового порядку, тим самим зачіпали численні національні інтереси, а отже й давали новий імпульс розвитку націоналізмів. Перший він називає «Віденським» на честь Віденського конгресу 1814–1815 рр., бо саме той після наполеонівських воєн перекроїв карту континенту й встановив на ньому певний європейський устрій, не надто переймаючись етнічним принципом. Другий носить назву «Епохи Іредентизму» (від *irredento* – незвільнений) і має часові рамки «від Відня до Версаля», коли в Європі визвольні націоналізми особливо відчутно струнули Балкани. В результаті, якщо станом на 1815 р. націоналізм «просто не помічали», то після 1914 р. «його вже сприймали як даність». Третій етап є «Епохою Версаля і Вілсона», характеризується тим, що встановлена Версальським мирним договором 1919 р. міжнародна система була «не менш несправедливою» до низки націй і національних меншин у новостворених державах. Ці «нові держави були недосвідченими, малими, слабкими, жадібними та корумпованими. В часи миру і спокою вони вдавалися до безвідповідальних дій, чомусь сподіваючись, що мир і спокій триватимуть вічно». Четвертий етап учений красномовно

називає «етнічні чистки». У рамках кожного із них націоналізм все більше радикалізується в методах досягнення своїх цілей й, зокрема, особливою радикальністю відрізняється останній з названих етапів. Щоправда, вчений вважає, що в п'ятому етапі, який припадає на розвинуте індустріальне суспільство, інтенсивність етнічних почуттів буде знижуватися, а отже й пом'якшуватимуться і міжнаціональні взаємини. Його він відповідно називає «Пом'якшення націоналізму» [3, с. 232–242].

Щодо причин такої характеристики четвертого етапу, то, на думку Е. Гелнера, вони глибинно впливають із головного принципу націоналізму, що політична та етнічна одиниці мають збігатися у своїх межах. Оскільки нації, які запізнилися зі своїм виходом на світову арену, «поспішають» використати шанс, який, можливо, може бути останнім, то, на відміну від націй-«старіших сестер», вони в процесі реального чи потенційного у часі будівництва національних держав не мають часу на довгий еволюційний шлях міжетнічної гомогенізації, а тому вдаються до методів «етнічних чисток». Четвертий етап учений вважає характерною рисою центральноєвропейської історії переважно 40-х років ХХ ст. «Війна і пов'язана з нею можливість приховати злочини, расистська і антигуманна ідеологія тодішніх хазяїв Європи, вседозволеність і безпардонність переможців після закінчення війни уможливили такі методи досягнення однорідності, як масові вбивства, депортації, масові міграції внаслідок утисків і принижень – усе те, чого в часи нормального розвитку люди зазвичай уникають», – писав Е. Гелнер [3, с. 238–239].

Отож, у міжвоєнний період склалися умови, коли новостворені держави у процесі свого становлення проводили жорстку асиміляційну політику, або ж навіть політику етнічних чисток щодо національних меншин у своєму складі, а ті, своєю чергою, як націозахисну реакцію породжували власний націоналізм, що домагався права на національну державу й на жорстоку політику державних націоналізмів відповідав адекватними методами. Згідно з гелнерівською теорією про «часові зони», такі націоналізми належали до «третьої» із них, їхні нації не підпали під дію «пунктів Вілсона» щодо реалізації права на національне самовизначення, були обділені Версальськими угодами, і націоналізми, використовуючи міжвоєнну ситуацію, вступили у боротьбу за реалізацію притаманних їм головних завдань, які Е. Сміт формулює як досягнення «національної автономії, національного об'єднання й національної ідентичності» [13, с. 16].

Український націоналізм виступає яскравою ілюстрацією саме такого розвитку подій. Східна Україна після завершення Першої світової війни та поразки національної революції потрапила до складу модернізованої Російської імперії під

назвою СССР. На такий ґенезі «Росія-СССР» принципово наголошує американський вчений українського походження Р. Шпорлюк: «Після 1917 р. Радянський Союз став нащадком імперії Романових» [16, с. 300]. Майже аналогічну думку висловлює і відомий американський політолог та державний діяч Г. Кіссінджер: «З виру голоду і громадянської війни Росія та її володіння вийшли як Радянський Союз». Перебуваючи на марґінесі європейської дипломатії, марксистсько-ленінський уряд СССР не зв'язував себе умовностями наявного світового порядку й у новій державній формі практично відновив стару Російську імперію Романових, зруйнувавши шляхом збройної агресії Українську народну республіку (УНР) та повернувши до свого складу Україну [8, с. 70].

У Західній Україні відповідно до наявних міжнародних норм була створена Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР). Однак аналогічно із Росією сусідні Польща та Румунія також вчинили проти неї незаконні з точки зору міжнародного права збройні агресії, окупувавши відповідно Галичину і Буковину. В цьому вони отримали підтримку західноєвропейських держав. Зокрема, вирішальним чинником перемоги Польщі над ЗУНР стала сформована у Франції з польських військовополонених та добровольців і надіслана проти армії ЗУНР армія Галлера [5, с. 334]. У подальшому лідери світової політики відмовили українцям Західної України у праві на власну національну державу й зрештою вона опинилася розділеною поміж Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Останню напередодні Другої світової війни замінила Угорщина. Кожна із вказаних держав більшою чи меншою мірою проводила щодо української меншини денаціоналізаційну політику. Для прикладу, американський вчений польського походження Т. Снайдер наводить такі факти щодо асиміляції українців у Польщі: «Марґіналізація українців у легальній політиці вражала. Хоча третина польських громадян належала до національних меншин, жоден їхній представник ніколи не був міністром у жодному польському уряді». А особливо, продовжує він, асиміляційний тиск посилювався після смерті Й. Пілсудського. Він супроводжувався «насиленою пацифікацією, публічними побиттями та спаленням церков» [14, с. 185].

Встановлений у Версалі міжнародний порядок мав надзвичайно хиткий характер, оскільки був побудований «на закликах до загальних принципів, тоді як елементи сили було проігноровано чи занедбано» [8, с. 71]. Отже, не відчувачи силового контролю з боку його архітекторів, новостворені держави вчиняли ті «безвідповідальні дії», про які говорив Е. Гелнер, порушуючи міжнародні домовленості й зважаючи до режиму безкарності. Так, зокрема, Польща не дотрималася своїх міжнародних зобов'язань й не надала Галичині обі-

цяної автономії. Чехословаччина, яка з-поміж інших держав-окупантів найліберальніше ставилася до українців, чинила аналогічно і подібне зобов'язання виконала аж напередодні власного краху – після Мюнхенських угод 1938 р. Натомість Угорщина в 1939 р. окупувала українське Закарпаття і ліквідувала щойно створену, причому легітимно і за погодженням із чехословацьким урядом, державу Карпатська Україна.

Е. Гелнер стверджує, що саме новоутворені у рамках Версальської системи держави почали проводити ту «наближену до етнічних чисток» політику [3, с. 238], яка згодом після краху т. зв. «соціалістичного табору» і розпаду СССР стане звичним для Балкан та Закавказзя явищем. Характерно, що така політика проводилася політичними режимами цих держав незалежно від того, яку ідеологію офіційно вони сповідували і навіть всупереч ній. Так, щодо українців вона була апробована комуністичною Польщею ще після завершення Другої світової війни у 1947 р. Тоді за рішенням партійного і державного керівництва Польської держави була проведена акція «Вісла», у рамках якої всіх українців Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини примусово депортовано з їхніх етнічних територій у західні та північні частини польської держави і розпорошено поміж місцевим населенням. Як влучно висловився Т. Снайдер, «прийшовши до влади після війни завдяки Червоній армії, польські комуністи почали будувати щось на зразок етнічного комунізму» [14, с. 195]. Характерно, таку політику вони демонстрували не тільки щодо українців, аргументуючи, що вона виправдана боротьбою проти їхнього націоналістичного підпілля. Продовжуючи аналіз, Т. Снайдер стверджує, що аналогічно уряд Польщі чинив і щодо німецької меншини: «Стовсюдно ж німецького населення західних територій, які Польща здобула від Німеччини у травні 1945 р., чітко висловився генеральний секретар Владислав Гомулка (1905–1982): «Ми маємо викинути їх геть, оскільки всі країни базуються на принципі однієї нації, а не багатьох» [14, с. 229].

Отже, радикалізація націоналізмів міжвоєнного періоду була спричинена попередньою політикою лідерів світового процесу, творцями Версальської системи світового порядку. З одного боку, вони застосували подвійні стандарти щодо реалізації принципу національного самовизначення й створення одних національних держав підтримали, а іншим не надали такої можливості. А з іншого, пішовши назустріч створенню нових держав, не вжили заходів міжнародного контролю щодо дотримання ними міжнародних угод у сфері прав національних меншин і навіть більше – допустили ведення ними жорстокої асиміляційної політики, що стимулювало розвиток націозахисних націоналізмів і практикування ними адекватних до такої політики методів протистояння їй.

Щодо іншого аспекту радикалізації міжвоєнної політики, який асоціюється із фашизмом та нацизмом, то низка вчених помилково асоціюють їх із націоналізмом. Вважаємо це наслідком тієї «вседозволеності і безпардонності переможців після закінчення війни», про які говорив Е. Гелнер [3]. Саме переможці Другої світової війни, справедливо засудивши антигуманні ідеології та злочини фашизму й нацизму, цілком усвідомлено в один кошик із ними згорнули і націоналізм. Адже це однаковою мірою було вигідно як ліберальним за ідеологією країнам Заходу, у володіннях яких ще перебували величезні заморські колонії, так і російсько-більшовицькій багатонаціональній імперії СРСР. В обох випадках етнічні націоналізми загрожували їхнім національним інтересам і державний націоналізм цих країн чинив з ними за принципом, який американський політолог Г. Моргнеттау назвав «абетковим парадоксом націоналізму». Його суть полягає в тому, що нація «В» для власного виживання вживає принципи націоналізму проти нації «А», але водночас не допускає їх вживання нацією «С» [9, с. 728–729].

Цей аспект можна віднести до прагматичної частини їхньої політики. Але окрім неї, був ще й світоглядний складник, відповідно до якого ідеології лібералізму та комунізму однаковою мірою виступають антиподами націоналізму і в цьому протистоянні є парадоксальними світоглядними партнерами. Адже, однаковою мірою стверджуючи про відмирання нації як історичного анахронізму та кінець «епохи націоналізму», вони демонструють дві сторони однієї медалі денаціоналізації. Не вдаючись у критичний аналіз таких тверджень, оскільки це виходить за межі нашого дослідження, лиш зішлемося на авторитетних дослідників феноменів нації та націоналізму. Так, британський вчений Е. Сміт у своїй останній праці про нації і націоналізм у глобальну епоху однозначно стверджує, що «нація і націоналізм надають єдине реальне соціокультурне обрамлення для модерного світопорядку» [12, с. 220]. Розмірковуючи над питанням, чи епоха націоналізму може відійти у минуле, інший британський науковець Е. Гелнер однозначно стверджує: «Я не вірю, що так станеться» і продовжує: «Загалом націоналістичний імператив – вимога відповідності політичної одиниці й культури – залишатиметься в силі, незважаючи на існування дрібних і незначущих винятків. У цьому сенсі не варто очікувати кінця епохи націоналізму» [3, с. 163, 166]. Американський професор Б. Андерсон [17], автор конструктивістської парадигми націй і націоналізму, не менш категорично стверджує: «Реалії є цілком очевидні – давно вже напропорочений «кінець ери націоналізму» ніяк не збирається наставати. І справді, національний статус є загально визнаною вартістю політичного життя нашого часу» [1, с. 19]. Український дослід-

ник націоналізму Г. Касьянов також доходить висновку: «Отже, «епоха націоналізму» триває... Очевидно, було б передчасно називати її «постнаціоналістичною» чи «антинаціоналістичною». Можна припустити, що з часом людство знайде нові рецепти організації суспільства, в яких національний принцип трансформується у нову якість. Проте це справа далекого майбутнього» [7, с. 249].

Можна й далі наводити аналогічні твердження авторитетних дослідників націй і націоналізму чи політиків й аналітиків глобального світового порядку, але висновок напрошується цілком закономірний: намагання переможців Другої світової війни у власних прагматичних і світоглядних інтересах накласти табу на націоналізм й спонукати до його забуття носили упереджений і штучно зумовлений характер. Очевидно, такий же характер носили та аналогічні цілі переслідували і їхні намагання асоціювати націоналізм з фашизмом та нацизмом, наклавши на нього тавро їхніх злочинів і провин перед людством.

Ідейно-політична течія фашизму сформувалася 1919 р. на базі категоріального синтезу нації як вищої й одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості. Головне ідейне гасло фашизму – корпоративна єдність нації, що заснована на спільності крові і раси, головним гарантом якої виступає фашистська держава. У своїй класичній формі фашизм був пройнятий ірраціоналізмом і містицизмом, які покликані були підносити силу національного духу, відродити історичне значення Риму, сформувати ментальні підвалини для нових імперських амбіцій. Для фашизму характерними були апологетика виняткової ролі держави та соціалістична риторика. Вперше здобувши реальну владу в Італії 1922 р., Національна фашистська партія (Partio Nazionale Faskista – PNF) запровадила тоталітарний режим у державі (stato totalitario) і перетворила її на інструмент зведення рахунків зі своїми політичними опонентами та знаряддя зовнішніх колоніальних зазіхань. Ідеї італійського фашизму перейняли низка політичних режимів країн Південної, Центральної та Південно-Східної Європи [18]. Його засновники вважали доктрину фашизму універсальною і стверджували, що фашистський дух, базований на трилогії влади, порядку та справедливості, є основою нової цивілізації. Намагаючись реалізувати ідею універсальності, італійський режим у 1934 р. організував всеєвропейський фашистський конгрес, на якому було створено Фашистський інтернаціонал. Однак на заваді реальному поширенню його міжнародного впливу став бойкот з боку нацистів, викликаний ідеологічними розбіжностями та конкуренцією між цими двома тоталітарними ідейно-політичними течіями, і зокрема у «єврейському питанні» [15]. Як стверджує німецький дослідник фашизму В. Віперман,

італійським фашизмом не було знищено жодного єврея, а ««расизм», який пропагував Муссоліні, не мав біологічного характеру» [2, с. 39–42]. Протиріччя між двома тоталітарними режимами і острах перед конкуренцією нацистів у Південно-Східній Європі, яку фашизм вважав своєю сферою впливу, в якийсь час навіть підштовхнули Б. Муссоліні до готовності брати обережну участь в оборонному фронті проти нацистської Німеччини. А. Грегор трактує поняття фашизму досить широко та розглядає його поруч з європейськими різновидами фашизму міжвоєнного часу та визвольними рухами «третього світу» [20].

У сучасних дослідженнях фашизму спостерігається розмитість цього поняття і переважання побутового вживання терміна як політичної лайки. Так, А. Таска [15] дійшов висновку, що «дати дефініцію фашизму означає передовсім написати історію фашизму». Здійснюючи порівняльний аналіз фашистських рухів Європи, від цієї тези відштовхнувся і німецький дослідник В. Віперман [2], не пропонуючи чіткого визначення цього явища, але натомість подаючи опис загальних і характерних для нього рис. Згідно з його висновками, всі вони базували свою організаційну розбудову на масовому залученні молоді, внутрішня структура мала ієрархічний характер, на чолі організації стояв вождь, вони мали чітко виражені мілітаристські риси і практикували політичний терор. У своїх ритуалах ці рухи орієнтувалися на славетні сторінки національної історії, в ідеології був присутній значний компонент наднаціонального расизму й антисемітизму, а в зовнішньому політичному позиціонуванні вони демонстрували антидемократизм, антилібералізм та антикомунізм. Проте дослідження В. Віпермана і висновки з нього мають, як на нашу думку, досить контраверсійний характер. З одного боку, вчений наголошує на чіткому розрізненні фашизму і нацизму, але водночас нацизм називає різновидом фашизму, першому із них даючи характеристику «поміркованого фашизму», а нацизм кваліфікуючи як «радикал-фашизм» [2, с. 225–236].

Паралельно з фашизмом в умовах післявоєнної суспільно-політичної та соціально-економічної кризи в Німеччині виник нацизм, скорочена назва якого походить від Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP). Вона була створена в 1920 р. і в її назві відображено політехнологічне намагання засновників охопити своїм впливом якомога ширшу соціальну базу. Нацистська ідеологія являє собою конгломерат ідей державного соціалізму, етатизму, расизму та мілітаризму. Вони були викладені у книзі А. Гітлера «Моя боротьба» («Mein Kampf») і являли собою еkleктичне поєднання поглядів геополітиків К. Хаустфохера та Ф. Рацтеля, расистів Ж. Гобіно

та Х. Чемберлена, проповідника війн і насильницьких дій Г. Трейчке, філософів Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та О. Шпенглера. Проповідуючи ідеї зверхності над іншими народами арійської раси, культу сили і боротьби за розширення «життєвого простору» для «вищої німецької раси», нацисти, прийшовши до влади у Німеччині в 1933 р., у практичній діяльності створили тоталітарний режим, застосували жорстокі методи насильства у внутрішній політичній боротьбі та агресивну експансію і винищення інших народів, а зокрема євреїв та слов'ян, у зовнішній політиці [15, с. 394–395]. При цьому дослідники вважають, що «націонал-соціалістська Німеччина була набагато більш тоталітарною, ніж італійська „*stato totalitario*” [2, с. 229].

Дослідники відзначають, що ідеологія нацизму ніколи не була цілісною доктриною. Це скоріше була відкрита система, в якій практикувалися численні трактування залежно від ситуації та суспільних категорій. Така світоглядна «еластичність» давала змогу виборцям знайти власну точку зору в соціал-націоналізмі і це сприяло його масовості. У доктрині нацизму поєднувалися популярні серед інших німецьких антидемократичних рухів того часу «народовість», антисемітизм, «позитивне християнство», соціалістичні ідеї, державне регулювання економіки тощо. В основі поглядів А. Гітлера лежав чистий соціал-дарвінізм, який стверджував, що базовим елементом суспільного життя є боротьба за виживання. Водночас основним лейтмотивом його мислення був антисемітизм. Ідея боротьби за виживання поєднувалася із вірою у вищість арійської раси. Поряд із расою важливого значення А. Гітлер надає трактуванню категорії «народ». Саме народ відіграє центральну роль в історії, а держава всього лиш є зовнішньою формою його організації. Як зауважує К. Зонтгаймер: «За винятком хіба расової ідеї, наведені вище основи націонал-соціалістського світогляду, обстоювані Гітлером, були тією чи іншою мірою спільним надбанням усіх антидемократичних рухів Веймарської доби». А «справжній внесок Гітлера полягав у тому, що йому вдалося створити масову організацію, яка втілювала антидемократичні ідеї» [6, с. 126–131].

Обидва аналізовані ідейно-політичні рухи, а ще поряд із ними комуністсько-більшовизм, близькі між собою методами здійснення політичної влади. Для них характерні встановлення однопартійної системи в державі, запровадження тоталітарного режиму, уніфікація всього громадського життя, його тотальна ідеологізація та політизація [11, с. 735]. Окрім того, у світоглядній сфері фашизм та нацизм єднають оспівування історичного минулого й обґрунтування за його допомогою чинного експансіонізму, апелювання до національного чи народного начал, експлуатація соціальної проблематики, расовий компонент, зовнішньополітична експансія.

Водночас низка європейських дослідників сходяться на тому, що «відмінність саме між італійським фашизмом та націонал-соціалізмом є більшою, аніж їхня подібність» [2, с. 18]. Наприклад, апологетика держави у фашизмі не відповідала зведенню її до підрядного фактора зовнішньої форми народу у нацизмі. Як уже зазначалося вище, расизм, фашизм та нацизм також мали відмінний характер як в ідеології, так і в практичній реалізації. Не були фашизмові притаманні і нацистський соціал-дарвінізм та агресивний антисемітизм.

Загалом, кожна ідеологія є системою поглядів і, як у кожній іншій системі, в ній є системоутворюючий компонент, який виконує роль ядра і своєю наявністю зв'язує всі елементи системи в одну цілість. Саме через його призму кожна ідеологія відображає існуючий світ та моделює його зміну. Власне, ідеології і розрізняються між собою за центральним компонентом, хоча включають і ті похідні елементи, які притаманні іншим ідеологіям або навіть є для інших ідеологій головними.

З уваги на поданий вище аналіз ми схильні вважати, що для італійського фашизму, який зводив роль держави до наднаціонального абсолюту і до «трилогії духу», якого його творці відносили категорії влади і порядку, таким центральним системоутворюючим компонентом був етатизм. Натомість німецький націонал-соціалізм від інших антидемократичних рухів вирізнявся расовою зверхністю і саме расизм був тією категоріальною світоглядною призмою, крізь яку він оцінював і планував змінити світ.

Водночас обидві ідейно-політичні течії відрізнялися і від націоналізму, головною категорією мислення якого є нація. «Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розквіту», – стверджує Е. Сміт [13, с. 16]. Зрештою, поряд із фашизмом і нацизмом у час їхньої появи існували також націоналістичні партії і рухи. Так, К. Зонтгаймер, аналізуючи антидемократичні рухи Німеччини періоду Веймарської республіки, окремо від націонал-соціалізму вирізняє три течії націоналізму: німецько-націоналізм, здебільшого поширений у привілейованих колах бюргерства та знаті; молодонаціоналізм, який сам відносив себе до категорії нових консерваторів, і революційний націоналізм, найпоказовішим представником якого був Е. Юнгер [6, с. 109–120].

Звичайно, фашизм і нацизм також апелювали до нації і національного інтересу. Однак, як і аналогічне звертання до соціальної теми, це було скоріше засобом мобілізації електорату, аніж центральною категорією мислення їхніх творців. З іншого боку, також очевидно, що повне дистанціювання націоналізму від фашизму і нацизму є неправомірним. Як влучно висловився Г. Касьянов: «Зрештою, можна взагалі скласти досить невибагливий рецепт виготовлення ідеологічного

коктейлю, подібного до фашизму й нацизму: він полягатиме у змішуванні елементів радикального націоналізму, расизму та соціальної демагогії» [7, с. 177]. Отож, націоналізм був одним із компонентів становлення фашизму і нацизму, але аж ніяк не їх основою, а тим більше не родовим поняттям.

Зрештою, навіть складовою частиною фашистського чи нацистського «коктейлю» міг стати націоналізм скоріше державної, а не поневоленої нації. Згідно з типологією Г. Кона, націоналізм західноєвропейського, а не східноєвропейського типу. В характеристиці фашизму і нацизму чітко вираженими є зовнішньоекспансіоністські риси. А такі могли бути більшою мірою притаманні націоналізмам державних націй, адже для недержавних пріоритетом було їхнє власне звільнення і побудова національної держави. Загалом націоналізм, на нашу думку, є, головним чином, внутрішньо спрямованим і це виражається в уже згаданих і сформульованих Е. Смітом трьох основних завданнях – «національна ідентичність, національна єдність і національна автономія».

Прикладом позиціонування східноєвропейського недержавного націоналізму до фашизму і нацизму наведемо Організацію українських націоналістів (ОУН). Під впливом советської пропаганди сформувався стереотип її сприйняття мало не ідентичного до цих ідейно-політичних течій. Водночас сама ОУН, вивчаючи досвід їхнього успіху, тим не менше дистанціювалася як від фашизму, так і від нацизму. Серед інших документальних свідчень показовою є праця одного з провідних ідеологів ОУН міжвоєнного періоду Д. Мирона-«Орлика», який, до слова, в 1942 р. загинув у боротьбі з німецькими нацистами. Так, у своїй праці «Ідея і чин України», що була написана наприкінці 30-х років XX ст., а отже, не може бути віднесена до категорії тих, які постфактум спрямовані на «відбілювання» націоналізму, дав його чітке розрізнення від фашизму та нацизму. На противагу абсолютизації фашизмом держави і піднесення її над нацією Д. Мирон-«Орлик» наголошує на її підрядному щодо нації, інструментальному характері: «Український націоналізм розуміє державу не як абсолютну вартість, але як природну форму життя й втілення нації, що служить для її добра, сили й розвитку». Він також вказує на ту різницю, яка розділяє політичні рухи державної та недержавної націй: «Український націоналізм є витвором поневоленої нації в її затяжній боротьбі за владну державність, знову фашизм є плодом державної нації в боротьбі за її внутрішню перебудову й зовнішню могутність» [10, с. 129].

Однаковою мірою Д. Мирон-«Орлик» вказує і на відмінність між українським націоналізмом та німецьким нацизмом: «Український націоналізм різниться від націонал-соціалізму світоглядом. Націонал-соціалізм приймає натуралістичний

волютаризм, тотальну біологію, расизм, нордизм і окрему систему провідництва. Український націоналізм визначає націю не расою і кров'ю, але спільною волею, ідеєю і політичною активністю». Водночас він застерігає, аби в українських колах «не наступило сліпе й безкритичне наслідування націонал-соціалізму, щоби в той спосіб не підпасти під духовний, а опісля політичний вплив Німеччини» [10, с. 131].

Очевидно, що успіхи фашизму та нацизму на початкових етапах їхнього перебування при державній владі привертати увагу політичних рухів інших європейських країн. Деякі із них копіювали цей досвід і такими скоріше були ті, що не мали власних розвинених автентичних національних рухів. Ще інші, які вже мали власні організаційні зразки, цей досвід творчо і фрагментарно пристосовували до місцевих національних умов. Аналізуючи ці факти, слід усвідомлювати, що масові злочини фашизмом і особливо нацизмом були вчинені значно пізніше. А тому ті, хто переймав їхній досвід політичного зростання, не могли передбачати ходу історії і майбутнього засудження цих ідеологій та політичних рухів.

Очевидно, з огляду на це Т. Снайдер зауважив: «...Малі націоналізми міжвоєнної Європи, такі як український, треба розглядати також з огляду на їхні стосунки з більшими націоналізмами, такими як італійський і німецький» [14, с. 177]. Однак ОУН якраз належала до категорії тих політичних рухів, в основі яких уже лежав значний досвід їхніх передвісників. А тому вона використовувала досвід ранніх успіхів фашизму та нацизму, але не копіювала їх сліпо. Свідченням цьому є і твердження чільного діяча ОУН Д. Мирона-«Орлика»: «Безперечно, треба слідкувати за розвитком націоналістичних рухів у інших країнах, зокрема вчитися з досвіду фашизму й націонал-соціалізму, однак все треба принаровити до українських відносин і потреб, органічно собі засвоїти й перетопити в горнилі українського духу й думки» [10, с. 132].

Висновки. Проаналізувавши причини радикалізації політичного життя міжвоєнного періоду ХХ ст. та ідеологічно-організаційні засади і політичні практики ідейно-політичних течій фашизму, нацизму та націоналізму, можна дійти таких висновків:

1. Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду була спричинена творцями Версальської системи світового порядку. Внаслідок прогалин, які були закладені у ній, склалися умови, в яких новостворені держави у процесі свого становлення безконтрольно і безкарно з боку світової спільноти проводили жорстку асиміляційну політику щодо національних меншин, а ті націоналістичною реакцією породжували власний націоналізм, що домагався права на національну державу й на жорстку політику державних націоналізмів адекватно відповідав такими ж методами.

2. У результаті загальноєвропейських політичних процесів після завершення Першої світової війни українські державні утворення УНР та ЗУНР були зруйновані внаслідок військової агресії сусідів, лідери світового процесу відмовили Україні у праві на власну національну державність, як наслідок, вона була розчленована між СРСР, Польщею, Румунією і спочатку Чехословаччиною, а потім Угорщиною. Кожна з цих держав проводила щодо українців жорстоку асиміляційну політику і це створило суспільно-політичний ґрунт для утворення ОУН.

3. У кризових повоєнних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах в Італії та Німеччині виникли, відповідно, фашизм та націонал-соціалізм. Низка вчених нині помилково асоціюють їх із націоналізмом, стереотип такого ототожнення був сформований ще переможцями Другої світової війни. Затаврувати націоналізм злочинами фашизму та нацизму однаковою мірою було вигідно як ліберальним за ідеологією країнам Заходу, у володіннях яких ще перебували величезні заморські колонії, так і багатонаціональний імперії СРСР. З ідеологічної точки зору лібералізм та комунізм також однаковою мірою виступають антиподами націоналізму, стверджуючи про відмирання нації як історичного анахронізму та про кінець «епохи націоналізму».

4. Фашизм та нацизм близькі між собою за тоталітарними методами здійснення політичної влади. Окрім того, у світоглядній сфері їх єднують експлуатація соціальної проблематики, расовий компонент, оспівування історичного минулого й обґрунтування за його допомогою чинного експансіонізму, апеляція до національного чи народного начала.

5. Водночас фашизм та нацизм мають суттєві відмінності, в основі яких лежить центральний компонент їхніх світоглядних систем. Для італійського фашизму таким компонентом був етатизм, а для німецького націонал-соціалізму – расизм.

6. Фашизм та нацизм відрізнялися також від націоналізму, головною категорією мислення якого є нація. І хоч вони також апелювали до неї, однак це слід сприймати як засіб мобілізації електорату, а не як центральний елемент їхніх світоглядних систем.

7. Фашизм та нацизм були сформовані в умовах існування власних національних держав й намагалися до свого світоглядного арсеналу залучати націоналістичний компонент. Однак з уваги на суттєві відмінності західноєвропейського та східноєвропейського типів націоналізмів, лишень першим із них удавалося виступити такими складниками.

8. ОУН, вивчаючи досвід успіхів фашизму та нацизму, ще в своїх документах та ідеологічних розробках довоєнного періоду відмежовувалася від них, вказуючи на власну оригінальність та застерігаючи від сліпого наслідування цих чужих зразків. Свідченням цьому є погляди чільного ідеолога ОУН Д. Мирона-«Орлика».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ. 2001. 272 с.
2. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). Київ. 2008. 281 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ. 2003. С. 232–242.
4. Геополітика: енциклопедія. Київ. 2013. 919 с.
5. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ. Львів. 2018. 688 с.
6. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади. Київ. 2009. 320 с.
7. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ. 1999. 352 с.
8. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ. 2017. 320 с.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ. 1996. 942 с.
10. Мирон-«Орлик» Д. Ідея і чин України. Київ. 2017. 316 с.
11. Політологічний словник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / Головатий М.Ф., Антонюк О.В. (ред.). К. Київ. 2005. 792 с.
12. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ. 2006. 320 с.
13. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. Київ. 2004. 170 с.
14. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ. 2012. 464 с.
15. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. Київ. 2002. 670 с.
16. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна–Росія–Польща. Київ. 2013. 552 с.
17. Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition ed. London and New York: Verso, 1991, pp. 5–7.
18. *Fascism and Europe. An International Symposium*. Prague, August 18–29, 1969. 2 Vol. Prague, 1970.
19. Garsten, F.L. *The Rise of Fascism*. London, 1967.
20. Gregor, A.J. *The Fascist Persuasion in Radical Politics*. Princeton, 1974.
21. Hudebrand K. *Deutsche Außenpolitik 1933–1945. Kalkul oder Dogma?* Stuttgart, 1976.
22. Jacobsen. H.-A. *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt, 1968.
23. Kissinger, Henry. *World Order*. New York: Penguin Press, 2014, p. 27.
24. Wippermann W. *Europäischer Faschismus im Vergleich (1922–1982)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1983.

REFERENCES:

1. Anderson B. (2001) *Uyavleni spilnoty. Mirkuvan- nia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsiona- lizmu* [Represented communities. Considerations about the origin and spread of nationalism]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Viperman V. (2008) *Yevropeyskyi fashyzm: poriv- nialnyi analiz (1922–1982)* [European Fascism: Compa- rative Analysis (1922–1982)]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Helner E. (2013) *Natsii ta natsionalizm. Natsio- nalizm* [The Nation and Nationalism. Nationalism]. Tak- son. Kyiv [in Ukrainian].

4. *Neopolityka: entsyklopediia* [Geopolitics: Ency- clopedia]. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Entsyklopediia: Do 100-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki* (2018) [Wes- tern Ukrainian People's Republic 1918–1923. Ency- clopedia: The 100th anniversary of the formation of the Western Ukrainian People's Republic]. T. 1: A–Zh. Iva- no-Frankivsk. Lviv [in Ukrainian].
6. Zonthaimer K. (2009) *Yak natsyzm pryishov do vladu* [How Nazism came to power]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Kasianov H. (1999) *Teorii natsii ta natsionalizmu: Monohrafiia* [Theories of Nation and Nationalism]. Kyiv [in Ukrainian].
8. Kissindzher H. (2017) *Svitovyi poriadok. Rozdumy pro kharakter natsii v istorychnomu konteksti* [Reflections on the nature of nations in the historical con- text]. Kyiv [in Ukrainian].
9. *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva* [Small Encyclopedia of ethno-state studies] (1996). Kyiv [in Ukrainian].
10. Myron-«Orlyk» D. (2017) *Idea i chyn Ukrainy* [The idea and the rank of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Holovaty M.F., Antoniuk O.V. (Ed.). *Polito- lohichnyi slovnyk: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv* [Political Science Dic- tionary: A Manual for Students at Higher Educational In- stitutions]. (2005) Kyiv [in Ukrainian].
12. Smit E. (2006) *Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu* [The Nation and Nationalism in the Global Era]. Kyiv [in Ukrainian].
13. Smit E. (2004) *Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia* [Nationalism: Theory, ideology, history]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Snaider T. (2012) *Peretvorennia natsii: Polsh- cha, Ukraina, Lytva, Bilorus 1569–1999* [The transfor- mation of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999]. Kyiv [in Ukrainian].
15. *Filosofiia polityky: Korotky entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophy of Politics: Brief Encyclopedic Dic- tionary] (2002). Kyiv [in Ukrainian].
16. Shporliuk R. (2013) *Formuvannia modernykh natsii: Ukraina–Rosii– Polshcha* [Formation of Modern Nations: Ukraine–Russia–Poland]. Kyiv [in Ukrainian].
17. Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition ed. London and New York: Verso [in English].
18. *Fascism and Europe*. (1992, 1970). *An Internati- onal Symposium*. Prague, August 18–29. 2 Vol. Prague [in English].
19. Garsten, F.L. (1967). *The Rise of Fascism*. Lon- don [in English].
20. Gregor, A.J. *The Fascist Persuasion in Radical Politics*. Princeton, 1974.
21. Hudebrand K. (1976). *Deutsche Außenpolitik 1933–1945. Kalkul oder Dogma?* Stuttgart [in Germany].
22. Jacobsen. H.-A. (1968). *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt [in Germany].
23. Kissinger, Henry. (2014). *World Order*. New York: Penguin Press, 2014, p. 27 [in English].
24. Wippermann W. (1983). *Europäischer Faschis- mus im Vergleich (1922–1982)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp [in German].

Radicalization of the European political life of the interwar period: Nationalism, Fascism, and Nazism

Sych Oleksandr Maksymovych

PhD of Historical Sciences, Docent,
Professor at the Department of Public
Administration of the Institute of
Humanitarian Preparation and Public
Administration of the Ivano-Frankivsk
National Technical University
of Oil and Gas
Carpathian str., 15,
Ivano-Frankivsk, Ukraine

Recently, nationalism is an important factor in the life of European countries. At the same time, the negative stereotypes about nationalism are hindered carry out objective scientific research. There is identification of nationalism with Fascism and Nazism among these stereotypes. Radicalization of nationalism and the formation of Fascism and Nazism fall into the interwar period of the twentieth century. Thus, the purpose of the article is to study the differences between these ideological and political currents in the interwar period. To achieve this goal, the following methods are used in the article: systemic, structural-functional, comparative analysis. The author has established that the conditions for the radicalization of nationalism and the emergence of Fascism and Nazism were formed by the Versailles system of world order. It is shown that Fascism and Nazism have common features. But they are also distinguish by the central component of their ideological systems – etatism and racism. At the same time, they are both ideological and political trends, different from nationalism. The main ideological category of nationalism is a nation.

Key words: Versailles agreements, interwar period, fascism, national-socialism, nationalism, ideology.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Бедирова-Сабов
Ніколетта Олександрівна

Емпіричні вектори режиму консолідованої демократії Угорщини: універсальний підхід Nations in Transit

УДК 321.72 (439)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-35-39>

Бедирова-Сабов Ніколетта
Олександрівна
аспірант кафедри політології
і державного управління
Ужгородського національного
університету
вул. Університетська, 14,
Ужгород, Україна

Політичні та суспільні трансформації, що відбулись в Угорщині протягом останніх десятиліть, позначились як значними успіхами країни на шляху до режиму консолідованої демократії, так і проблемами, пов'язаними з авторитарними тенденціями в управлінському сегменті. Інституційною основою політичного транзиту Угорщини стала парламентська демократія, яка поєднується з міцним виконавчим управлінським центром – Урядом.

Неоднозначність демократичного транзиту Угорщини визначається на основі емпіричних розрахунків поточного стану та перспектив функціонування демократичного політичного режиму. У рамках прикладної методології Nations in Transit найбільш проблемними у питаннях демократичного розвитку визначаються рівень корупції та ступінь незалежності ЗМІ; прогрес демократизації визначається показниками функціонування розвинутого громадянського суспільства та прозорості виборчого процесу; традиційно сталими є індикатори національного та місцевого самоврядування, рівня незалежності судової системи.

Інституційним підсумком суспільно-політичних трансформацій Угорщини став режим консолідованої демократії, інстальований після краху соціалістичної системи урядування. Згідно з емпіричними розрахунками, найвищими показниками консолідації демократії в Угорщині стала друга половина 1990-их – перша половина 2010-их рр.

Для Угорщини загалом характерні спадні тенденції у рівні демократичності політичного режиму. Починаючи з 1996 р. показники демократичності суспільного та політичного життя в Угорщині постійно погіршуються. Підсумкове значення рівня консолідованої демократії 2013 р. свідчить про поступове зростання явищ недемократизму у політичній трансформації країни.

Ключові слова: демократичний транзит, режим консолідованої демократії, Угорщина, Nations in Transit, Freedom House.

Вступ. Масштабний експеримент з руйнуванням соціалістичних авторитарних режимів і системними демократичними перетвореннями у Центрально-Східноєвропейському регіоні кінця ХХ ст. не втратив своєї актуальності у політичній науці й дотепер. Більше того, дедалі актуалізується проблематика перспектив нових національних демократій, що утворилися у постсоціалістичному середовищі, оскільки у низці країн поширюються процеси євроскептицизму, а авторитарні тенденції управління дедалі більше набувають атрибутивних рис у політичній системі. Слід відзначити, що траєкторія демократичної трансформації Угорщини включає низку проблемних питань з оптимізації системи органів державної влади.

Комплексний аналіз політичних трансформацій передбачає застосування прикладної методики та використання емпіричних показників, що надає змогу прослідкувати динаміку становлення та функціонування режиму угорської «нової демократії». У контексті розкриття динаміки політичної трансформації постсоціалістичної Угорщини, на нашу думку, методологічно доцільним є застосування системного аналізу індексів демократизації Freedom House [3]. Окрім того, з огляду

на загальну хронологію демократичного транзиту в Угорщині протягом останніх десятиліть, оптимальним для прикладного політологічного аналізу є використання емпіричних показників на основі методології Nations in Transit [2]. Адже саме у щорічних моніторингових звітах Nations in Transit (перший моніторинг за 1997 р.) подається комплексний аналіз країн, що рухаються від соціалістичного варіанту авторитарного режиму до нових демократичних експериментів.

Мета та завдання. Основною метою дослідження є визначення траєкторії трансформації політичного режиму в сучасній Угорщині. Визначена мета розкривається через виокремлення найбільш сталих, прогресивних і регресивних показників індикаторів угорського демократичного транзиту.

Методи дослідження. Основною дослідження є методологія обрахунку показників інституціоналізації демократичного режиму, запропонована експертами Nations in Transit. Власне, за допомогою конкретної емпіричної методології індексування можна раціонально визначити інституційне наповнення системних змін транзитивних країн [1].

Центральним показником виступає середній рейтинг країни, що формується як середньо вива-

жений чисельний показник індикаторів демократичного розвитку. Щороку вираховуються сім базових індикаторів рівня демократизації, за чисельним значенням яких політичний режим можна класифікувати на різних полюсах демократичності/авторитаризму: від «демократично консолідований» до «консолідовано авторитарний». Чисельна площина індикаторів становить від 1 до 7, де 1 – кращий показник демократизації, 7 – найгірший. Показово, що емпіричний моніторинг охоплює 29 країн з постсоціалістичного простору (у вимірі політичної географії – Центральна Європа (Вишеградська четвірка), Балтія, Балканський регіон, пострадянські країни).

Результати. У цілому для постсоціалістичної Угорщини характерний сценарій демократичного транзиту, типовий для всіх країн Вишеградської четвірки. Найперше, на кінець 1980-их рр. на найвищому політичному рівні вдалося дійти компромісу між соціалістичною та опозиційною елітами стосовно необхідності проведення вільних виборів на альтернативній основі. Такий підхід, по-перше, заклав основи політичної конкуренції у партійному просторі країни, по-друге, з початку 1990-их рр. визначив інститут парламентаризму як центральний суб'єкт прийняття управлінських рішень. Відтак політичні трансформації в Угорщині протікали у форматі нової парламентської демократії.

Ще однією особливістю трансформаційних процесів у країні стала де-факто відмова від сильного політичного президентського центру. Тобто в умовах угорської парламентської демократії посада Президента у конституційно-політичному розрізі відіграє переважно погоджувальну роль. Натомість вагомим залишився інститут Уряду, який зосереджує всю повноту виконавчої влади у відповідних Урядових кабінетах. У разі підтримки Прем'єр-міністра країни парламентською більшістю може скластися досить неоднозначна ситуація. З одного боку, для постсоціалістичної Угорщини властиві стабільні уряди, більшість яких виконувала повноваження протягом відведеного Конституцією терміну (за винятком політичних скандалів загальнонаціонального масштабу, напр. уряд Ференца Дюрчяня). З іншого боку, своєрідна політична симфонія між Урядом і парламентом – Державними Зборами потенційно загрожує Угорщині узурпацією влади однією політичною силою, а відтак й авторитарними тенденціями керівництва. Ця теза також себе підтвердила з настанням періоду однопартійного домінування ФІДЕС, починаючи з 2010 р. після багаторічного керівництва країною соціалістами, і безальтернативного уряду на чолі з Віктором Орбаном.

Зрештою, постсоціалістична Угорщина тривалий час була своєрідним винятком на постсоціалістичному просторі, оскільки демократичний транзит проходив з номінальним збереженням

старих конституційних основ ще соціалістичного періоду. Наприкінці 1980-их рр. до Конституції соціалістичної Угорської Республіки було внесено декілька десятків демократичних змін, але нова демократична Конституція не була прийнята. Лише у 2011 р. за неоднозначних умов конституціонування в Угорщині прийнята нова Конституція демократичного зразка. Показово, що прийняття нового Основного Закону країни відбулось за однозначного політичного домінування ФІДЕС і позначилось цілою низкою критики з боку представників Європейського Союзу.

З діяльністю правоцентристського уряду Віктора Орбана у 2010–2017 рр. пов'язані неодноразові кризові явища у функціонуванні громадянського суспільства. Було прийнято низку нормативно-законодавчих актів, які під час їх імплементації стали потенційною загрозою для підтримки високого рівня демократизму у механізмах гарантування громадянських свобод. Так, євросоюзовська критика урядової політики Віктора Орбана стосується утисків опозиційних ЗМІ і сприяння провладним мас-медіа (прийнятий Закон про ЗМІ 2010 р.), офіційна прихильність Уряду до конкретних церковних конфесій (законодавство, що регулює релігійне життя 2011 р.), антиміграційна політика всередині ЄС (система нормативів з міграційної політики, затверджених 2016–2017 рр.).

Новітній етап державного будівництва постсоціалістичної Угорщини позначається багатьма неоднозначними тенденціями. Експертами Nations in Transit прийняті спроби емпіричного моніторингу якості угорської моделі демократії з метою визначення траєкторії динаміки політичного режиму Угорщини.

У період 1996–2013 рр. було оприлюднено 18 підсумкових моніторингових звітів. Відповідно до наведених кількісних характеристик визначено загальний стан угорського політичного режиму, що дає змогу прослідкувати динаміку політичної трансформації країни (рис. 1).

На основі індексування рівня демократичності політичного режиму в Угорщині у 1996–2013 рр. слід відзначити такі закономірності:

1. Найвищі індикатори розвитку демократії:

– громадянське суспільство (середній показник становить 1,52). Найбільш стабільний демократичний показник, що кількісно співвідноситься з чисельною координатою високого рівня консолідованої демократії. З початку демократичного транзиту підтримується високий показник 1,25, суттєво погіршується у період 2012–2013 рр., збільшившись на 1;

– виборчий процес (1,55). Високий показник підтверджує прозорість проведення виборчих процедур в умовах парламентської демократії. Зменшення індексу прослідковується після парламентських виборів та соціалістичного урядового

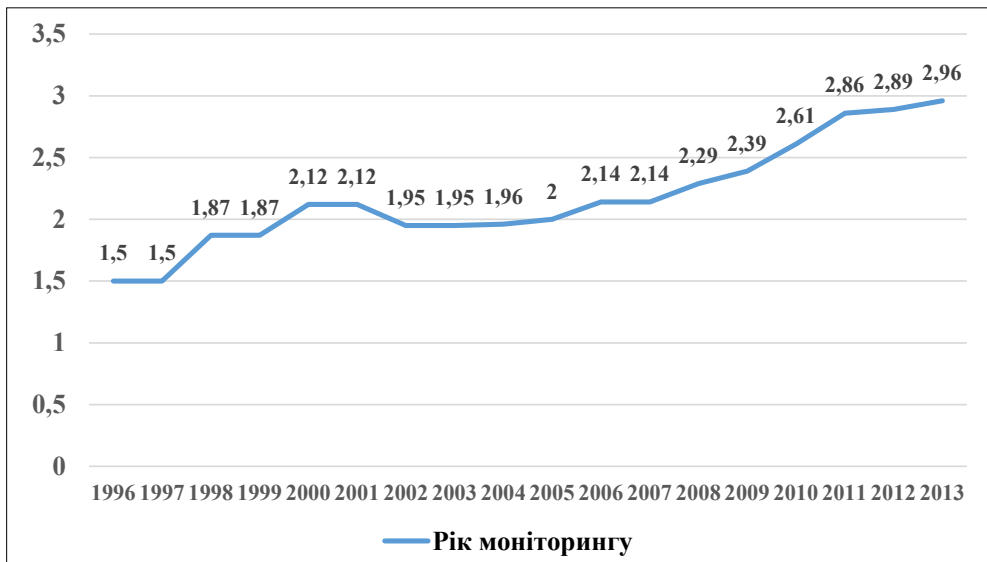

Рис. 1. Динаміка рівня демократичності політичного режиму Угорщини за програмою Nations in Transit (1996–2013 рр.) [4].

кабінету у 2006–2011 рр., а після виборів 2010 р. в умовах політичного домінування ФІДЕС індекс поступово опускається до 2,25 (1>);

2. *Найнижчі індикатори розвитку демократії:*

– рівень корупції (3,1). Показник рівня корупції є досить високим, що характерно для постсоціалістичних країн. За індексом рівня корупції Угорщина виходить за рамки групи з режимом консолідованої демократії – 3>. Найбільш оптимальний показник зафіксований у 1998–1999 рр., недемократична величина індексу встановлюється починаючи з 2008 р.;

– незалежність ЗМІ (2,2). Незважаючи на загалом досить високий середній демократичний показник, для Угорщини індекс свободи ЗМІ є одним з найбільш проблематичних у питаннях розвитку консолідованої демократії. Індекс незалежності ЗМІ формується хвилюподібно, що свідчить про нестабільність у відповідному сегменті – найвищий показник становить 1,25, найгірший – 3,50. До 2009 р. індекс був одним з найбільш сталих демократичних індикаторів, суттєвий спад розпочинається з 2010 р. і не визначає Угорщину як консолідовану демократію. Значне погіршення індексу насамперед зумовлене прийняттям неоднозначного законодавства про ЗМІ у 2010 р.

3. *Сталі індикатори розвитку демократії:*

– ефективність національного врядування (2,6). Ефективність державного управління та функціонування системи місцевого самоврядування до 2004 р. визначається одним індексом – «ефективність центральної і місцевої влади». За цим показником Угорщина є консолідованою демократією, не перевищуючи показник 3,0. Органи державного управління зберігають стабільний демократичний показник 2,00 до 2006 р. З домінуванням у політичній системі угорських соціаліс-

тів плюралізм державного управління тримається на позначці 2,25–2,50. Після виборів до парламенту 2010 р. і формування урядових кабінетів ФІДЕС Угорщина опускає показник до недемократичного 3,50. Загрозливим для підтримання і розвитку політичних інститутів демократії є індекс 2013 р. – 3,75;

– ефективність місцевого врядування (2,4). На відміну від сфери державного управління, помітним є стабільний показник розвитку місцевої демократії – градуювання 2,25–2,75. Характерна загальна тенденція погіршення рівня демократичності починаючи з 2010 р. Система місцевого самоврядування є стабільним інститутом демократії, в останні роки індекс наближений до верхньої межі консолідованої демократії у 2,75 (2012–2013 рр.);

– незалежність судової системи (1,9). Досить стабільний індекс, відхилення за яким не перевищують 0,75. Специфіка гарантування незалежності судової системи визначається тим, що для Угорщини з самого початку характерний досить низький індекс 1,75. З іншого боку, стабільний демократичний показник 1,75–2,00 протримався до 2010 р. Протягом 2009–2013 рр. Угорщина перебуває на межі демократичного та недемократичного критеріїв до забезпечення незалежності судової системи. Найбільш загрозливою була ситуація у 2011 р. під час розробки та прийняття нової Конституції – індекс становив 2,75.

Загальний демократичний показник. Угорщина належить до групи країн з політичним режимом консолідованої демократії. Підсумковий середній індекс за всіма сімома індикаторами визначають країну з високим (2–2,99) і вищим (1–1,99) рівнями консолідованої демократії. Найвищий показник демократичності 1,5 зафіксований у 1996–1997 рр. [5], високий у 2013 р. – 2,96 [6].

Висновки. На основі проведених емпіричних розрахунків можемо констатувати, що для Угорщини в 1996–2013 рр. характерні загалом спадні тенденції з розвитку демократичних інститутів. Хоча з початком процесів демократичної трансформації для Угорщини характерні стабільні та високі показники розвитку демократичних інститутів. Значне погіршення рівня демократичності розпочинається з 2006 р., фактично наблизивши країну до напівконсолідованої демократії (3–3,99). За типом режиму консолідованої демократії Угорщина у різні періоди входить до двох груп країн:

1) вищий рівень консолідованої демократії (1996–1999 рр., 2002–2004 рр.);

2) високий рівень консолідованої демократії (2000–2001 рр., 2005–2013 рр.).

Критеріям високого ступеня демократичності відповідають високі чисельні значення індикатора розвитку громадянського суспільства. З іншого боку, загрозливим є загальний рівень корупції в країні та проблемним залишається індикатор свободи ЗМІ. За показниками переважно політичного змісту найбільш демократичними є значення індикатора виборчого процесу, що підтримує стабільність парламентської демократії. В управлінській сфері показники функціонування системи органів державної влади є більш демократичними у співвідношенні з місцевими інститутами самоврядування. Крім того, індикатор незалежності судової влади значно погіршився, наблизившись до недемократичного.

У контексті складності траєкторії політичного режиму Угорщини прослідковуються низка тенденцій, що у своєму поєднанні свідчать про потенційні загрози рівню демократичності країни. Перспективи подальших наукових досліджень полягають у проведенні прикладного політологічного аналізу сучасного стану політичного режиму та визначенні авторитарних тенденцій в управлінській системі Угорщини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гайданка Є.І. Характеристика системно-процесуальних внутрішньополітичних трансформацій Угорщини, Польщі та Словаччини у посткомуністичну

епоху (на основі аналізу емпіричного індексу демократизації Бартельсманна). Грани. 2010. № 4 (72). С. 160–166.

2. Freedom House – Nations in Transit. Report Editions. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/nations-transit> (дата звернення: 12.12.2018).

3. Freedom House. Championing Democracy. URL: <https://freedomhouse.org> (дата звернення: 12.12.2018).

4. Hungary: Country Report. Freedom House – Nations in Transit 2018. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/hungary> (дата звернення: 12.12.2018).

5. Karatnycky A. Nations in Transit: From Change to Permanence. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan008390.pdf> (дата звернення: 21.12.2018).

6. Nations in Transit 2014: Eurasia's Rupture with Democracy. By Sylvana Habdank-Kolaczowska. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2014%20booklet_WEBSITE.pdf (дата звернення: 25.12.2018).

REFERENCES:

1. Haydanka, Y. (2010) Kharakterystyka systemno-protsesualnykh vnutrishnopolitychnykh transformatsii Uhorshchyny, Polshchi ta Slovachchyny u postkomunistychnu epokhu (na osnovi analizu empyrychnoho indeksu demokratyzatsii Bartelsmana) [Characteristics of the systematic and procedural political transformations of Hungary, Poland and Slovakia in the post-communist period (based on the analysis of the empirical Bartelsmann democratisation index)]. Hrani, Vol. 4, no. 72, pp. 160–166.

2. Freedom House – Nations in Transit. Report Editions. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/nations-transit>

3. Freedom House. Championing Democracy. URL: <https://freedomhouse.org>

4. Hungary: Country Report. Freedom House – Nations in Transit 2018. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/hungary>

5. Karatnycky A. Nations in Transit: From Change to Permanence. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan008390.pdf>

6. Nations in Transit 2014: Eurasia's Rupture with Democracy. By Sylvana Habdank-Kolaczowska. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2014%20booklet_WEBSITE.pdf

Empirical Vectors of the Consolidated Democracy Regime in Hungary: Universal Approach of the Nations in Transit

Bedyrova-Sabov
Nikoletta Oleksandrivna

PhD Student at the Department
of Political Science
and State Administration
Uzhhorod National University
Universitetska str., 14, Uzhhorod, Ukraine

Political and social transformations in Hungary over the past few decades resulted in both successful transition to consolidated democracy as well as problems, determined by the existing authoritarian tendencies in the domain of management. Parliamentary democracy, accompanied by establishing an influential management centre, that is government, have laid foundations for political transit in Hungary.

Ambiguity of the Hungarian democratic transit is determined on the basis of empiric analysis of the current state as well as future prospects of the political system. Within the framework of the Nations in Transit applied methodology, the level of corruption and the mass-media autonomy are defined as the most problematic issues in the democratic evolution, while democratisation is measured by civil society and elections transparency. Traditionally, national and local self-government, judicial system autonomy are regarded as the steadiest indicators. Consolidated democracy regime has evolved as an anticipated outcome of social and political transformations, established after socialist system collapse. According to the empiric calculations, the highest consolidated democracy indicators in Hungary were observed in the late 1990s – early 2010s.

Eventually, Hungary has been characterised by downward tendencies in the political democracy level. Since 1996, democracy scores in political and social domains have constantly worsened. The final democracy score of the 2013 demonstrates gradual increase in non-democratic phenomena in the political transit of the country.

Key words: democratic transit, consolidated democracy regime, Hungary, Nations in Transit, Freedom House.

Білоусов
Олександр Сергійович

Парадокси сучасного інформаційно-комунікативного світу

УДК 316.334.3:327.3
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-40-45>

Білоусов Олександр Сергійович
доктор політичних наук, професор
кафедри правознавства
Одеського національного політехнічного
університету
проспект Шевченка, 1, Одеса, Україна

У статті наводяться основні парадокси сучасного інформаційно-комунікативного світу. Показано, що комунікативне за своєю природою є основою інтерсуб'єктивного, а отже – суспільного, соціального. У комунікативному просторі зосереджений раціональний дискурс, та ведеться фаховий діалог між вченими, експертами, інтелектуалами. Але в інформаційно-медійній культурі, далекій від спілкування та діалогу, власне комунікативне стає все більш проблематичним феноменом. Інформаційний простір в таких умовах «не чує» комунікацію в суспільстві. Простір спілкування не лише з владою, але і з будь-якою іншою структурою, що цілком орієнтований винятково на інформаційний ресурс, практично зникає зі світу моральних цінностей. Підкреслюється, що першочерговим завданням щодо планування майбутнього є розробка самого сценарію «збереження цивілізації» і прийняття його для втілення у життя як на глобальному, так і на національному рівнях.

Ключові слова: інформаційне суспільство, сучасний інформаційно-комунікативний світ, комунікація, інформаційно-медійна культура, інформаційний ресурс, моральні цінності, збереження цивілізації.

Процеси масовізації – як можливості і як загрози – тісно пов'язані зі зміною характеру і природи політичних комунікацій, що особливо чітко корелює саме з унаочненням параметрів інформаційного суспільства. У будь-якій політичній системі центральне місце відводиться комунікації між структурами, що управляють суспільством, та громадянами й спільнотами, з яких воно складається. У руслі усталеної демократичної традиції політична комунікація є ключовим елементом для формування і відтворення суспільства, де громадяни і держава усвідомлюють свій взаємозв'язок та взаємну відповідальність.

Особливо поширеним у критичній рефлексії теорій інформаційного суспільства є формулювання кола застережень стосовно запобігання їх абсолютизації (або ж окремих її положень) та явно чи імпліцитно властивих деяким з них претензіям на монополізацію дескрипції сучасної соціальної дійсності. У зв'язку з чим науковці відзначають певне коло суперечностей, які властиві цьому процесу. Так, заслуговують всебічної уваги матеріали науково-практичної конференції «Новітні тенденції в медіагалузі: український і зарубіжний досвід» [9] і колективна монографія «Соціальне: витоки, структурний профіль, сучасні виклики» [11], в якій, зокрема, обґрунтовуються суперечності інформаційно-комунікативного суспільства.

Так, перший парадокс полягає в тому, що «суспільство знання», що наближається до нас, стало стрімко відтворювати «суспільство незнайків», або «нічого незнайків», як їх називає І. Валлерстайн. Глибокий розрив інформації і знань, матеріалу, що отримується й інтелектуально перероблюється, інтерактивного і комунікативного вже сьогодні виявляє повсюдно тривожні тенденції: відбувається «стиснення середніх страт», стрімко ростуть демографічні розриви і міграційні рухи, роз-

ширюється рух «нічого незнайків» [6, с. 138–139]. На думку І. Валлерстайна, в найближчі 40–50 років світ-система опиниться у стані гострої моральної та інституційної кризи, і головним завданням стане творення нового соціального порядку [7]. Науково-технічна і масова інформація призначаються немовби для різних соціальних груп, причому група, орієнтована на перший вид інформації, останнім часом пропорційно зменшується. Інформація про соціальну подію, згідно з Ж. Бодрійяром, рівнозначна деградованій формі цієї події. Маса продукують нерозрізненість, «вони надають перевагу медіуму, що занурює в гіпноз, перед потребуючим критичної оцінки повідомленням. Гіпнотичний стан вільний від смислу <...> Він має місце там, де царює медіум, ідол, симулякр – для мас, а повідомлення, ідея, істина – для деяких «обралих» [4, с. 43].

Другий парадокс інформаційно-комунікативного світу, що витікає з першого, полягає у можливості потенційної втрати сучасним суспільством лідируючої ролі, незважаючи на безперечно передові інформаційно-комунікативні технології. Це викликано руйнуванням зв'язків не лише між верхами та низами, але й між віковими когортами, а також між численними та поліетнічними культурними групами. Молоді громадяни суспільства «загального благоденства», а також прилягаючої до нього постмодерністської периферії стрімко втрачають уявлення про оточуючу реальність та своє місце в ній. Як зазначає з цього приводу дослідник Н.В. Романовський, західні соціологи все більше звертають увагу громадськості на метаморфози, що відбуваються із поколінням кінця 80-х років: «Їх стурбованість викликає тенденція, що виявляється в ЗМІ через потужні технічні можливості комп'ютера – маніпулювання свідомістю та поведінкою громадян. Покоління, що виросло

в середовищі нових засобів комунікації, може втратити усвідомлення суперечності віртуального світу і дійсності. Щоб здійснити «порятунок реальної реальності», її слід лише звести до становища однієї з можливих реальностей серед багатьох, натиснувши кнопку «вибір реального життя» в меню віртуальних реальностей. Таке покоління дозволить робити з собою все, що завгодно» [10].

Третій парадокс інформаційно-комунікативного світу, на думку авторів колективної монографії «Соціальне: витоки, структурний профіль, сучасні виклики», полягає у тому, що впровадження інформаційних технологій дозволило два різноспрямованих кількісних і якісних стрибка: до інтеграції людського суспільства як глобальної соціальної спільноти, зв'язаної «всесвітньою павутиною», і водночас до його дезінтеграції, яка веде до «зникнення» соціального і появи «кастомізованого» і «атомізованого» співтовариства окремих індивідів. «Системні медіа», що актуалізують світові події, за всієї своєї універсальності і технологічності пов'язують людей досить умовно [Див. детал.: 11]. ЗМІ, як відомо, ретранслюють та формують вектор суспільних емоцій, настрою та інших соціально-психологічних феноменів, тобто те, що згідно з Г. Тардом визначило свого часу народження феномену публіки [12]. Як вказують дослідники, сучасна «символічна публіка» за такими своїми характеристиками, як рухомість та нестійкість, дуже нагадує стихійно виникаючий натовп, який вже став предметом дослідження в кінці XIX – на початку XX ст. Але якщо натовп формується в результаті безпосередніх контактів, то «символічна публіка» – в результаті опосередкованого інформаційного впливу. «Символічна публіка», виникаючи як результат інформаційних впливів, проживає короточасне афективне життя під впливом «несвідомо розповсюджуваних психічних установок» (за виразом К. Ясперса) [16].

Четвертий парадокс інформаційно-комунікативного світу полягає в актуалізації моменту часу і створенні простору «позачасу», акцентуації на теперішньому і одночасно позаісторичному існуванні. Такі широко практиковані заклики сучасних медіа, як «залишайтеся з нами», «сьогодні», «тут і зараз», «он-лайн», «в режимі реального часу», породжують відповідні масові установки, формують особливу позачасову і позаісторичну свідомість аудиторії.

П'ятий парадокс інформаційно-комунікативного світу виявляється у жорсткому методологічному розділенні здавалося б схожих та близьких понять: «діяльність» та «виготовлення». У методологічному плані з колишнім добре знайомим нам соціальним підходом співвідноситься діяльнісний підхід, основою якого була безпосередня людська праця, спрямована на об'єкт. Із новою соціальністю співвідноситься інша практика – практика «виготовлення» (англ. – making), об'єктом якої виступає суб'єкт та його свідомість. Вона виражена в тому, що новини дня вже не стільки транслиуються, скільки «виготовляються». Імідж виготовляється, публічна сфера в цілому також виготовляється. «Виготовлення» новин, іміджу, політики тощо стало одним із найбільш прибуткових занять, що має колосальну кількість замовників, а соціальний конструктивізм став найбільш затребуваною теорією та практикою. Виникла досить своєрідна «діяльність по виготовленню», формою прикладення котрої став не об'єкт, а суб'єкт та його свідомість. За «виготовленням» чогось завжди ховається суб'єктивний складник – «виготовлення публіки», «виготовлення людини», «виготовлення» потрібних цільових груп, інтерактивних аудиторій, громадської думки тощо.

Шостий парадокс інформаційно-комунікативного світу детермінується попереднім та стосується самої екзистенції людського буття, його онтології. Згідно з ним категорії «бути» та «мати» заміщуються категоріями «здаватися» та «користуватися», визначаючи для людини новий буттєвий статус – статус фрагментарного суб'єкта. Цей парадокс тягне за собою як позитивні, так і негативні практичні наслідки. Суб'єкт, що здатен теоретично необмежено ділитися, може немовби розсіпатися на фрагменти, а потім знову збиратися спеціалістами «прогресивної комунікації», які володіють для цього спеціальною технологією – «шиз-аналізом» (за термінологією А. Барда та Я. Зондерквіста) [1, с. 205]. Шведські соціологи А. Бард та Я. Зондерквіст для аналізу такої специфічної роздвоєності сучасної людини вводять спеціальне поняття – «дивідуум». Своєрідність онтологічного та соціального статусу «дивідууму» обґрунтовується тим, що він може «бути» в соціальному і віртуальному просторі та «мати» в соціальному та віртуальному часі. Це означає, зокрема, бути комп'ютерно грамотним та мати можливість цю грамотність застосувати – на домашньому комп'ютері, в Інтернет-кафе чи на роботі. Одночасно він може «здаватися» багатоликими гранями своїх образів, ідентичностей та іміджів і «користуватися» повнотою віртуального світу в глобальній мережі, в якому немає соціальних обмежень, але є максимальні самопрезентація та самореалізація. У міру того як епістолярна культура листа, який сприймався як подолання простору, стає цивілізацією електронного листа, який долає час, суб'єкту, на думку А. Барда та Я. Зондерквіста, відкриваються нові перспективи нічим не обмеженого самовиявлення і користування. Водночас прагнення до вдавання та користування обмежує буттєвий горизонт суб'єкта перетвореннями власної свідомості.

Для А. Барда та Я. Зондерквіста саме «дивідууми» стануть новою правлячою елітою після капі-

талізму. Але у їхніх опонентів виникає щодо цього ціла низка сумнівів. Чи будуть «дивідууми» здатні бачити суспільний світ за межами власного вдоволення? Чи зможуть вони вийти за кордони само-свідомості? Який світ побудують «користувачі»? [Див. детал.: 1].

Такі сумніви базуються на тому, що людина виступає перед обличчям «інформаційно-технологічного» в особливому статусі «буттєвості»: як функція, як об'єкт, як атрибут, як клієнт, як електорат, як споживач та як користувач. У всіх цих випадках попит на людину має лише частковий характер, залежно від того, який цільовий «фрагмент» потрібно «мати» сьогодні комунікації. Такі суб'єктні фрагменти суттєво відрізняються від ролей. Роль людини в суспільстві підпорядкована соціальним взаємодіям та витікає з них. Тоді як фрагментованість суб'єкта є наслідком інформаційно-технологічних процедур, що розщеплюють і перетворюють класичні ролі на багатоманітні об'єктні ознаки, які відповідають цілям політичних, економічних та інших акторів. По суті, мета фрагментованості людини полягає у зведенні його до речі, що має множинність семантичних значень та конотацій, до серійності, поміщеній у певний структурний код предметного світу. І знаки речей, і сама людина як річ тим самим все більше відриваються від референтного, тобто власне людського (особистого та родового) сенсу. У володінні річчю «розігрується дискретність серії» [5, с. 111]. «І тоді інша людина вже не може бути зрозумілою у своїй цілісно-особистісній ідентичності, а лише як дещо дискретне», – припускає Ж. Бодрійяр.

Ще К. Ясперс задовго до появи теорій інформаційного суспільства вважав, що на теоретичному рівні абсолютизація людської цілісності не має жодного сенсу. Для нього було очевидним, що «людина як ціле не може бути самостійним предметом наукового дослідження чи викладання. Те, що пізнається, «вичерпує себе в особливостях та відносних цілісностях». Антропологія в цьому сенсі, за К. Ясперсом, виступає як безкінечний процес самопрояснення, так само як і часткові знання про людину, – це «лише засіб такого самопрояснення» [16, с. 898].

Нарешті, сьомий парадокс інформаційно-комунікативного світу коріниться, як вважають автори монографії «Соціальне: витоки, структурний профіль, сучасні виклики», у кардинальній різноспрямованості векторів розвитку інформаційного та комунікативного. Інформаційне (йдеться про інформаційні технології з виробництва масмедійної продукції) за своєю природою призначене для масового користувача і покликане нести йому знання, ділову інформацію, форми розваг і таке інше. Інформаційне стає все більше масовим, пристосовуючись до «нижнього» порогу потреб чи задоволень та обслуговуючи, по суті, егалітарну

культуру, у яку на таких же егалітарних та загальнодоступних правах інформаційного провадження часу включається і так звана еліта. Тому, з одного боку, інформаційне немовби нівелює соціальний розрив і робить світ інформаційного універсуму загальнодоступним і загальнолюдським. Проте, з іншого боку, інформаційне не конструє і не творить новий соціальний простір комунікативного, поглиблюючи соціальний розрив одним лише створенням вигляду, що його зовсім немає. Водночас інформаційне вперше позбавляє еліту багатовікової привілегії на духовну творчість, опускаючи її в інформаційному просторі до суто демонстраційного рівня, внаслідок чого еліта все менше відчуває відповідальність за суспільство.

Комунікативне за своєю природою є основою інтерсуб'єктивного, а отже – суспільного, соціального. У комунікативному просторі зосереджений раціональний дискурс, та ведеться фаховий діалог між вченими, експертами, інтелектуалами. Але в інформаційно-медійній культурі, далекий від спілкування та діалогу, власне комунікативне стає все більш проблематичним феноменом. Інформаційний простір в таких умовах немовби «не чує» комунікацію в суспільстві. Простір спілкування не лише з владою, але і з будь-якою іншою структурою, що повністю орієнтований винятково на інформаційний ресурс, практично зникає зі світу моральних цінностей.

Формування та розвиток інформаційного суспільства не повинні відбуватися поза межами етично-моральних орієнтирів та без огляду на них як критеріїв спрямованості науково-технічного прогресу та соціально-економічних, політичних і культурних перетворень. Згідно з Ю. Габермасом за цілераціональними (сам термін обґрунтований Максом Вебером [8]) та інструментальними діями була втрачена найбільш суттєва частина – моральна дія, що є передумовою будь-якої суб'єкт-об'єктної взаємодії взагалі. Криза модерну, за Ю. Габермасом, проявилася, зокрема, в автономізації та поляризації суспільних підсистем, фрагментації соціального цілого, центробіжних тенденцій та акценті на самоцінності окремих соціальних складників, у тому числі й таких (якщо екстраполювати думку німецького філософа стосовно нашої теми), як інформаційні носії та ресурси. Кожна суспільна система чи асоціація, дистанціюючись від інших і вважаючи себе самоціллю, є насправді лише частиною цілого, що структурується корпоративними намірами чи інтересами [13, с. 289].

У одній зі своїх останніх робіт, у розділі з промовистою назвою «До розуму публічної сфери», Ю. Габермас зазначає: «Враження комунікативного розрідження політики виникає у зв'язку з трьома взаємозалежними, стосовними всього суспільства процесами розвитку, які дали соціологам привід говорити про «інформаційне», «мережеве»

та «медійне» суспільства. Йдеться про виникнення певної інформаційної економіки, про згадане згущення та прискорення комунікаційних потоків взагалі та, нарешті, про революцію в комунікаційних технологіях. <...> динаміка масової комунікації видає умови влади, яка насміхається над припущенням про вільну гру аргументів: влада мас-медіа у виборі повідомлень і рішень щодо моменту та способу їх пред'явлення належить до рис внутрішньо притаманних масовій комунікації, як для сфери політичної публічності характерно, що інші актори застосовують свою владу з метою спричинити вплив на порядок денний, зміст і презентацію публічних тем» [1, с. 126–127].

Діалектична сплетеність тенденцій формування світового інформаційного суспільства із глобалізаційними процесами в цілому, безумовно, радикально прискорює трансформацію соціальної реальності у всіх її феноменальних виявах та найбільш помітно – в ієрархії функціональних можливостей особистості, національної держави та світового співтовариства. Як підкреслює У. Бек, «архітектура мислення, поведінки та життя в рамках просторів та ідентичностей державного суспільства руйнується в ході економічної, політичної, екологічної, біографічної глобалізації. Світове співтовариство допускає виникнення можливостей, які зламують політичну та громадську ортодоксію національної держави» [2, с. 117].

Одна з кардинальних суперечностей формування світового інформаційного суспільства як глобалізаційної тенденції полягає у тому, що збільшення обсягів та швидкості накопичення, обробки та розповсюдження інформації, здавалося, мало б призвести через поширення проективного прогнозування та передбачуваності соціальних процесів до підвищення рівня соціальної та індивідуальної безпеки та мінімізації ризиків людської життєдіяльності. Однак узагальнення проявів сучасної соціальної реальності та їх системної взаємодії доводить, що вказана можливість не перетворюється на домінанту суспільної динаміки. Навіть більше, вона нівелюється, якщо не цілком, то принаймні значною мірою протилежно спрямованими тенденціями – посиленням різноманітних ризиків практично у всіх сферах людської життєдіяльності та, відповідно, зниженням стосовно них прийнятих безпечових порогів.

Проблему виявлення рівня ризику у суспільному житті можна вирішувати шляхом створення правильного комунікативного поля, у якому здійснюється діалог між різними концепціями та оцінками ризику, що наявні у суспільстві. Проте поряд з ними є небезпека виникнення «комунікаційного ризику». Завдяки всесвітній павутині ризику імплантуються в тканину інших соціальних організмів, взаємно переходять один в одного, викликають кумулятивні ефекти. В результаті відбуваються

взаємозумовлені зміни, загальне «захоплення» ризиком. З особливою яскравістю, як зазначає У. Бек, ця тенденція виявилася у подіях 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку. «Завдяки жажливим картинам Нью-Йорка якась терористична організація в одну мить зробилася новим глобальним актором, вступивши у протистояння з державою, економікою та громадянським суспільством» [3]. Децентралізовані терористичні мережі показали, що вони можуть діяти як локально, так і транснаціонально, позатериторіально. Теоретичні версії суспільства ризику були суттєво доповнені після терактів 11 вересня 2001 року, які ознаменували не лише кінець «періоду після «холодної війни», але й початок можливої загибелі усієї системи західної демократії.

Таким чином, згідно з вченням У. Бека соціальна та національна безпека громадян виявилися безпосередньо пов'язаними з глобалізацією, що перетворює та видозмінює на наших очах не лише умови соціального життя людини, але й фактори ризику. Виклики ризику стають викликами демократії, громадянському суспільству, правовій державі та правам людини. «Індивідуалізація війни» спроможна, – вважає У. Бек, – призвести до загибелі демократії. Контроль за громадянами може стати необхідною мірою забезпечення безпеки. Держава буде вступати в союз з іншими державами проти громадян, щоб відвернути загрозу, яка виходить від громадян» [3]. Отже, громадянське суспільство опинилося під прицілом двох сил: держави, яка прагне будь-яким чином одержати свою колишню могутність і силу, та мережевих структур насильства, які проголосили війну проти цінностей індивідуальної свободи, громадянського суспільства і держави.

Загальноновизнаним є твердження, що людство підійшло до тієї межі, коли «майбутнєотворне планування» має стати поштовхом до дії, витіснивши пасивні футурологічні пророцтва. Якщо такого повороту у діяльності людства не відбудеться, то песимістичні картини майбутнього, представлені у згаданих публікаціях, можуть стати реальністю. Сьогодні необхідна розробка сценарію «збереження цивілізації» і стратегії (програми) втілення його в реальність. Передумовою цьому є визнання у футурології підхід – ефект інформаційного зворотного зв'язку в соціальному середовищі, одне з формулювань якого відоме як «теорема Томаса»: якщо людина визначає обставини як дійсні, вони стають дійсними у своїх наслідках [15, с. 188]. Тобто людство володіє механізмом здійснення певних «сценаріїв майбутнього». І першочерговим завданням щодо планування майбутнього є розробка самого сценарію «збереження цивілізації» і прийняття його для втілення у життя як на глобальному, так і на національному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бард А., Зондерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Перевод с шведского языка. СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; Общ. ред. и послесл. А. Филиппова. М.: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
3. Бек У. Молчание слов и политическая динамика в глобальном обществе риска. URL: <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Beck5.shtml>.
4. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / Перевод с франц. яз. Н.В. Суслова. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. 96 с.
5. Бодрийяр Ж. Система вещей. М.: РУДОМИНО, 1999. 224 с.
6. Валлерстайн И. После либерализма / Пер. с англ. М.М. Гурвица, П.М. Кудюкина, Л.В. Феденко; под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. М.: Едиториал УРСС, 2003. 256 с.
7. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. Б.Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. М.: Логос, 2003. 368 с.
8. Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Погорілого О. Київ: Основи, 1998. 534 с.
9. Новітні тенденції в медіагалузі: український і зарубіжний досвід. Київ, 2018. 165 с.
10. Романовский Н.В. Интерфейсы социологии и киберпространства. URL: <http://alexey-lao.narod.ru/arhives/interface.htm>.
11. Социальное: истоки, структурные профили, социальные вызовы / Под общ. ред. П.К. Гречко, Е.М. Курмелевой. М.: РОССПЭН, 2009. 440 с.
12. Тард Г. Мнение и толпа / Лебон Г., Тард Г. Психология толп. М.: Институт психологии РАН, Изд-во «КСП+», 1998. 416 с.
13. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Д.В. Складнева, послесл. Б.В. Маркова. СПб.: Наука, 2000. 380 с.
14. Хабермас Ю. Ах, Европа. Небольшие политические сочинения, XI [пер. с нем. Б.М. Скуратова; ред. М.М. Беляев]. М.: Весь мир, 2012. 160 с.
15. Шевцов А.І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України. Стратегічні пріоритети. 2007. № 1 (2). С. 187–193.
16. Ясперс К. Общая психопатология. М: Практика, 1997. 962 с.

REFERENCES:

1. Bard A., Zonderkvist Ya. Netokratiya. Novaya pravayashchaya elita i zhizn posle kapitalizma / Perevod s shvedskogo yazyka. SPb.: Stokgolmskaya shkola ekonomiki v Sankt-Peterburge, 2004. 252 s.
2. Bek U. Chto takoe globalizaciya? Oshibki globalizma – otvety na globalizaciyu / Per. s nem. A. Grigoreva, V. Sedelnika; Obsch. red. i poslesl. A. Filippova. M.: Progress-Tradiciya, 2001. 304 s.
3. Bek U. Molchanie slov i politicheskaya dinamika v globalnom obschestve riska. URL: <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Beck5.shtml>
4. Bodriyyar Zh. V teni molchalivogo bolshinstva, ili konec socialnogo / Perevod s franc. yaz. N. V. Suslova. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 2000. 96 s.
5. Bodriyyar Zh. Sistema veschey. M.: RUDOMINO, 1999. 224 s.
6. Vallerstayn I. Posle liberalizma / Per. s angl. M. M. Gurvica, P. M. Kudyukina, L. V. Fedenko; pod red. B. Yu. Kagarlickogo. M.: Editorial URSS, 2003. 256 s.
7. Vallerstayn I. Konec znakomogo mira: Sociologiya XXI veka / Per. s angl. pod red. B. L. Inozemceva; Centr issledovaniy postindustrialnogo obschestva. M.: Logos, 2003. 368 s.
8. Veber Maks. Sociologiya. Zagalnoistorichni analizi. Politika / Per. z nim. Pogorilogo O. Kiiv: Osnovi, 1998. 534 s.
9. Novitni tendencii v mediagauzi: ukraïnskiy i zarubizhniy dosvid. Kiiv, 2018. 165 s.
10. Romanovskiy N. V. Interfeysy sociologii i kiberprostranstva. URL: Rezhim dostupu: <http://alexey-lao.narod.ru/arhives/interface.htm>
11. Socialnoe: istoki, strukturnye profili, socialnye vyzovy / Pod obsch. red. P. K. Grechko, E. M. Kurmel-evoy. M.: ROSSPEN, 2009. 440 s.
12. Tard G. Mnenie i tolpa / Lebon G., Tard G. Psihologiya tolpy. M.: Institut psihologii RAN, Izd-vo «KSP+», 1998. 416 s.
13. Habermas Yu. Moralnoe soznanie i kommunikativnoe deystvie / Per. s nem. pod red. D. V. Sklyadneva, poslesl. B. V. Markova. SPb.: Nauka, 2000. 380 s.
14. Habermas Yu. Ah, Evropa. Nebolshie politicheskie sochineniya, XI [per. s nem. B. M. Skuratova; red. M. M. Belyaev]. M.: Ves mir, 2012. 160 s.
15. Shevcov A. I. Maybutne lyudstva neobhidno splanuvati: globalni zagrozi i dovgostrokova strategiya rozvitku Ukraïni. Strategichni prioriteti. 2007. № 1 (2). S. 187–193.
16. Yaspers K. Obschaya psihopatologiya. M: Praktika, 1997. 962 s.

Paradoxes of the modern information and communicative world

Bilousov Oleksandr Serhiiovych

Doctor of Political Sciences, Professor
at the Department of Law
of Odessa National Polytechnic University
Shevchenko avenue, 1, Odessa, Ukraine

The main paradoxes of the modern information and communicative world are given. It is shown that communicative in nature is the basis of the intersubjective, and therefore social, social. Rational discourse is concentrated in the communicative space and a professional dialogue is conducted between scientists, experts, and intellectuals. But in the information and media culture, far from communication and dialogue, the communicative as such is becoming an increasingly problematic phenomenon. The information space in such conditions "does not hear" communication in society. The space of communication not only with the authorities, but also with any other structure, is completely focused exclusively on the information resource, which practically leads to the disappearance of moral values.

It is emphasized that the priority task of planning the future is to develop a scenario of "preserving civilization" and adopting it for implementation both at the global and national levels.

Key words: informational society, modern informational and communicative world, communication, informational and media culture, informational resource, moral values, preservation of civilization.

Гедікова
Наталя Пилипівна

Сучасний етап державотворення в Україні: досягнення та перспективи розвитку

УДК 321.01:3.071(477)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-46-50>

Гедікова Наталя Пилипівна
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук
і права
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, Україна

Актуальність теми зумовлена необхідністю більш глибокого та предметного дослідження основних тенденцій державотворення в Україні на сучасному етапі. Мета статті полягає у дослідженні основних досягнень в українському державотворенні на сучасному етапі та визначенні перспектив його розвитку. Досягнення цієї мети зумовлює вирішення таких завдань: визначити вагомий чинники, періоди та механізми їх впливу на новітній процес українського державотворення, з'ясувати його здобутки та основні пріоритети подальшого розвитку. Методологічну основу дослідження становить комплекс визнаних загальнонаукових та спеціальних методів, з-поміж яких – діалектичний, структурно-логічний, системний, функціональний, формально-юридичний та прогностичний. У статті акцентується увага на тому, що на сучасному етапі українського державотворення виокремлюються декілька періодів, що зумовлені переломними моментами, які відбувалися, як правило, в результаті соціального вибуху. Визначено, що останній період, відлік якого стали події 2014 року, показав: по-перше, Україна, як суб'єкт світової історії, зробила цивілізаційний вибір розвитку, по-друге, здатність держави до докорінних змін, які зумовлюють поступальний рух країни до передових світових практик, по-третє, підвищення якості процесів управління, яке проявилось у створенні нормативно-правових актів (законів, стратегічних програми і плани розвитку і т. д.) і їх виконанні, а також у виконанні тих, які були прийняті раніше. Зазначено, що реалізація стратегії сталого розвитку надасть можливість послідовно здійснювати розпочаті системні реформи в усіх сферах суспільного життя, зберегти державний суверенітет та національну єдність, відновити мир і територіальну цілісність держави, набутти членства України у Північноатлантичному альянсі та Європейському Союзі, розвивати рівноправні взаємовигідні відносини з іншими державами.

Ключові слова: сучасний етап українського державотворення, національна ідея, сталий розвиток, системні реформи, перспективи розвитку.

Вступ. Україна не нова держава, тому її державотворчий процес, розпочатий ще до часів виникнення Київської Русі, не припинявся протягом усієї історії українського народу, навіть після приєднання українських земель на умовах адміністративно-територіальних суб'єктів у складі інших держав, і триває на сучасному етапі, а традиції державництва, започатковані у давньоруській державі, стали стрижнем її подальшого цивілізаційного розвитку. Така позиція автора ґрунтується на тому, що «не можна погодитися із тими дослідниками, – констатує П. Тригуб, – які починають відлік Української державності з виникнення Київської держави у IX ст., яка об'єднала всі східнослов'янські племена. Між тим «Повість минулих літ» стверджує, що кожне плем'я мало власне князіння. Отже, враховуючи слов'янську приналежність українців, слід вважати початком української державності VI століття – час існування полянської держави Кия» [7, с. 123]. Процеси, які відбувалися в Україні наприкінці 1980-х–на початку 1990-х років і стали чинником її сучасної незалежності та самостійності, лише визначили новітній етап у безперервному розвитку української державності.

Питання українського державотворення посідають чільне місце в сучасній науковій літературі. Серед останніх досліджень українських науковців різних галузей знань, в яких досліджується сучасний його етап, необхідно виділити праці таких

учених: В. Андрущенко, Ю. Барабаша, В. Бебика, Є. Бистрицького, О. Білого, І. Бодрової, С. Вовканича, В. Горбуліна, М. Гультая, В. Заблоцького, В. Карлової, А. Конверського, І. Кресіної, В. Куйбіди, В. Литвина, Л. Лук'яненко, П. Любченко, П. Надолішного, С. Пролєєва, С. Серьогіної, А. Смоля, В. Устименка, Ю. Шемшученка, В. Яблонського та багатьох інших. Описуючи його, більшість дослідників звертають увагу, по-перше, на процеси, які привели до його становлення та розвитку; по-друге, на вплив сучасного політичного простору та культури української нації на вітчизняне державотворення; по-третє, на особливості і характеристики основних періодів сучасного етапу української державності; по-четверте, на чинники впливу на демократизацію державотворчих процесів; по-п'яте, на сучасний стан цього процесу в контексті внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз. Також предметом численних наукових досліджень виступили актуальні проблеми та пошук механізмів їх подолання з порушеної нами проблематики. Крім цього, саме останній аспект отримав широке висвітлення в аналітичних доповідях, у публічних виступах державних і громадських діячів, політиків тощо. Безумовно, проблеми треба вивчати і визначати шляхи їх оптимального вирішення, але при цьому необхідно враховувати, що людину творить інформація, тому у дозованому вигляді вони, акумулюючись у свідомості громадян, можуть

виступити як спонукальні мотиви для підвищення громадянської активності населення, передумова консолідації суспільства і спрямування вектора його розвитку в бік демократичних перетворень і, навпаки, за постійного масованого її подання являти загрозу. Виходячи з цього, необхідно зауважити, що позитивна динаміка цього процесу залежить від характеру і ступеня інформованості населення країни про досягнуті успіхи і пов'язані з ними перспективи подальшого розвитку. Саме об'єктивна подача такої інформації є запорукою політико-правової і соціокультурної єдності української нації, народу, консолідації державної влади, політичної еліти і українського суспільства для досягнення вищих національних цілей. Тому питання досягнень та перспектив розвитку процесу українського державотворення на сучасному етапі залишаються актуальними. Отже, автор цієї статті, віддаючи належне теоретичній і практичній значущості досліджень відомих науковців, висловлює власну думку щодо окремих аспектів заявленої у ній проблеми.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження основних досягнень в українському державотворенні на сучасному етапі та визначення перспектив його розвитку. Досягнення цієї мети передбачає постановку і вирішення таких завдань: визначити вагомі чинники, періоди та механізм їх впливу на новітній процес українського державотворення, з'ясувати його здобутки та основні пріоритети подальшого розвитку.

Методи дослідження. Виходячи зі специфіки теми, пов'язаних з нею метою і завданнями, методологічну основу нашого дослідження становить комплекс визнаних загальнонаукових та спеціальних методів, з-поміж яких – діалектичний, структурно-логічний, системний, функціональний, формально-юридичний та прогностичний.

Результати. Задачі розвідки, пов'язані з дослідженням сучасного етапу українського державотворення, визначенням його характеристик, зумовлюють нашу підвищену увагу до періодизації у ній. Слід одразу відзначити, що серед вітчизняних науковців, які досліджують процес українського державотворення на сучасному етапі, так само як і стосовно визначення його етапів у історичній ретроспективі, не існує єдиної думки щодо часової періодизації у ньому. За єдності об'єкта дослідження висловлювання авторів різнобічні. Різноманіття концепцій свідчить про те, що критерії їх визначення й оцінка зумовлені суб'єктивними якостями дослідника, сферою його наукових інтересів. Це дає змогу говорити про те, що єдиного стандарту для всіх не могло і не може бути. Спільним для багатьох авторів є те, що вони у розв'язанні цього питання акцентують увагу на визначенні чинників впливу, характері та результатах демократизації державотворчих процесів в Україні.

Віддаючи належне тим, хто працював над розв'язанням цього питання, автор цього дослідження вважає за доцільне поділити групувати у більш об'ємні періоди, беручи за вихідний критерій переломні моменти, які відбуваються, як правило, в результаті соціального вибуху. А ключовими елементами кожного періоду розглядати державно і суспільно значимі події (зміни), пов'язані з перебуванням при владі тієї чи іншої особи у результаті легітимних виборів на посаду глави держави, конституційною реформою, політичними, соціально-економічними та іншими програмами, запропонованими парламентом і урядом країни та втіленням їх положень у практичну реальність, активною участю громадськості у державотворенні тощо.

У цьому контексті цілком слушною є думка відомого вітчизняного вченого В. Смолія, який констатує, що демократичні засади українського суспільства, корені яких губляться у минулому, на сучасному етапі тричі масштабно проривалися на політичну поверхню і справили найбільший вплив на державотворення [4, с. 16]. На цій визначальній традиції, яка поряд з іншими привела до створення новітньої Української держави, цитований автор зупиняється детально і визначає механізм їх впливу на процеси державотворення.

Як перший вияв української демократичної традиції В. Смолієм було названо «події 1990 року, які ще називають Революцією на граніті. Саме вона показала силу українського суспільства перед обличчям влади. Події, які розгорталися, продемонстрували, що громадяни вже вийшли з наївних на той час стереотипів і можуть боротися за свою державу. Суспільна енергія, яку консолідували ці події, якраз і зумовила Акт проголошення незалежності України та грудневий референдум 1991 року, які підбили ризик під періодом національно-демократичного піднесення від кінця 1980-х років» [4, с. 17]. Науковець констатує, що ці події «були стоп-краном проти повернення у радянське тоталітарне минуле» [4, с. 16]. Другим виявом зазначеної традиції, підкреслює цитований автор, стали події 2004 року, відомі як Помаранчева революція, які запобігли згортанню демократичних процесів, третім її виявом стали події 2014 року, відомі як Революція Гідності, початку 2015 року, які припинили розворот держави в бік євразійської інтеграції [4, с. 16–17]. В. Смолій цілком справедливо підмітив, що «останніми подіями не закінчується боротьба за українську європейську державність, а тільки розпочинається. І ті проблеми, з якими нині зіткнулося українське суспільство, – від анексії Криму і війни на Сході країни до розгулу корупції, падіння виробництва та зuboжіння населення, – все це не є провалом, це є викликом. Відповідаючи на нього, Україна стає сильнішою» [4, с. 17].

Слідуючи дослідницькій логіці цитованого автора щодо викликів новітнього процесу укра-

їнського державотворення необхідно зазначити, що події останнього його періоду стали найбільш значимими порівняно з попередніми у створенні умов для ефективного здійснення демократичної модернізації всієї системи в цілому та розбудови громадянського суспільства і показали здібність держави до змін і якості процесів управління.

На наш погляд, рубіжні події, викладені В. Смолієм, які періодично змінювали вектор розвитку нашої держави, можна вважати періодами сучасного етапу процесу, що досліджується. У наведеной періодизації автор цього дослідження зосереджує свою увагу саме на останньому (2014 рік – по теперішній час), виходячи з того, що «об'єктами порівняння все частіше виступають не минуле і майбутнє, а сьогоднішнє і майбутнє, й історична перспектива протиставляється не всьому пройденному людством шляху, а теперішньому моменту» [2, с. 1]. Дуже примітною в цьому відношенні є точка зору академіка В. Горбуліна, суть якої полягає в такому: «Українська держава це не якась незмінна сталість, що вже сформована і не може змінитися. Це живий організм, який все ще формується і розвивається. Нам потрібно не стільки дивитися на те, що було раніше, бо воно вже не повернеться, скільки думати про майбутнє. Про те, якого саме майбутнього ми хочемо для нашої держави» [1, с. 29].

Новітня українська практика державотворення та становлення нації актуалізували питання національної ідеї. Національна ідея українців має історичну зумовленість. Своє обґрунтування вона отримала у поглядах політичних діячів, науковців, письменників, нормативних документах і проявилася у багатовіковій боротьбі українського народу за свою незалежність, державність і національне відродження у ті або інші часи розбудови української державності. Її базовими принципами завжди були і залишаються самоствердження нації, її права і свободи, суверенний прогресуючий розвиток у рамках власної незалежної держави. Разом із тим, зберігаючи ці базові потреби нації, на кожному новому етапі процесу державотворення національна ідея отримувала наповнення новим змістом. Так, починаючи з перших днів новітнього етапу процесу українського державотворення національна ідея українців знайшла своє відображення у нормативно-правових документах країни й отримала можливість на практичну реалізацію. Після Революції Гідності Україна зіткнулася з новими викликами, які стали зумовлюючим чинником для усвідомлення її громадянами своєї національно-територіальної і культурної цінності через самоідентифікацію української нації. У цей час, ґрунтуючись на базових принципах, національна ідея українців наповнилась новим змістом і визначила стратегію подальшого розвитку держави. «Революція Гідності та боротьба за свободу

України, – зазначається у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», – створили нову українську ідею – ідею гідності, свободи і майбутнього» [5].

Не викликає сумніву той факт, що успішність процесу державотворення забезпечується сформованістю національної ідеї і створенням умов для її реалізації. У зв'язку з цим необхідно констатувати, що з перших днів становлення і розвитку України як суверенної, незалежної держави на сучасному етапі її державотворення національна ідея так і не стала об'єднуючим фактором для української нації, оскільки головна її мета не отримала належного забезпечення по всіх напрямках діяльності держави. При цьому основна причина полягає в тому, що від початку в процесі трансформації українського суспільства не був врахований той факт (з об'єктивних і суб'єктивних причин), що національна ідея розробляється і затверджується саме у сфері національної свідомості. Більше того, не було враховано і те, «якою мірою національна ідея формує смислові центри національної свідомості, такою ж мірою національна свідомість визначає життєздатність і перспективність національної ідеї» [3, с. 338]. І лише події 2013–2014 років, які відбулись в Україні, стали новою точкою відліку для її формування на рівні національної свідомості. У результаті подій, пов'язаних з Революцією Гідності та курсом на євроінтеграцію, Україна вдалася до кардинальних змін і тим самим перейшла в нову епоху історії.

Формуючись у рамках поставленої мети, національна ідея відобразила весь комплекс проблем і засоби їх вирішення. Між українською політичною елітою і суспільством вперше у новітній історії незалежної України було досягнуто консенсусу стосовно стратегічних орієнтирів її становлення та розвитку. Життєво важливим інструментом для їх юридичного оформлення і реалізації стала розробка Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (2015 р.) [5] та практичне впровадження її положень у дію. Зокрема, зазначений документ визначає чотири вектори руху: розвитку, безпеки, відповідальності, гордості. У рамках цих векторів передбачено реалізацію реформ в усіх сферах суспільного життя та програм розвитку держави.

Важливим елементом Стратегії є оцінка здобутків, що базується на системі індикаторів. Загалом вона передбачає досягнення 25 ключових показників, за якими оцінюються хід виконання реформ та програм. Зважаючи на це, розглянемо деякі з них. Так, у рейтингу Світового банку «Doing Business» Україна у 2017 році перемістилася на чотири місця вгору і була на 76-му місці, а у 2018 році посіла 71-е місце серед 190 країн світу. Всього за 2014–2018 роки Україна піднялася в рейтингу на 24 позиції [8].

У Індексі глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) Сві-

тового економічного форуму (World Economic Forum) Україна у 2018 році піднялася на шість позицій – на 83-є місце серед 140 країн. Згідно з компонентами рейтингу, Україні у 2018 році порівняно з 2017 роком вдалося поліпшити показники в таких сферах, як фінансові системи (зі 120-го на 117-е місце), інституційний розвиток (зі 118-го на 110-е), інфраструктура (з 78-го на 57-е), інновації (з 61-го на 58-е). Україна піднялась у рейтингах за критеріями «ринок товарів» (зі 101-го на 73-є місце), «рівень розвитку бізнесу» (з 90-го на 86-е), «ринок праці» (з 86-го на 66-е) [10].

У щорічному звіті Economic Freedom of the World, підготовленому Fraser Institute, зазначається, що в індексі економічної свободи Україна у 2017 році посідала 149-е місце з 162, а у 2018 році піднялась на 15 позицій – на 134-е місце [9]. З огляду на те, що за цим індексом Україна все ще залишається у групі «в основному невольних країн», необхідно зазначити, що за 2014–2018 роки Україна піднялась в рейтингу на 21 позицію.

Виходячи з вищевикладеного, а також інформації щодо реалізації реформ і, зокрема, результатів виконання показників Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», представленої у аналітичних доповідях до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України», підготовленого Національним інститутом стратегічних досліджень, можемо констатувати, що у державотворчих процесах намітилася позитивна динаміка, однак наша країна все ще далека від прогнозованих результатів сталого розвитку. Головною причиною повільного проведення суттєвих змін в усіх сферах суспільного життя і виходу країни на магістральний шлях національного розвитку є внутрішні та зовнішні загрози, ризики, явища, де серед перших найбільш значущим виявляється не досить швидке проведення структурних реформ, а серед других – агресивна політика Російської Федерації.

Нині державні діячі з активною участю суб'єктів українського суспільства розробили нову національну концепцію українського державотворення, викладену у законопроекті «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року» [6]. Зазначений документ встановлює перспективи розвитку країни у довгостроковому періоді. Визначальним у цій Стратегії є перехід до сталого розвитку, що передбачає: подолання дисбалансів в економічній, соціальній та екологічній сферах; трансформацію економічної діяльності, перехід на засади «зеленої економіки»; побудову мирного та безпечного, соціально згуртованого суспільства з належним врядуванням та інклюзивними інституціями; забезпечення партнерської взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу, науки, освіти та організацій громадянського суспільства; повну зайнятість населення; високий

рівень науки, освіти та охорони здоров'я; підтримання довкілля в належному стані, який забезпечуватиме якісне життя та благополуччя теперішнього і майбутніх поколінь; децентралізацію та впровадження регіональної політики, яка передбачає гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів; збереження національних культурних цінностей і традицій [6].

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що сьогодення та майбутнє України багато в чому залежить від реалізації нової національної концепції українського державотворення і раціонального використання значних внутрішніх ресурсів.

Висновки. Останній період сучасного етапу українського державотворення, відлік якого стали події 2014 року, показав: по-перше, Україна, як суб'єкт світової історії, зробила цивілізаційний вибір розвитку, по-друге, здатність держави до докорінних змін, які зумовлюють поступальний рух країни до передових світових практик, по-третє, підвищення якості процесів управління, яке проявилось у створенні нормативно-правових актів (закони, стратегічні програми і плани розвитку і т. д.) і їх виконанні, а також у виконанні тих, які були прийняті раніше. Реалізація стратегії сталого розвитку надасть можливість послідовно здійснювати розпочаті системні реформи в усіх сферах суспільного життя, зберегти державний суверенітет та національну єдність, відновити мир і територіальну цілісність держави, набути членства України у Північноатлантичному альянсі та Європейському Союзу, розвивати рівноправні взаємовигідні відносини з іншими державами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбулін В.П. Національна безпека як пріоритет сучасного державотворення. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 1. С. 25–29.
2. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества: постиндустриальные теории и экономические тенденции в современном мире: научное издание / ответ. ред. А.И. Антипов. М.: «Academia»–«Наука», 1998. 640 с.
3. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): монографія. К.: Вища шк., 1998. 392 с.
4. Смолий В.А. Новітній історичний досвід українського державотворення. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 1. С. 15–18.
5. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: від 12.01.2015 № 5/2015: Указ Президента України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/print>
6. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року: законопроект від 07.08.2018 № 9015. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6YF00A.html
7. Тригуб П.М. Етапи української державності: авторський погляд на проблему. Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія: Політичні науки.

Правознавство. Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2007. Т. 69. Вип. 56. С. 123–127.

8. Doing Business. URL: <http://www.doingbusiness.org/>

9. Economic Freedom. URL: <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom>.

10. The Global Competitiveness Report 2018. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf>

REFERENCES:

1. Horbulin V.P. (2017) Natsionalna bezpeka yak prioritet suchasnoho derzhavotvorennya [National security as a priority of modern state-building]. Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. № 1. S. 25–29. [in Ukrainian].

2. Inozemtsev V.L. (1998) Za predelami ekonomicheskogo obschestva: postindustrialnyie teorii i ekonomicheskie tendentsii v sovremennom mire: [nauchnoe izdanie] / otvet. red. A.I. Antipov [Outside the economic society: post-industrial theories and economic trends in the modern world]. M.: "Academia"—"Nauka". 640 s. [in Russian].

3. Kresina I.O. (1998) Ukrainska natsionalna svi-domist i suchasni politychni protsesy: (Etnopolitologichnyi analiz): monohrafiia [Ukrainian national consciousness and modern political processes: (Ethnopolitical analysis)]. K.: Vyshcha shk. 392 s. [in Ukrainian].

4. Smolii V.A. (2017) Novitnii istorychnyi dosvid ukrainskoho derzhavotvorennya [The latest historical

experience of Ukrainian statehood]. Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. № 1. S. 15–18. [in Ukrainian].

5. Stratehiia staloho rozvytku "Ukraina – 2020": vid 12.01.2015 № 5/2015: Ukaz Prezydenta Ukrainy [The Strategy of Sustainable Development "Ukraine 2020"]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/print> [in Ukrainian].

6. Stratehiia staloho rozvytku Ukrainy do 2030 roku: zakonoproekt vid 07.08.2018 № 9015 [Ukraine's Sustainable Development Strategy till 2030]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6YF00A.html [in Ukrainian].

7. Tryhub P.M. (2007) Etapy ukrainskoi derzhavnosti: avtorskyi pohliad na problemu [Stages of Ukrainian statehood: author's view on the problem]. Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Serii: Politychni nauky. Pravoznavstvo. Mykolaiv: MDHU im. Petra Mohyly. T. 69. Vyp. 56. S. 123–127. [in Ukrainian].

8. Doing Business. URL: <http://www.doingbusiness.org/> [in Ukrainian].

9. Economic Freedom. URL: <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom> [in Ukrainian].

10. The Global Competitiveness Report 2018. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf> [in Ukrainian].

Modern stage of state building in Ukraine: achievements and development prospects

Hedikova Natalia Pylypivna

PhD in Political Sciences, Professor,
Professor at the Department of Political
Science and Law
of State Institution "South Ukrainian
National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky"
Staroportofrankivska str., 26,
Odesa, Ukraine

The actuality of theme is due to the need for a more in-depth and substantive study of the main trends of state-building in Ukraine at the present stage. The purpose of the article is studied the main achievements in the Ukrainian state-building at the present stage and to determine the development prospects. The achievement of this goal leads to solving such tasks as: to determine the important factors, periods and mechanism of their influence on the latest process of Ukrainian state formation, to find out its achievements and the main priorities for further development. The methodological basis of the research is a complex of recognized general scientific and special methods, among which – dialectical, structural-logical, systemic, functional, formal-legal and prognostic. The article focuses on the fact that at the present stage there is a Ukrainian occurrence of several periods due to turning points that occur as a rule in a social choice. It has been determined that the last period, the starting point of which was the events of 2014, showed firstly, that Ukraine as a subject of world history, made a civilizational choice of development, and secondly, the state's ability to radical changes that condition the progressive movement of the country to advanced; the third, the improvement of the quality of the management processes, which manifested itself in the creation of normative legal acts (laws, strategic programs and development plans, etc.) and their implementation, as well as in the implementation of those that were adopted earlier. It is noted that the implementation of the strategy of sustainable development will enable to consistently implement the initiated systemic reforms in all spheres of public life, preserve state sovereignty and national unity, restore peace and territorial integrity of the state, acquire Ukraine's membership in the North Atlantic Alliance and the European Union, develop equal and mutually beneficial relations with other states.

Key words: modern stage of Ukrainian state formation, national idea, sustainable development, systemic reforms, development prospects.

Григор'єв
Олександр Віталійович

Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціоналізація 2015–2018 років

УДК 321.7-028.79-021.146.4 (438)»2015/2018»
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-51-55>

Григор'єв Олександр Віталійович
старший викладач кафедри політології
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна

Актуальність теми зумовлена формуванням в останнє десятиліття в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) режимів неліберальної демократії, які є загрозливими в контексті цінностей правової, демократичної держави. Сучасний політичний процес у цьому регіоні Європи доводить: позиціювання країною себе як демократичної не засвідчує її безумовної характеристики як такої. За демократичним фасадом можуть маскуватися різноманітні деформації: обмеження свободи слова, права на асоціації, тиск на судочинство тощо. Аналіз таких дефектів демократії на прикладі Польщі періоду 2015–2018 рр. становить мету дослідження, яке підготовлене на основі методології неоінституціоналізму.

Аргументовано, що нині Польща зазнає низки радикальних інституційних змін, спрямованих на перехід від ліберальної до неліберальної демократії. У статті констатовано, що від кінця 2015 р. (після перемоги на виборах різних рівнів партії «Право і справедливість» («PiS»)) у Польщі було порушено існуючий чверть століття політичний консенсус щодо основних елементів ліберального демократичного порядку. В останні три роки вибудовується система «жерованої демократії». Попри активні протести громадянського суспільства та загрозу санкцій ЄС, партія «PiS» поступово розширює контроль над життєдіяльністю країни. Визначено, що неліберальна демократизація Польщі проявляється найперше в: 1) посиленні державного контролю над суспільними медіа, а також різних формах утиску приватних опозиційних медіа; 2) змінах у процедурі призначення вищих державних службовців та вимогах до кандидатів на державні посади; 3) реформі судової влади, яка фактично спрямована на встановлення контролю правлячої партії «PiS» над судовою вертикаллю Польщі та ін. Підкреслено, що швидка зміна владою країни інституційних стандартів, запровадження антидемократичних процедур істотно ослаблює польську демократію. Констатовано, що загалом в останнє десятиліття у світі спостерігається значне погіршення якості демократії. Значно більше країн зазнали невдач у демократизації, аніж тих, які досягли поступу. При цьому такі процеси характерні не лише для слабко розвинених держав, а й для держав-учасниць ЄС, таких як Польща, Угорщина, Словаччина, Хорватія та ін.

Ключові слова: Польща, неліберальна демократія, дефекти демократії, партія «Право і справедливість» («PiS»).

Вступ. Упродовж останнього десятиліття в багатьох країнах, зокрема посттоталітарних ЦСЄ, на зміну ще не зміцнілій ліберальній демократії приходить демократія неліберального типу. Політичний процес в Угорщині, Польщі, почасти у Словаччині, Чехії, Хорватії, Румунії та ін. країнах, демонструє загрозливі в контексті цінностей правової, демократичної держави тенденції. Наявність демократії електоральної не стала гарантією демократії ліберальної. Альтернативних виборів, запровадження низки прав і свобод не досить для відповідності режиму певної країни стандартам саме ліберальної демократії. Такі тенденції гостро увиразнилися в сучасній Польщі упродовж останніх трьох років, що актуалізує вивчення політичного процесу цієї країни крізь призму неліберальної трансформації.

Мета та завдання. Аналіз дефектів демократії в Польщі періоду 2015–2018 рр. становить мету дослідження. Для її досягнення поставлено низку завдань, зокрема: з'ясувати причини неліберального реверсу Польщі; вказати на основні сфери неліберального тиску; спрогнозувати наслідки продовження курсу польської влади на впровадження цінностей неліберальної демократії.

Методи дослідження. В основі дослідження – методологія неоінституціоналізму. Вона сприяє розумінню причин дефектів демократії, уможливорює аналіз режимів, які відтворюють інституційний дизайн західних демократій, але наповнюють його відмінним змістом: формальні демократичні процедури стають фасадом, за яким знаходяться авторитарні механізми.

Результати. Неліберальна демократія – вид дефектної демократії, який акцентує на громадянських правах: ущемленими є ті свободи, які увиразнюють незалежність індивіда від влади держави, визначають межі державного втручання у сферу особистості. Нині чимало перехідних суспільств у різних регіонах планети «лише перейняли зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократичну конституцію та багатопартійну систему), уникаючи реалізації на практиці таких її принципів, як верховенство права, поділ влади тощо» [1, с. 150]. Про це свідчать дані низки індексів, найперше – щорічні дані «Freedom House» про стан політичних прав та громадянських свобод. Останні дані не фіксують збільшення «зони свободи»; натомість робиться висновок про кризу демократії. Значно більше країн нині зазнають невдач у демократизації, аніж тих, які дося-

гли поступу. Причому тривожні процеси характерні не лише для слабко розвинених держав, а й для держав-учасниць ЄС, зокрема Польщі.

Чвертьстолітній (від початку 1990-х років) міцний консенсус щодо основних елементів ліберального демократичного порядку був порушений у Польщі наприкінці 2015 р. Стрімко змінюється політична траєкторія Польщі; донедавна сектор правих партій не був помітним актором. Вигравши президентські, парламентські та місцеві вибори, зосередивши практично всю владу, партія «PiS» спрямувала діяльність на побудову в Польщі системи «керуваної демократії». Образно кажучи, у Варшаві «будують Будапешт», тобто впроваджують модель за взірцем, сконструйованим В. Орбаном в Угорщині. Подекуди звучать оцінки Польщі вже навіть не як неліберальної демократії, а авторитарної держави, яка демонструє «відкат свободи».

Вже три роки поспіль «PiS» розширює контроль над життєдіяльністю країни, що погіршує демократичний клімат. Це попри те, що лідер «PiS» Я. Качинський у минулому співпрацював із «Солідарністю», президентом Л. Валенсою, а очолювана ним партія донедавна не мала радикальної платформи.

Виділимо кілька з-поміж суперечливих законодавчих ініціатив «PiS»: 1) новий медіа-закон передбачає державний контроль над суспільними ЗМІ. Хоч на приватні медіа нововведення не поширюються, але вони зазнають інших форм утисків; 2) поправки до закону про державну службу, які фактично уможливають «політизацію» державної служби; 3) ініційована «PiS» реформа судової влади фактично спрямовувалася на встановлення контролю над судовою вертикаллю Польщі; 4) намір підготовки нової Конституції Польщі.

Безумовно, «PiS» не могла б впроваджувати свій курс без належної соціальної бази. А така сформувалася як результат невдоволення політикою попередників – партії «Громадянська платформа» Д. Туска та Б. Коморовського у 2007–2015 рр. Попри певне економічне зростання, ріст доходів та інвестиції в країну, значний відсоток поляків не зуміли знайти себе в умовах ринкової економіки. Тому гасла на взірць «справедливого розподілу доходів» були схвалені значною частиною електорату на виборах 2015 р. (37,6% голосів (235 місць) на виборах 2015 р. до Сейму, 61 місце у Сенаті). Окремі соціально очікувані реформи були впроваджені (зниження пенсійного віку, ріст виплат на дітей). Водночас ці реформи мали не лише схвальні оцінки, адже хоч народжуваність і зросла, але найперше в найбільш вразливих і не завжди благополучних сім'ях; пенсійна реформа негативно змінила структуру зайнятості населення, збільшила

навантаження на бюджет; результатом став ріст податків і бюджетний дефіцит; економічне зростання сповільнилося, національна валюта ослабла. Тому ці реформи можна розцінювати і як свого роду соціальний популізм, підсилений націонал-консервативною риторикою.

Від кінця 2015 р. партія «PiS» поступово встановлює контроль над дедалі більшою кількістю сфер життєдіяльності країни. Змінилися критерії до державних службовців: звільнення нелояльних та їх заміна ідеологічно близькими до «PiS» кадрами. Посилився тиск на медіа; «PiS» фактично взяла на себе політичний контроль за фінансами державних радіо та телебачення. У період від липня 2016 р. 163 журналісти, редактори звільнилися [4] або були звільнені [3]. Найперше це стосується «Польського радіо» і телеканалу TVP; звільнених замінили медійники з інтернет-порталів правого спрямування. Тиск на вільні медіа вбачається не лише у звільненнях, але й у рекомендаціях, що саме доцільно оприлюднювати. Наприклад, коли державний телеканал Польщі мав показати репортаж про велелюдний антиурядовий протест, керівництво каналу отримало урядову «вказівку» натомість висвітлити прес-конференцію польського єпископату [4]. Такі форми тиску на свободу слова можна оцінити як «авторитарний дрейф».

«PiS» та фактично підконтрольні їм державні установи намагаються залякати критичні до влади медіа. Наприклад, ліберальною газетою «Gazeta Wyborcza» наприкінці 2018 р. було викрито корупцію голови Комісії фінансового нагляду М. Хшановського. Це посилює тиск на газету, а щодо журналіста-викривача В. Чухновського лише за 2018 р. подано низку судових позовів. Відомими є й інші факти тиску на представників медіа: їх примушування озвучити свої джерела інформації, допити слідчими органами без конкретних звинувачень тощо. Мета таких дій держави – спонукати медійників відмовитися від критичного висвітлення подій, а також похитнути довіру суспільства до них. Тільки за перший рік активного просування ідей неліберальної демократії (2016 р.) Польща опустилася з 18-го на 58-е місце в Індексі свободи ЗМІ, який визначає організація «Репортери без кордонів»; така ж позиція збережена й в Індексі за 2018 р. Видається, що у Польщі розвивається «медіа-фобія» – насторожене, вороже ставлення політиків до ЗМІ. Чимало колись вільних медіа нині перетворені на пропагандистські рупори партії «PiS».

Нинішній режим Польщі окремі дослідники не вважають відродженням авторитаризму, а новою формою правління, яка випливає з невдач глобалізації та неолібералізму. На позначення цього режиму А. Пету та В. Г'єбальською [2] пропонується неологізм «поліпорна держава»¹. У такій державі уряди «живляться» життєво важ-

¹ «Поліпорна держава» (англ. *polypore state*) – мовний новотвір, в основі якого назва паразитарного грибка, який уражає уже ослаблені дерева, живлячись ними.

ливими ресурсами своїх ліберальних попередників (інституції, джерела фінансування), а натомість створюють цілком новий тип держави. Наприклад, держава-поліпор перерозподіляє ресурси зі світського, модерністського сектору громадянського суспільства до неліберальних НУО, які підтримують її політику (тобто квазі-НУО), або ж організацій, які більш відповідні ідеології саме керівної партії. Наприклад, у Польщі 2016 р. Міністерство юстиції відмовило в субсидіях кільком прогресивним НУО, переспрямувавши кошти на підтримку католицьких організацій, позаяк це відповідне ідеології «PiS». Відтак польський «третій сектор» штучно модифікується шляхом перерозподілу фінансування держав та ЄС тим НУО, які поділяють ідеологію уряду; натомість прогресивні організації через штучно звужені можливості фінансування менш спроможні впливати на внутрішню політику своїх держав. Подібно до того, як поліпоровий гриб зазвичай атакує вже хворі дерева, неліберальні режими приходять до влади в контексті демократичних стандартів, але на тілі фінансової, міграційної чи іншої кризи.

Польський уряд знаходить щораз нові способи придушення впливу НУО, які є критичними до уряду та партії «PiS». Наприклад, було скорочено час на проведення громадських консультацій щодо законопроектів; це ускладнило надання НУО своїх відгуків. У період з листопада 2017 р. по травень 2018 р. уряд Польщі виділяв у середньому лише тринадцять днів для консультацій щодо законопроектів. Для невеликих організацій цього часу не досить для вивчення законопроекту та його коментування. Є випадки скорочення фінансування НУО; найперше це стосується тих НУО, які реалізують проекти інтеграції мігрантів і біженців, підтримують дискримінованих за ознаками статі, сексуальної орієнтації, расової та етнічної приналежності.

У 2017 р. «PiS» централізувала управління державними (і потенційно ЄС) фондами в руках новоствореного Національного інституту свободи – Центру розвитку громадянського суспільства (Narodowy Instytut Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego), який на практиці буде контролюватися польським віце-прем'єр-міністром. Сам факт створення такої інституції супроводжувався протестами польського «третього сектору» з огляду на те, що бажане для «PiS» громадянське суспільство – це національне, католицьке і насамперед слухняне. У демократично налаштованого сегмента громадянського суспільства Польщі сформувалося розуміння, що новостворений Інститут створений задля легітимації політики «PiS» щодо перерозподілу фінансування в «свої» організації, тобто національні, католицькі. Створення такої установи може призвести до поступової втрати незалежності громадським

сектором, поглибленням розбіжностей між НУО за політичним критерієм. Фактично такий Інститут порушуватиме свободу об'єднання громадян. Досвід інших країн свідчить: наслідком централізації та націоналізації «третього сектору» є зростання контролю над громадянським суспільством. Політика «PiS» щодо розвитку громадянського суспільства обмежує його незалежність і підриває довіру до «незручних» владі організацій. Щорічно згаданий Інститут матиме у розпорядженні орієнтовно 160–200 млн злотих, які мають спрямовуватися на нові державні програми підтримки НУО.

Примітно, що закон про Національний інститут свободи – Центр розвитку громадянського суспільства було прийнято Сеймом без відкритого слухання, попередніх консультацій із громадськими організаціями. У ставленні до критично налаштованих НУО Л. Качинський фактично слідує ініціативам В. Орбана, адже у Польщі, як і в Угорщині, тиск на громадянське суспільство почався саме з організацій, які займаються правами людини.

«PiS» намагається встановити контроль над судовою владою, що порушує договори ЄС, підриває верховенство права. Ініційована реформа судової влади фактично мала на меті встановити контроль над судовою вертикаллю Польщі завдяки новим законам: «Про Національну раду судочинства», «Про загальні суди» та «Про Верховний суд». Пропоновані зміни мали забезпечити зміцнення впливу правлячої партії на суди та уможливити відсторонення «проблемних» суддів. Зокрема, Національну раду судочинства пропонувалось призначати спільно главі держави, Сейму та Сенату. Це вкрай небезпечно за ситуації, якщо всі три названі інституції контролює одна партія (нині такою є «PiS»), адже саме цей орган призначає суддів, має функції їх кар'єрного просування. Закон «Про загальні суди» був спрямований на надання міністру юстиції (який за сумісництвом ставав би генеральним прокурором) можливість змінювати голів апеляційних та окружних судів, а прокурорам – впливати на вибір суддів для розгляду справи. Закон «Про Верховний суд» передбачав повне перезавантаження цього органу, а призначення мали б відбуватися за поданням міністра юстиції.

Примітно, що згадані закони були ухвалені вночі без належного обговорення та урахування поправок від опозиції. Такі ініціативи зумовили низку акцій протесту поляків упродовж 2017–2018 рр., на яких лідера «PiS» Я. Качинського позиціювали як «диктатора». Натомість підконтрольній владі телеканал TVP ці протести охарактеризовує як спроби організації перевороту проти демократично обраної влади. Відзначимо, що під тиском громадськості два з трьох законів («Про Національну раду судочинства» та «Про Верховний суд») не були підписані главою держави А. Дудою.

Натомість третій акт («Про загальні суди»), який, зокрема, й розширює повноваження уряду щодо Конституційного суду (трибуналу), набув чинності.

Наприкінці 2018 р. під тиском ЄС деякі пункти законодавства про судову владу були скасовані, зокрема щодо примусового відправлення на пенсію верховних суддів, позаяк це порушувало основоположні принципи про довічний статус судді та суддівську незалежність. Певні поступки польського уряду є цілком очікуваними, адже нині Польща є найбільшим отримувачем фінансування в ЄС² і скорочення його обсягів ослабить польську економіку, відповідно, знизиться рівень довіри населення до уряду, в чому «PiS» не зацікавлена.

Хоч «PiS» і здійснює свою політику під гаслом «Гарна зміна» («Dobra zmiana»), але ці зміни стосуються підризу конституційної системи, знищення балансу політичних сил і підризу системи правосуддя, звуження можливостей громадянського суспільства, обмеження прав людини (найперше йдеться про репродуктивні права жінок). Загалом неліберальна демократія спрямована на розбудову сильної виконавчої влади.

Причини такого антидемократичного реверсу Польщі можна вбачати як у комуністичному, так і в докомуністичному минулому. Після розпаду комуністичних урядів у 1989 р. ейфорія від демократичних змін відтіснила прогнози про можливий вплив на демократизацію саме історичного чинника, з яким їм доведеться боротися задля успішного переходу до ліберальної демократії. Тоді, як видається, було сподівання, що самого факту відходу від комуністичної ідеології досить для впровадження ліберальної демократії.

На переконання польської опозиції уряд дбає про внутрішньопартійні, а не загальнопольські інтереси, підриває авторитет країни на міжнародній арені. Втім, Я. Качинський, як неформальний лідер Польщі, не згоден з антидемократичними звинуваченнями: «Ми не хочемо знищити демократію. Ми хочемо зробити її реальною» [4].

Висновки. Безумовно, Польща нині залишається демократією, адже є незалежні медіа, опозиційні політичні партії тощо. З конституційного аспекту Польща зберігає стабільність найперше завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування, які забезпечують певний баланс центральної адміністрації. Водночас швидка зміна інституційних стандартів, запровадження антидемократичних процедур – основна причина підризу польської демократії та її визначення як «неліберальної». Правляча партія «PiS» дедалі більше

схиляється до авторитаризму, бо не вірить у незалежні інститути, фактично зневажає незалежні медіа та суд. Польський уряд загалом критичний в оцінках досягнень демократичного переходу, вважаючи їх провальними. Отже, видається, відхід від взятого курсу на побудову неліберальної демократії можливий за двох сценаріїв: або згортання (зменшення) неліберальних урядових ініціатив під тиском санкцій ЄС, або завдяки сильному протестному руху «знизу».

Видається, що сучасна Польща відкинула «ідеологію, засновану на індивідуалізмі, правах людини, економічній прозорості та мультикультуралізмі. Замість цього впроваджується альтернативна соціально-політична модель, в якій збереження «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей має першорядне ідеологічне значення» [3]. При цьому ця нова модель також «часто характеризується широкомасштабною, часто системною корупцією та все більш авторитарною політичною культурою» [3]. Водночас порівняння різних неліберальних демократій у Європі підводить до думки, що саме Польща дає надію на відхід від такого типу режиму, тому це питання потребує моніторингу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стойко О.М. Transformatsiia politychnykh institutiv u suchasnykh perekhidnykh suspilstvakh. Kyiv: Lohos, 2016. 416 с.
2. Pető A., Grzebalska W. How Hungary and Poland have silenced women and stifled human rights. URL: <http://visegradrevue.eu/how-hungary-and-poland-have-silenced-women-and-stifled-human-rights/> (дата звернення: 15.12.2018).
3. Pogany S.I. Europe's illiberal states: why Hungary and Poland are turning away from constitutional democracy. The Independent. 2018. 9 Jan.
4. Smale A., Berendt J. Poland's Conservative Government Puts Curbs on State TV News. The New York Times. 2016. 3 Jul.

REFERENCES:

1. Stojko O.M. (2016). Transformacija polityčnych institutiv u sučasnyh perekidnyh suspil'stvah. Kyiv: Logos. 416 s. [in Ukrainian].
2. Pető A., Grzebalska W. (2016). How Hungary and Poland have silenced women and stifled human rights. URL: <http://visegradrevue.eu/how-hungary-and-poland-have-silenced-women-and-stifled-human-rights/> [in English].
3. Pogany S.I. (9 Jan. 2018). Europe's illiberal states: why Hungary and Poland are turning away from constitutional democracy. The Independent [in English].
4. Smale A., Berendt J. (July 3, 2016). Poland's Conservative Government Puts Curbs on State TV News. The New York Times [in English].

² Наприклад, тільки за 2016 р. Польща отримала від ЄС 7 млрд євро. Це робить цю країну найбільшим нетто-одержувачем коштів у ЄС.

Defects of democracy in Poland: illiberal institutionalization in 2015–2018

Hryhoriev Oleksandr Vitaliiovych

Senior Lecturer at the Department of
Political Science
of Odessa I. I. Mechnikov National
University
Dvoryanska str., 2, Odesa, Ukraine

The relevance of the topic is caused by the formation of illiberal democracy regimes in the countries of Central and Eastern Europe in the last decade, which are a threat in the context of the values of a democratic country with rule of law. The current political process in this region of Europe proves that country's self-positioning as a democratic state does not certify its absolute characteristics as such. The democratic façade may mask various deformations, such as restrictions in freedom of speech, association rights, pressure on judicature, etc. The analysis of such defects of democracy on the example of Poland in the period of 2015–2018 was the aim of this study, which was prepared on the basis of neo-institutionalism methodology.

The author argue that Poland has been undergoing a series of radical institutional changes, aimed at the transition from liberal to illiberal democracy. The article states that from late 2015 (when the "Law and Justice" party won the elections at different levels), the political consensus concerning the basic elements of liberal democratic order, which had existed in Poland for a quarter of century, was violated. Within the last three years a system of "managed democracy" has been being built. Despite the active protests of the civic society and the threat of EU sanctions, the "Law and Justice" party has been gradually expanding its control over the country's viability. The author states that the illiberal democratization of Poland manifests itself mainly in the following spheres: 1) strengthening the state control over public media, as well as different forms of oppression against the private opposition media; 2) changes in the appointment procedures of senior civil servants and in requirements for candidates for public offices; 3) the reform of the judiciary system, which is actually aimed at establishing the control of the ruling "Law and Justice" party over the Poland's judicial vertical. It is emphasized that the rapid change of the country's institutional standards by the authorities and the introduction of anti-democratic procedures weakens the Polish democracy significantly.

The author states that one can observe a significant deterioration in the quality of democracy around the world in the last decade. There are many more countries that failed at democratization than those that have achieved some progress. In addition, such processes are characteristic not only for underdeveloped countries, but also for the EU member states, such as Poland, Hungary, Slovakia, Croatia, etc.

Key words: Poland, illiberal democracy, defects of democracy, "Law and Justice" party.

Каменчук Тетяна Олегівна
Новохацька Анастасія Іванівна

Природні межі політичної компетентності

УДК 328.187
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-56-60>

Каменчук Тетяна Олегівна
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26,
м. Одеса, Україна
Новохацька Анастасія Іванівна
студентка соціально гуманітарного
факультету
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26,
м. Одеса, Україна

Проблема політичної компетентності в державному управлінні тісно пов'язана з питанням про раціональність політичної діяльності та може бути розглянута у відповідних термінах і під час залучення відповідних концепцій. Виваженість та реалістичність цілей, що відповідають реальним потребам, відповідність цілей і засобів, уміле врахування конкретної ситуації – усі ці моменти зазвичай і кваліфікуються як «раціональність».

Питання про раціональність політичних рішень ставиться в контексті формалізації процесів ухвалення рішення. Така формалізація є необхідною для точного опису рішення та його оптимізації. Пошук логіки рішення, його наукове відкриття й опис повинні привести до появи універсального інтелектуального інструмента. Польський дослідник Ю. Козелецький пише: «Ні інтуїція, ні здоровий глузд, ні уроджений розум не гарантують правильний вибір із можливих альтернативних рішень, що належать до політики, економіки або культури <...> щоб мати можливість приймати рішення, як організаційні, так і особистісні, потрібно ширше використовувати наукове знання» [6, с. 51]. Саме наука праксеологія може допомогти людині взагалі та політику зокрема бути максимально компетентним і раціональним.

Теорія раціональних рішень, на базі якої теоретики давали рекомендації політикам, описувала процес осмислення політичного завдання, процес оцінки корисності результатів прийнятого рішення, розглядала оцінку ймовірності зв'язаних із рішенням подій, вибір стратегії дії, фактори, що керують процесом рішень. Однак раціонально теоретичні обґрунтування політичного вибору й рішення не допомогли вирішити проблеми реальної практичної політики, не зробили її максимально компетентною та раціональною. Цього не станеться насамперед тому, що реальні політики не можуть стати абсолютно раціональними, безпристрасними істотами, вони підбирали й підбирають для реалізації своїх цілей неправильні засоби, незадовільно контролюють виконання вже прийнятих рішень, підганяють факти під свідомо непрацюючі схеми та здійснюють ще багато ірраціональних речей. Саме тому суто раціональна політика залишається ідеалом, недосяжною метою.

Ключові слова: політична компетентність, прийняття політичних рішень, політика, влада, держава, раціональне рішення.

Вступ. На найбільш різних рівнях та різними авторами фіксується низький ступінь раціональності, характерний для процесів розвитку сучасного людства, керованого, здавалося б, досить компетентною владою й урядами. Наведемо лише один приклад. Етолог Конрад Лоренц у роботі «Вісім смертних гріхів цивілізованого людства» порівнює механізми регуляції в природі та в соціумі. Він говорить про те, що для природних процесів характерний негативний зворотний зв'язок, який створює гомеостаз, рухливу рівновагу. Що ж стосується суспільства, то йому, як вважає К. Лоренц, притаманний злам гомеостатичних механізмів, виникнення домінування позитивного зв'язку, коли будь-який імпульс викликає експонентне зростання процесів. Цикли з позитивним зворотним зв'язком у природі майже не трапляються, їх можна побачити лише в таких швидко наростаючих і швидко гаснучих явищах, як лавина або степова пожежа. До таких процесів, що порушують гомеостаз, учений відносить постійне збільшення темпів зростання населення, що пов'язане з активізацією поведінкової агресії, спустошення життєвого простору, безупинно наростаюче виробництво й споживання, що ведуть до фізичного ослаблення та розбещеності людей, гонку озброєнь, яка створила ядерну зброю [7, с. 32].

Очевидно, що руйнівні процеси багато в чому є результатом обмеженості владної й управлінської компетентності, тому що якби компетентність (раціональність) могла бути повною, то вона мала б привести до гармонізації відносин як між людиною й суспільством, так і між людьми. Однак і сьогодні, на початку нового тисячоліття, ми бачимо поглиблення названих К. Лоренцем проблем, а не їх вирішення, до того ж до них додаються постійні локальні війни, які щоразу погрожують перетворитися на третю світову війну.

Не можна сказати, що теоретики не намагалися побудувати модель раціонального управління, за якої всі політичні рішення на державному рівні були б максимально компетентними. У 50–60-ті роки ХХ століття склалася теорія раціонального вибору, яку створили американські економісти К. Арроу, Э. Даунс, Д. Блэк, Дж. Бьюкенен, Г. Таллок, а також М. Олсон. Вони застосували до політичних проблем економічні моделі. Це стосувалося насамперед виборів, голосування в комітетах, з'ясування груп інтересів. Автори теорії раціонального вибору виходили з того, що люди від природи є раціональними, концентрують свою увагу на поточних проблемах та прагнуть до зміцнення власного матеріального становища й реалізації своїх економічних можливостей. Це, на думку вчених, давало змогу створити універсальну пове-

дінкову модель, яка буде працювати для найрізноманітніших сфер – від міжнародних відносин і створення міжнародних союзів до питань про те, як робити покупки та скільки за них платити.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження суперечностей, які виникають між теорією компетентності та недосконалістю реальності.

Методи дослідження. Для досягнення мети публікації необхідно розглянути й проаналізувати межі, яких сягає компетентність, що розуміється як розумне й вольове досягнення позитивних політичних цілей. Щоб бути справді компетентним, необхідно усвідомлювати спектр своїх можливостей, не помиляючись і не впадаючи в мрії та ілюзії. Тому справа політолога – вказати політикам на свідо-мо окреслений ареал їх можливостей.

Так, теорія раціонального вибору застосовувалася досить широко, а саме до вивчення країн, що розвиваються, політичних інститутів, поведінки виборців, ролі ідей. Вона була застосована навіть до дослідження, здавалося б, зовсім не раціональних за формою явищ, таких як міжетнічні зіткнення й заколоти, збройні конфлікти та революції. Важливо було те, що автори концепції виявляли гнучкість і вдосконалювали свої підходи. Так А. Дегтярев відійшов згодом від розгляду «політичної людини» лише як різновиду «людини економічної» [5, с. 143]. Ж. Блондель перейшов від суворого методу до методологічної еkleктики [2, с. 85]. Автори й розробники концепції стали враховувати ті обмеження, в умовах яких люди здійснюють політичні дії, а також ірраціональні моменти, що неминуче проникають у тканину політичних подій. Однак у цьому контексті нас найбільшою мірою цікавлять можливості теорії раціонального вибору там, де вона застосовується до політичного управління. А це вже теорія раціональних рішень, що сформувалася в середині ХХ століття.

У ХХ столітті була також інша спроба перетворити практичну політику на оплот компетентності й раціональності. Вона пов'язана з технократичною утопією. Термін «технократія» вперше з'являється в 1919 році та належить В. Сміту. Технократичні ідеї виголошують необхідність заміни ідеології науково-технічним знанням, вони вимагають змінити суспільство відповідно до науково-технічних уявлень і передати функції управління в руки вчених. Влада повинна ґрунтуватися на розумній компетентності, суб'єктивні рішення політиків повинні поступитися місцем об'єктивному й раціональному рішенням технократів. Одним із засновників технократичної теорії був Т. Веблен. Він прагнув поширити методологію технокультури на владні відносини в суспільстві, насамперед політичні. Виробництво, тісно пов'язане з політикою, Т. Веблен вважав за доцільне поставити під повний контроль інженерів, тому що, на його думку, буржуазія виродилася, переставши бути «незалежним класом». Інженери

ж, по-перше, прямо зацікавлені в розвитку виробництва, а по-друге, цілком спроможні перетворити все суспільство як ціле. Бажаючи передати владу в руки технократів, Т. Веблен бачив цей процес передачі як революційний, що виник у результаті загального страйку інженерів, які в загальнонаціональних масштабах зупинять виробництво. Після перемоги технократів життям країни, за проектом Т. Веблена, повинна розпоряджатися «рада технічних фахівців», рекрутована з представників технократичної еліти [3, с. 128]. Що буде з колишніми політичними інститутами, ученого не цікавило.

Після Т. Веблена близькі ідеї розвивав американський економіст Д. Гелбрейт. Він вважав, що керівництво під час виробництва політики має тільки підбирати групи фахівців, переформовувати їх відповідно до суспільних потреб, проте керувати зобов'язані вчені, інженери та менеджери, сукупність фахівців, яких Д. Гелбрейт назвав техноструктурою. Ця модель незабаром була перенесена зі сфери виробництва до сфери політики, виникло уявлення про політичне панування технократії, що проведе процес «деідеологізації», висунувши на перший план раціоналізм та ефективність [4, с. 127]. Ідеї Д. Гелбрейта зазнали критики з боку таких авторів, як Г. Маркузе, Ю. Хабермас, Х. Шельскі.

Відомий автор технократичного напрямку Д. Белл вважає науку головним стрижнем суспільного прогресу та затверджує провідну роль у суспільстві «нової технократичної еліти», проте не вважає за доцільне перетворення науково-технічних фахівців на політично панівний клас. Головною перешкодою є специфіка самої політичної сфери. Д. Белл чітко це розуміє та вважає, що політика як така завжди має пріоритет перед раціональним і нерідко порушує раціональність. Науково-технічне знання – лише компонент політичних рішень, воно не має претендувати на підміну політики, тому що політика – це зіткнення інтересів різних соціальних груп, а управління ними визначається здатністю до компромісу, що належить до сфери емоцій і волі та не збігається за змістом із науково-технічною раціональністю [1, с. 32].

Результати. Після того, як розглянуті концепції деяких теоретиків щодо прагнення зробити політику суто раціональною, а політиків – абсолютно компетентними, можна перейти безпосередньо до аналізу природних обмежень політичної компетентності в управлінні державою.

Політична компетентність має дві сторони – пізнавальну та практичну. Пізнавальна сторона є тими знаннями, якими має володіти керівник або якими повинні володіти члени керівного політичного органу, щоб успішно керувати й панувати. Практична сторона виражається в рішучості проводити в життя обраний курс та у відповідальності політиків за те, що відбувається під їх керівництвом. Тому доцільно розглянути обмеженість

політичної компетентності в системі управління спочатку в гносеологічному, а потім у праксеологічному аспектах.

Взаємодія політика-керівника та соціально-політичного процесу може бути представлена в гносеологічному аспекті як суб'єкт-об'єктне відношення. Розглянемо окремо обмеження компетентності, що виходять зі специфіки об'єкта (соціально-політичного процесу) та суб'єкта (політика або групи політиків, які перебувають при владі). Зокрема, проаналізуємо обмеження, що накладаються об'єктом.

Першою складністю, що виникає на шляху придбання політиком повноти компетентності, є відсутність чітких сформульованих наукою та бездоганно діючих законів, які керують життям суспільства й плином історії. Коли інженер починає проектування машини або будівництво будинку, він спирається на емпіричні та теоретичні знання, і якщо не бути невігласом та не порушувати технологію, то позитивний результат неминучий. Власне, усі «інженерні утопії» технократизму саме й засновані на уявленні про можливості виявити та використовувати в політиці такі ж непорушні й однозначні закони. Однак справа при цьому більш складна. Навіть економіка, найбільш математизована дисципліна з комплексу соціальних і гуманітарних наук, не може надати політикам чіткі й недвозначні рецепти щодо ефективного розвитку промисловості та сільського господарства, сучасні рецепти стимулювання праці тощо. В Україні можна побудувати хмарочос «як в Америці», проте не можна побудувати економіку «як в Америці» просто тому, що Україна – не Америка, це інша територія, інша історія, інший клімат, своєрідний менталітет, не схожий на американський. Ті ж економічні «закони» – виведені західними теоретиками повторювані зв'язки – у різних країнах і регіонах світу «працюють» по-різному. Реальність спростовує уявлення про людину як «власне раціональну істоту», завжди заклопотану матеріальною вигодою. Такий прагматичний суб'єкт – представник західної історії (європейської та американської). У традиційних суспільствах люди досить часто віддають перевагу іншим цінностям.

Звичайно, процес глобалізації деякою мірою нівелює ціннісну систему населення світу, уніфікує орієнтири, однак суспільно-економічні закони все-таки не стають ні стабільними, ні єдиними. Щоб бути ефективним керівником, політик має володіти не тільки компетентністю (адже повна компетентність унаслідок відсутності точного знання законів при цьому неможлива), а й інтуїцією, конкретним мисленням, здатністю судження, що означає застосування загальних правил до окремих випадків. Можливо, при цьому необхідно знаходити й зовсім особливе, оригінальне правило, відкривати індивідуальні закони для конкретної території. У

фізиці таке неможливо, а під час вивчення суспільства часом навіть необхідно. Однак це вже завдання творчості, а не пізнання, що забезпечує просту компетентність.

Другий момент, тісно пов'язаний із першим, – це закритість від людей майбутнього. Воно закрите також від політиків. Майбутнє можна припускати, проте його неможливо знати достеменно. Власне, у цьому також виявляється відсутність чіткого закону, здатного забезпечити за наявних стартових позицій конкретний результат. Завтрашній результат будь-якого політичного рішення завжди має вірогідний характер. Найбільш компетентний політик не може гарантувати однозначні позитивні наслідки, тому що в події може втрутитися безліч факторів, які можуть змінити ситуацію. Звичайно, політологи здатні скласти багато сценаріїв, заздалегідь припустити, які лінії розвитку подій найбільш імовірні, однак, окреслюючи ареал можливостей, вони, як правило, не беруться стверджувати, яка саме лінія отримає перемогу. І це правильно, оскільки найбільш обґрунтовані пророкування найчастіше спростовуються історією.

Оскільки майбутнє достеменно не відоме, можливій ситуації, коли сьогоденне вподобання політиком одного з декількох варіантів вибору може вважатися настільки ж раціональним та обґрунтованим, як інший його вибір. З одним і тим же ступенем компетентності можна обирати зовсім протилежні рішення, кожне з яких буде по-своєму обґрунтованим і припустимим. Для актора, що дивиться з моменту «зараз», перспективи різних стратегій рівні, і тільки час (можливо, досить тривалий) покаже, як варто було б зробити, якби заздалегідь знати події майбутнього.

Обмеження політичної компетентності керівництва принциповою закритістю майбутнього є вагомим аргументом для супротивників соціального інженерингу й довгострокового планування. Широко відома критика Карлом Поппером марксистської концепції, що припускає знання «логіки історії», на базі якої можна створювати довгострокові соціальні програми, що включають радикальні суспільні перетворення. Якщо телеологія й існує, вона схована від людського погляду. Спроба будувати сьогодишню політику з опертям на довгостроковий прогноз, як правило, обертається збоями й протиріччями. Тому практичні політики сучасного постіндустріального суспільства, маючи та формулюючи стратегічні інтереси й цілі своєї країни, не створюють єдиний генеральний план розвитку на десятиліття вперед. Вони надають подіям можливість до певної міри складатися спонтанно, прагнуть контролювати більшою мірою день сьогоднішній, ніж завтрашній, рухатися в руслі поточних подій.

Третя складність полягає в тому, що обмеженість компетентності лідера та керівного органу

(тобто будь-якого могутнього управлінського центру) пов'язана також зі спонтанністю, стихійністю суспільного розвитку, його різноманітністю і включенням у нього таких моментів, як людська свобода та воля.

Якщо воля переходить дозволених меж, то це може приймати також гротескні, комічні форми, як це було в період М. Горбачова із заборонаю на вживання алкоголю. Однак аналогічна, проте більш послідовно проведена заборона – «сухий закон» у США – породив, як відомо, мафію, що жодним чином не може бути розглянуто як комічне явище. Так чи інакше, проте і недолік, і надлишок політичної волі роблять проведену політику некомпетентною та виливаються в негативні наслідки для країн і народів.

Однією з проблем політичної демократії на стадії ухвалення рішення та проведення його в життя є зіткнення компетентної ірраціональної лінії влади з волею громадян. Компетентно проводячи в життя цілком раціональні й обґрунтовані рішення, влада, проте, може зіштовхнутися з неприйняттям цих рішень і бажанням досить широких кіл суспільства діяти не так, прагненням інакше, ніж припускає уряд, поводитися в політичному й економічному полі. Таким чином, компетентність державної влади виявляється практично обмеженою з боку індивідів, які володіють волею. Це досить не вирішене питання. Філософи XX століття активно говорили про тиранію розуму, про його тенденцію панувати над соціумом, диктуючи свої правила. Міра співвідношення раціональної політики й волі – відкрите питання, і вирішується воно конкретно в тій чи іншій ситуації. Однак якщо не зважувати уявлення про компетентність, то варто підкреслити, що справді компетентна політика повинна враховувати демократичні сподівання мас і припускати ті свободи для волі, які будуть корисними для суспільства та погоджуватися зі стратегією влади.

Якщо найближчі наслідки практичної політики компетентні керівники здатні припустити з достатнім ступенем виразності, то віддалені наслідки є непередбаченими, і відповідальність компетентного політика на них не поширюється. Відповідальна компетентна політика має межу, і межа ця є темпоральною, тимчасовою. Це також межа інтерпретаційна: з'ясування того, як згодом буде витлумачено вчинене та яке продовження воно отримає в діяльності інших людей.

Висновки. Таким чином, природні обмеження політичної компетентності вищої державної влади пов'язані з характеристиками соціальності як такої. Це обмеження, пов'язані з пізнанням

об'єктом – соціально-політичною реальністю (відсутність достовірно відомих і соціальних законів, непізнаваність майбутнього, багатство й багатоплановість громадського життя, небажання людей розголошувати інформацію про себе), та обмеження, пов'язані із самим суб'єктом пізнання – політиком (мотиваційна упередженість та емоційна ангажованість політика, пристрасті й агресивність, надмірна ідеологізованість і забобони, перенесення власних стандартів раціональності на маси, на які спрямоване політичне управління). Крім того, це обмеження, пов'язані з політичною практикою: наявність у політика яскраво виражених партикулярних інтересів, слабкість політичної волі, надмірність політичної волі, зіткнення раціонально побудованої політики з волею громадян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белл Т. Моделі влади: пост і сучасність. Журнал історії поведінкових наук. 1975. № 1. С. 30–35.
2. Блондель Ж. Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу / пер. с англ. Г. Квашнина. М.: Российская академия управления, 1992. 135 с.
3. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. 367 с.
4. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество = The New Industrial State (1967). М.: АСТ, 2004. 608 с.
5. Дегтярев А. Принятие политических решений. М.: КД «Университет», 2004. 416 с.
6. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / пер. с польск. Г. Минца и В. Поруса; предисл. Б. Бирюкова и О. Тихомирова. М.: Прогресс, 1979. 504 с.
7. Лоренц К. Обратная сторона зеркала. М.: Республика, 1998. 492 с.

REFERENCES:

1. Ball, T. (1975) Models of Power: Post and Present. Journal of the History of the Behavioral Sciences, no. 1, pp. 30–35.
2. Blondel, J. (1992) Political Leadership: The Way to a Comprehensive Analysis / transl. from English G. Kvashnina. Moscow: Russian Academy of Management. [in Russian].
3. Veblen, T. (1984) Theory of the idle class. Moscow: Progress. [in Russian].
4. Halbright, J. (2004) New Industrial Society = The New Industrial State (1967). Moscow: AST. [in Russian].
5. Degtyarev, A. (2004) Making political decisions. Moscow: University. [in Russian].
6. Kozeletsky, Yu. (1979) Psychological theory of solutions / transl. from Polish G. Mintsa and V. Pores; foreword B. Biryukova and O. Tikhomirova. Moscow: Progress. [in Russian].
7. Loren, K. (1998) The reverse side of the mirror. Moscow: Respublika. [in Russian].

Natural boundaries of political competence

Kamenchuk Tetiana Olehivna

Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Department
of Political Science and Law
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
Str. Staroportofrankivska 26,
Odesa, Ukraine

Novohatska Anastasia Ivanivna

Student Faculty of Social and
Humanitarian
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
Str. Staroportofrankivska 26,
Odesa, Ukraine

The problem of political competence in public administration is closely linked to the question of the rationality of political activity and can be considered in appropriate terms and with the involvement of relevant concepts. Weighness and realism of goals that meet real needs, the correspondence of goals and means, skillful taking into account a particular situation – all these points are usually qualified as “rationality”.

A question about rationality of political decisions is put in the context of formalization of decision-making processes. Such formalization is necessary for exact description of decision and his optimization. Search of logic of decision, him the scientific opening and description must result in appearance of universal intellectual instrument. Polish researcher Yu. Kozeletsky writes: “No intuition, no common sense, nor an innate mind do not guarantee the right choice of possible alternative solutions of politics, economy or culture <...> to be able to make decisions, both organizational and personal, we need to make more use of scientific knowledge” [6, p. 51]. It is science of praxeology that can help a person in general and the policy in particular be as competent and rational.

The theory of rational decisions, on the base of that theorists gave to recommending politicians, described the process of comprehension of political task, process of estimation of utility of results made decision, examined the estimation of probability of the events related to the decision, choice of strategies of action, factors that manage the process of decisions. However the rationally-theoretical grounds of political choice and decisions helped to decide the problem of the real practical politics, did not do her maximally competent and rational. It will not happen first of all because the real politicians can not become absolutely rational, passionless creatures, they picked up and pick up incorrect facilities for realization of the aims, unsatisfactorily control implementation already made decision, drive in facts under consciously unworking charts and carry out plenty of irrational things yet. For this reason especially rational politics remains an ideal, unattainable aim.

Key words: political competence, acceptance of political decisions, politician, power, state, rational decision.

Кополовець
Роман Володимирович

Індекс демократизації “Freedom in the world” як новий вимір демократичного розвитку країн

УДК 321.8
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-61-65>

Кополовець Роман Володимирович
аспірант кафедри політології
і державного управління
Ужгородського національного
університету
вул. Університетська, 14,
Ужгород, Україна

У статті досліджено та проаналізовано один із найпопулярніших практичних індексів у вивченні трансформаційних процесів та країн, що переходять до сталого демократичного розвитку. Перехід до демократії – це глобальний, нелінійний макросоціальний процес поширення демократії як форми політичної організації суспільства. Процес переходу до демократії є динамічною стороною історичної трансформації теорії і практики демократії від її античних і до сучасних моделей. Демократизація як процес розбудови та поширення демократії рухається у двох відмінних, але паралельних напрямках: поширення ефективної технології колективного вибору та зростання як числа демократичних спільнот (шляхом залучення населення до більш широкої політичної участі), так і розширення світової спільноти демократій (шляхом їх взаємозалежності на глобальному рівні). Актуальність статті зумовлена тим, що використання індексу у дослідженні демократичного розвитку є одним з найпопулярніших практичних інструментів виміру демократії.

Метою статті є комплексний аналіз програми “Freedom in the world” у дослідженні демократичних політичних процесів.

Аналізуючи методологію та специфіку індексу “Freedom in the world”, було використано системний, інституціональний та структурно-функціональний методи наукового дослідження.

Зрештою зроблено висновок, що використання емпіричних даних у комплексному підході до демократичних трансформацій дає змогу глибше та якісніше дослідити стан трансформаційних процесів у різних країнах світу.

Ключові слова: індекс, демократія, демократизація, демократичний перехід, трансформація.

Вступ. Слід підкреслити, що сучасні дослідження переходу до демократії не обмежуються теоретичними моделями переходів (С. Хантінгтон, Д. Растоу, А. Пшеворський) [9; 7; 6]. Серед низки науково-дослідних організацій найбільш давню історію дослідження та широкий спектр емпіричного (прикладного) аналізу має “Freedom House”. Починаючи з 1973 року експертами “Freedom House” проводяться щорічні моніторинги рівня свободи, демократії та забезпечення громадянських прав у світі. Методологія дослідницьких програм “Freedom House” полягає у проведенні низки соціологічних досліджень з проблематики розвитку інститутів демократії та експертних оцінок рівня розвитку демократичної політичної системи та громадськості. Всі результати моніторингу оцінюються у балах і вимірюють динаміку демократичного прогресу/регресу країни за фіксованими критеріями.

За програмою “Freedom in the world” («Свобода у світі») [1] виділяються два критерії рівня демократії – політичні права (political rights) та громадянські свободи (civil liberties). Кінцеві показники по кожному критерію розміщуються на шкалі оцінювання рівня демократизації від 1 до 7. Найбільш демократичними є країни, в яких середній показник становить 1, найменш – показник 7. Підсумковий індекс демократизації, який обраховується як середнє арифметичне двох критеріїв, визначає місце країни у світовій класифікаційній системі розвитку демократії:

- 1) вільні (free) – 1–2,5;
- 2) частково вільні (partly free) – 3–5,0;
- 3) невільні (not free) – 5,5–7,0.

Мета статті полягає в аналізі основних практичних критеріїв індексу «Свобода у світі» для оцінки та стану демократичного транзиту країни, що досліджується.

Методи дослідження. Для аналізу використано три основні методи дослідження: системний, інституціональний та структурно-функціональний.

Системний метод дав змогу проаналізувати процес трансформації як цілісний механізм, що складається з чітко визначених елементів, які між собою взаємно доповнюють один одного. Завдяки інституціональному та структурно-функціональному методам вдалося проаналізувати особливості становлення, розвитку та взаємодії владних структур та ключових елементів політичної системи в умовах переходу до демократії.

Результати. Натеper “Freedom House” позиціонує себе як «незалежна неурядова організація, що підтримує поширення свободи в світі», називає себе «ясним голосом демократії і свободи для всього світу» [1, 8]. “Freedom House” не асоціює себе з Демократичною або Республіканською партіями США, підтримує мирні громадянські ініціативи у суспільствах, де свобода відсутня або перебуває під загрозою [1]. “Freedom House” протистоїть силам, які намагаються обмежити універсальне право людей бути вільними, і виступає «каталізатором свободи», демократії і верховенства закону за допомогою аналітичної діяльності, поширення своїх поглядів і конкретних дій». Ці цілі вказані в офіційних документах “Freedom House” [1]. З 1950-х рр. “Freedom House” приступила

до реалізації проекту “Balance Sheet of Freedom” («Баланс свободи»), який вельми поверхнево оцінював політичні тенденції в країнах світу з точки зору їх впливу на стан свободи. У 1972 р. цей проект був розширений і отримав нову назву – “Freedom in the World” («Свобода у світі»). Методологію розробив представник Вашингтонського університету Реймонд Гаст. Для ранжирування країн Гаст почав застосовувати рейтинги політичних прав і громадянських свобод, розділяючи держави на «вільні», «частково вільні» та «невільні». Результати проекту стали публікуватися на щорічній основі спочатку в журналі “Freedom at Issue”, а з 1978 р. – у вигляді окремих книг. У 1989 р. був істотно розширений штат експертів, що дало змогу організації представляти більш змістовні звіти по країнах [8]. У методологічному поясненні до проекту «Свобода у світі» зазначається, що стандарти в галузі політичних прав і громадянських свобод, яких дотримується організація у всіх своїх проектах, прямо або побічно зафіксовані у Загальній декларації прав людини та «застосовні до всіх країн і територій незалежно від географічного поділу, етнічного чи релігійного складу населення, рівня економічного розвитку».

Дослідження «Свободи у світі» (“Freedom in the World”) [1] являє собою щорічну оцінку стану свободи на планеті, засновану на думках людей. Рівень свободи-здатності до спонтанних дій у низці сфер без контролю з боку держави та інших центрів потенційного домінування вимірюється з точки зору двох основних категорій: політичних прав і громадянських свобод.

Політичні права дають змогу людям вільно брати участь у політичному процесі, включають право вільно голосувати на легітимних виборах з наявністю чіткої альтернативи, конкурувати в боротьбі за державні пости, вступати у політичні партії та організації, а також вибирати представників, що мають вирішальний вплив на політику держави і підзвітних електорату [2].

Громадянські свободи забезпечують свободу самовираження і совісті, права на створення асоціацій та організацій, верховенство закону та особисту самостійність громадян без втручання держави.

У рамках дослідження оцінюються не держави і дії влади як такі, а реальні права і свободи, наявні у індивідів [4]. Методологія дослідження ґрунтується на основоположних стандартах політичних прав і громадянських свобод, багато в чому запозичених з відповідних розділів Загальної декларації прав людини. Ці стандарти поширюються на всі країни і території незалежно від географічного положення, етнічного та релігійного складу населення або рівня економічного розвитку. Вихідний принцип дослідження полягає в тому, що свобода будь-якого народу найкраще забезпечується в рамках ліберально-демократичного суспільства.

Дослідження включає аналітичні доповіді та кількісні рейтинги для 195 країн і 14 відібраних територій. Доповідь по кожній країні і території включає оглядовий розділ, де дається історична довідка та короткий опис основних подій за відповідний рік, а також розділ, де підсумовується поточний стан політичних прав і громадянських свобод. Крім того, всі країни і території отримують кількісний рейтинг – за шкалою від 1 до 7 – у плані політичних прав, а також аналогічний рейтинг щодо громадянських свобод. Цифра 1 в рейтингу позначає найвищий ступінь свободи, а цифра 7 – найнижчий її рівень. Як правило, рейтинг змінюється тільки в тому разі, якщо за рік відбулися реальні події, що виправдовують таку зміну (наприклад, гоніння на пресу або перші в історії країни вільні та чесні вибори) і що відбулися в текстовій доповіді [1; 3].

У відповідях на питання про політичні права і громадянські свободи “Freedom House” не ставить знак рівності між конституційними й іншими гарантіями прав з їх реальним забезпеченням. Хоча під час прийняття рішень у рейтингах враховується законодавство і практика, проте більша увага приділяється останнім. Стосовно держав і територій з невеликим населенням відсутність плюралізму в політичній системі та громадянському суспільстві не обов'язково розглядається як негативне явище, якщо тільки його реалізація не блокується свідомо владою та іншими центрами домінування. Наприклад, мала країна, де відсутнє різноманіття політичних партій та ЗМІ чи немає сильних профспілок, не отримує «штрафних очок», якщо встановлюється, що ці факти є наслідком її розміру, а не свідомих обмежень [3].

Методологія програми «Свобода у світі»

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКІ СВОБОДИ [бали]	СТАТУС
1.0 до 2.5	Вільна
3.0 до 5.0	Частково вільна
5.5 до 7.0	Невільна

Рейтинг політичних прав і громадянських свобод – рейтинг у сфері політичних прав і громадянських свобод визначається загальним балом, присвоєним за списком відповідних питань. Рейтинг ґанджується за шкалою від 1 до 7, де 1 позначає найвищий, а 7 – найнижчий рівень свободи, відповідає загальній кількості балів.

Статус вільної, частково вільної і невільної країни – з кожної пари рейтингів з політичних прав і громадянських свобод виводиться середня величина, що визначає загальний статус «вільної», «частково вільної» і «невільної» країни чи території. Ті країни і території, чії рейтинги становлять від 7,0 до 5,5, вважаються невільними, від 3,0 до 5,0 – частково

вільними, а від 2,5 до 1,0 – вільними. Кожна з категорій охоплює приблизно третину від можливої величини рейтингу. Тому ситуація з правами людини в країнах і територіях, що входять в одну категорію (особливо якщо вони розташовуються у різних кінцях шкали), може істотно відрізнятись. Щоб отримати уявлення про відмінності всередині кожної категорії, необхідно вивчити рейтинги. Наприклад, ситуація в країнах, що опинилися на останніх місцях у категорії «вільних» (6 з політичних прав і 5 з громадянських свобод або 5 з політичних прав і 6 з громадянських свобод), відрізняється від тих, що розташовані «нагорі» в цій групі (7 як з політичних прав, так і з громадянських свобод). Крім того, приналежність до категорії «вільних» не означає, що зі свободою в країні все йде ідеально або що там відсутні серйозні проблеми. Це означає лише, що рівень свободи там вищий, ніж у країнах з категорій «частково вільних» і «невільних» (або в деяких інших державах з категорії «вільних») [8]. Отже, слід ретельно зупинитись на поясненні методології та кількісних показників індексу.

Рейтинг політичних прав дорівнює 1 означає, що в країнах і територіях з таким рейтингом діє широкий спектр політичних прав, включаючи вільні і чесні вибори. Політична влада легітимна, політичні партії конкурують одна з одною, опозиція відіграє важливу роль і користується справжнім впливом, меншини в розумних межах володіють правами самоврядування або беруть участь у владі за рахунок неформального консенсусу.

Рейтинг, що дорівнює 2 балам, класифікує країну чи територію, де політичні права дещо слабші, ніж у тих, що отримали рейтинг 1. Це пов'язано з такими факторами, як певний рівень корупції в політичній сфері, обмеження на діяльність політичних партій і опозиційних груп, а також вплив на політичне життя військових або зовнішньоекономічної діяльності країни.

Рейтинг, що дорівнює 5, 4, 3 балам, присвоюється тим країнам і територіям, де невеликою мірою захищені майже всі політичні права, або деякі політичні права захищені краще, ніж інші. Ослабленню політичних прав у країнах з рейтингом 3, 4 і 5 можуть сприяти ті ж фактори, що підтримують свободу в тих країнах, що мають рейтинг 2, але значно більшою мірою (політична корупція, тиск на опозиційні партії, роботу ЗМІ).

Рейтинг, що дорівнює 6 балам, класифікує країну чи територію як таку, де політичні права різко обмежені. Основні характеристики: однапартійна система, військова диктатура, правління релігійних ієрархів або режим особистої влади. У країні можуть бути дозволені окремі політичні права, наприклад, представництво або автономія для меншин.

Рейтинг з показником 7 балів характеризує країну, де політичні права майже не беруться до уваги

владою. Ситуація в таких країнах може також характеризуватися відсутністю авторитетного і дієздатного центрального уряду, вкрай високим рівнем насильства і переважним впливом «польових командирів» на політичний процес.

Таким чином, ми визначили специфіку та формування індексу у галузі політичних прав, але, щоб мати цілісне уявлення про досліджувану країну, слід проаналізувати сферу громадянських свобод.

Рейтинг громадянських свобод дорівнює 1. Цей показник означає, що в країні діє широке коло громадянських свобод, включаючи свободу самовираження, зібрань, об'єднань, віросповідання та освіти. Там існує міцна і в цілому справедлива система, що забезпечує верховенство закону (зокрема, незалежний суд), свобода економічної діяльності, прагнення до рівності і однакових можливостей для всіх громадян, включаючи жінок і представників меншин.

Рейтинг з показником 2 бали характеризує країну дещо слабшою порівняно з тими, що мають рейтинг 1. Це пов'язано з такими факторами, як певне обмеження незалежності ЗМІ, діяльності профспілок і дискримінація щодо представників національних меншин і прав жінок.

Рейтинг, що дорівнює 3, 4, 5 балам, присвоюється тим країнам, де невеликою мірою захищені майже всі громадянські свободи, але є суттєві проблеми у сфері роботи ЗМІ, слабка правова база захисту національних меншин та прав жінок, переслідування опозиційних партій та рухів.

Рейтинг дорівнює 6. У таких країнах цивільні свободи вкрай обмежені. Там жорстко урізуються свобода слова та об'єднання, часто опозиційні лідери заарештовуються та відбувають покарання. У цих країнах можуть допускатися деякі громадянські свободи, наприклад, свобода віросповідання та соціальні права, приватне підприємництво (в обмеженій мірі), а також відкриті і вільні дискусії в приватному житті.

Рейтинг дорівнює 7 означає, що в країні з таким рейтингом громадянських свобод майже немає. Там повністю заборонена свобода самовираження та об'єднання, не захищаються права затриманих і ув'язнених, а держава контролює більшість сфер життя громадян.

Як правило, рейтинги країни і території з політичних прав і громадянських свобод відрізняються не більше, ніж на два пункти. Приміром, без розвиненого громадянського суспільства створити широкі можливості для розвитку політичних прав важко, а то й неможливо взагалі [1].

Незважаючи на повноту методології та на той факт, що "Freedom House" – це єдина дослідницька організація, яка проводить демократичні моніторинги ("Nations in transit", "Freedom in the World") починаючи з 70-их років минулого століття, необхідно відзначити певні недоліки в емпі-

ричному аналізі рівня демократизації "Freedom House":

– "Freedom House" є неурядовою організацією, але фінансування організації майже повністю здійснюється за рахунок грошових потоків з боку різного роду фондів США. Не факт, але цілком можливо, що джерело фінансування організації може вплинути на трактування результатів емпіричного дослідження виміру рівня демократії у певній країні;

– досить високий рівень суб'єктивізму під час визначення основних 7 критеріїв виміру рівня демократизації. Зокрема, якщо йдеться про рівень розвитку громадянського суспільства, однозначно необхідно дати оцінку типу політичної культури;

– респонденту важко однозначно відповісти на запитання, в якому він має визначити ступінь незалежності судової системи або ЗМІ та ефективність правління у власній країні. Окрім цього, вищенаведені критерії демократизації не мають однозначного трактування;

– у класифікації країн на основі показників сумарного індексу демократії на вільні, частково вільні та невільні категорію країн, які набирають індекс демократії від 2,5 до 3, визначають виключно експерти.

Висновки. Слід наголосити, що у сфері прикладної порівняльної політології найбільш показовими вважаються дослідницькі моніторинги виміру рівня розвитку демократії неурядовою організацією "Freedom House". Починаючи з 1973 року XX ст. організація проводить щорічний моніторинг виміру рівня демократії у певних країнах та загалом у світі. Отже, сутність методології дослідження полягає у такому:

1) у досліджуваній країні проводиться низка соціологічних опитувань, у результаті яких респонденти відповідають на сукупність фіксованих питань, однакових для громадян кожної досліджуваної країни;

2) відповіді на кожне запитання оцінюються у балах, а не у відсотках;

3) питання формулюються таким чином, щоб визначити ступінь демократизації;

4) на основі порівняння відповідей респондентів робляться висновки щодо ступеня демократизації у певній суспільній сфері;

5) рейтинги розвитку демократії досліджуваних країн складаються відповідно до семи критеріїв демократизації;

6) кінцеві показники зводять до шкали оцінювання демократизації від 1 до 7. Показник 1 означає найбільший ступінь демократичності, 7 – найменший ступінь демократизації;

7) на основі загального індексу демократизації країни, який формується в результаті суми 7 показників демократичності, всі досліджувані країни поділяються на три групи країн розвитку демократії: вільні (країни з показниками 1,0–2,5), частково вільні (3,0–5,5), невільні (5,5–7,0).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Freedom House. Freedom in the World. Methodology. URL: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world-2013/methodology>.

2. Баранов Н.А. Трансформации современной демократии: учебное пособие. СПб.: Балт. гос. техн. ун-т, 2006. 215 с.

3. Зельницкий А. Измерение индекса демократии как предпосылка управления процессом демократизации (Украина и посткоммунистические страны Центральной и Восточной Европы, 1994–2004). Социология: теория, методы, маркетинг. 2004. № 2. С.156–168.

4. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические прикладные аспекты. М.: «Российская политическая энциклопедия», 1999. 321 с.

5. Мельвиль А.Ю. «Политический атлас современности»: замысел и общие теоретико-методологические контуры проекта. Полис. 2006. № 5. С. 6–15.

6. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. 320 с.

7. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели. Полис. 1996. № 5. 197 с.

8. Свобода в мире: Freedom House. URL: <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world>

9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. / Пер. с англ. М.: «Российская политическая энциклопедия». 2003. 368 с.

REFERENCES:

1. Fridom Khaus [Freedom in the World. Methodology]. URL: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world-2013/methodology>. [in American].

2. Baranov N. Transformatsyy sovremennoi demokratyy. [Transformations of modern democracy]. Uchebnoe posobyie. SPb.: Balt. hos. tekhn. un-t, 2006. 215 s. [in Russian].

3. Zelnytskyi A. Izmereniye indeksa demokratii kak predposylka upravleniya protsessom demokratizatsii (Ukraina i postkommunisticheskiye strany Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy, 1994–2004). [Measuring the index of democracy as a prerequisite for managing the process of democratization (Ukraine and the post-communist countries of Central and Eastern Europe, 1994–2004)] Sotsiologiya: teoriya, metodyka, marketynh. 2004. № 2. S.156–168. [in Ukrainian].

4. Mel'vil' A. Demokraticheskiye tranzity. Teoretiko-metodologicheskiye prikladnyye aspekty. [Democratic transits. Theoretical and methodological applied aspects]. Rossiys'ka politychna entsyklopediya, 1999. 321 s. [in Russian].

5. Mel'vil'. A. "Politicheskiy atlas sovremennosti": zamysel i obshchiye teoretiko-metodologicheskiye kontury proyekta. [Political Atlas of Modernity: the concept and general theoretical and methodological contours of the project]. Polityka. 2006. № 5. S. 6–15. [in Ukraine].

6. Pshevorskiy A. Demokratiya i rynok. Politicheskiye i ekonomicheskiye reformy v Vostochnoy Yevrope i Latinskoy Amerike. [Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America]. "Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya", 2000. 320 s. [in Russian].

7. Rastou D. Perekhody k demokratii: popytka dinamicheskoy modeli. [Democratic Transitions: An Attempt of a Dynamic Model]. Policy. 1996. № 5. 197 s. [in Russian].

8. Svoboda v mire: Freedom House. [Freedom in the world: Freedom House]. URL: [http://www.](http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world)

[freedomhouse.org/report-types/freedom-world](http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world) [in American].

9. Khantington S. Tret'ya volna. Demokratizatsiya v kontse XX veka. [The third wave. Democratization at the end of the 20th century]. "Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya", 2003. 368 s. [in Russian].

Freedom in the world Democratization Index as a new dimension of democratic development of countries

Kopolovets Roman Volodymyrovich

Postgraduate Student
at the Department of Political Science
of the State Administration
of Uzhgorod National University
University str., 14, Uzhgorod, Ukraine

The article analyzes one of the most popular practical indexes in the study of transformational processes and countries moving to sustainable democratic development. The transition to democratization is a global, nonlinear macrosocial process of spreading democracy as a form of political organization of society. The process of transition to democracy is a dynamic aspect of the historical transformation of the theory and practice of democracy from its ancient and up-to-date models. Democratization as a process of building and spreading democracy is moving in two distinct but parallel directions: the spread of effective collective choice technology and the growth of both the number of democratic communities (by involving the population in broader political participation) and the expansion of the world community of democracies (by their interdependence at the global level). The urgency of the article is due to the fact that the use of the index in the study of democratic development is one of the most popular practical tools for measuring democracy.

The purpose of this article is to analyze the program "Freedom in the world" in the study of democratic political processes. Analyzing the methodology and specifics of the "Freedom in the world" index, systematic, institutional and structural-functional methods of scientific research were used. As a result, it is concluded that the use of empirical data in the integrated approach to democratic transformations allows much deeper and better to investigate the state of transformational processes in different countries of the world.

Key words: index, democracy, democratization, democratic transition, transformation.

Осадчук
Ігор Юрійович

Партійні системи в контексті функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в Республіці Казахстан (1995–2018) і Російській Федерації (1993–2018)

УДК 328.123:328.161.2](574+470)“1993/2018”
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-66-73>

Осадчук Ігор Юрійович
кандидат політичних наук, доцент
кафедри політології
Львівського національного університету
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Атипові напівпрезидентські системи правління в пострадянських країнах потребують детального аналізу в українській політичній науці. У цьому контексті актуальним є дослідження партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. Мета статті – визначити типи партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, що став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. висловлення парламентами вотуму недовіри урядам автоматично не призводило/не призводить до їх відставок, оскільки вони залежали/залежать від позицій/волі президентів, що зумовлювало/зумовлює атиповість напівпрезидентських (конституційних) систем правління в цих країнах. На основі таких індикаторів класифікації партійних систем, як: 1) кількість та розмір релевантних парламентських партій (частка мандатів релевантної партії – $\geq 3\%$ від фактичного складу легіслатури); 2) концентрація мандатів двох найбільших партій у легіслатурі; 3) співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі; 4) співвідношення мандатів другої і третьої за розмірами партій у легіслатурі; 5) частка непартійних депутатів/рівень непартійності у легіслатурі, запропоновано авторську типологію партійних систем. На основі цієї методики визначено типи партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. Встановлено, що в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. партійна система еволюціонувала від надмірно багатопартійної системи з однією великою партією та низьким рівнем непартійності до помірковано багатопартійної системи з однією супердомінуючою партією та низьким рівнем непартійності, а в Російській Федерації у 1993–2018 рр. – від надмірно багатопартійної системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій і середнім рівнем непартійності до помірковано багатопартійної системи з однією супердомінуючою партією та низьким рівнем непартійності.

Ключові слова: система державного правління, напівпрезидентська система правління, атипова напівпрезидентська система правління, партійна система, Республіка Казахстан, Російська Федерація.

Вступ. В українській політичній науці дослідження атипових напівпрезидентських систем правління та їх інституційних атрибутів, зокрема партійних систем, є актуальним напрямом у сфері аналізу конституційних (і/чи політичних) систем правління. Атипові напівпрезидентські системи правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість напівпрезидентських систем правління у рамках республіканської форми державного правління, проаналізовано у працях таких авторів, як: О. Зазнаєв [4], І. Осадчук [13], В. Литвин [13] тощо. Особливості партійних систем у Республіці Казахстан і Російській Федерації досліджено в роботах таких авторів, як: В. Гельман [1; 2], Г. Голосов [3; 20], Л. Кармазіна [5], І. Локшин [10], Б. Макаренко [10], А. Мелешевич [11], І. Осадчук [15] тощо.

Мета та завдання. Мета статті – визначити типи партійних систем в атипових напівпрезиденти-

дентських системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі дослідницькі завдання: 1) визначити конституційні системи державного правління (президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм та асамблейно-незалежну систему правління) у рамках республіканської форми державного правління; 2) з'ясувати суть і специфіку напівпрезидентської системи державного правління (напівпрезиденталізму); 3) проаналізувати умови й особливості застосування вотуму недовіри урядам як атрибуту атиповості напівпрезидентських систем державного правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр.; 4) запропонувати авторську методику визначення типів партійних систем і на її основі виділити типи партійних систем в атипових напівпрезидентських системах

правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неонституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, що став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

Результати. Однією з найапробованіших методик визначення конституційних і політичних систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі [19]. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (навіть можливо прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (разом із цим члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (разом із цим члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними і перед президентом та легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (разом із цим прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; більше того, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом,

але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [8, с. 5; 9, с. 7]. Незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду і/чи прем'єр-міністру напівпрезидентською позиціонується та система державного правління, в якій існує «безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою, чи, інакше кажучи, в якій легіслатура володіє ініціативою ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/додаткові уточнення та атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки у типологізації напівпрезиденталізму [8, с. 80]. Вказану модифікацію типології систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління ми доповнюємо *асамблейно-незалежною системою правління*. М. Шугарт і Дж. Кері, а також О. Зазнаєв визначають *асамблейно-незалежну систему правління* як систему правління, для якої характерні такі ознаки: 1) неусенародні вибори глави держави; 2) уряд не несе відповідальності перед парламентом [4, с. 55; 22, с. 26].

У конституційних системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. є посада всенародно обраного президента, а також формально притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (як главою держави), а з іншого – прем'єр-міністром (як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом. Щоби продемонструвати атиповість напівпрезидентських (конституційних) систем правління, проаналізуємо особливості інституту вотуму недовіри урядам у Республіці Казахстан та Російській Федерації.

У Республіці Казахстан у 1995–2007 рр. більшістю у дві третини голосів від загальної кількості депутатів кожної з палат (Мажилісу і Сенату) парламент за ініціативою не менше однієї п'ятої від загальної кількості своїх депутатів висловлював вотум недовіри уряду (ст. 53). Причому президент впродовж десяти днів розглядав питання про прийняття або відхилення відставки уряду (ст. 70). У Республіці Казахстан з 2007 р. уряд є колегіальним органом і у своїй діяльності відповідальний перед президентом та парламентом (ч. 2 ст. 64) [12; 16]. Згідно зі ст. 70, уряд заявляє президенту про відставку у разі висловлення Мажилісом (нижньою палатою парламенту) чи загалом парламентом вотуму недовіри уряду. Президент впродовж десяти днів розглядає питання про прийняття чи відхилення відставки уряду. Прийняття

відставки прем'єр-міністра означає припинення повноважень всього уряду. У разі відхилення відставки уряду президент доручає уряду подальше здійснення повноважень. При цьому президент має право з власної ініціативи прийняти рішення про припинення повноважень уряду і звільнити з посади будь-якого його члена [6]. Відтак висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводить до його відставки, оскільки вона залежить від позиції/волі президента.

У Російській Федерації президент зберігає вплив на звільнення прем'єр-міністра, тому взаємини між президентом і прем'єр-міністром ієрархічні. Однак прем'єр-міністр формально є відповідальним перед президентом і парламентом. У цій країні вотум недовіри уряду не має миттєвої дії. Після висловлення Державною Думою (нижньою палатою парламенту) недовіри уряду президент має право оголосити про відставку уряду або не погодитися з рішенням легіслатури. Коли вотум недовіри урядові повторюють впродовж 3 місяців, президент має вибір: прийняти відставку урядового кабінету та призначити нового главу уряду чи зберегти чинний урядовий кабінет й упродовж чотирьох місяців призначити нові парламентські вибори (ст. 109, 117) [7]. Як наслідок, і це демонструє політична практика, парламентські вотуми недовіри урядам у Росії є рідкістю. Лише один з них був ефективним й отримав підтримку абсолютної більшості у легіслатурі, зокрема в 1995 р. проти урядового кабінету В. Черномірдіна, хоч і не доповнився згодою президента на припинення роботи уряду, а, відповідно, відзначився його «пролонгацією» [21]. Після цього Державна Дума впродовж десяти днів ініціювала ще один вотум недовіри уряду, однак він був неефективним, адже не отримав достатньої депутатської підтримки [18]. Тому очевидно, що вже на конституційному рівні парламентська відповідальність уряду перетворюється на порожній звук та слугує інструментом президенціалізації системи правління [25] (тобто «посилення президентських рис за послаблення парламентських складників» [17]). Зокрема, через розуміння того, що подвійна відповідальність урядового кабінету (перед парламентом і президентом) за бажання глави держави може обернутись винятково відповідальністю уряду перед президентом. Відповідно, елімінація участі парламенту в формуванні і відповідальності уряду властива російській системі правління не лише формально (інституційно-процесуально), а і фактично (політично-поведінково), оскільки вона не лише регламентована через норми права, а й траплялась на практиці, бо глава держави (особливо до 1999 р.) не відрізнявся особливим прагненням прислухатися до думки легіслатури [8, с. 322–323].

Таким чином, у Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр.

висловлення парламентами вотуму недовіри урядам автоматично не призводило/не призводить до їх відставок, оскільки вони залежали/залежать від позиції/волі президентів, що зумовлювало/зумовлює атиповість напівпрезидентських (конституційних) систем правління в цих країнах.

Особливе місце в партійних системах у Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. займають «партії влади» (про історію формування та ідеологічне позиціонування цих партій більш детально див. [15]). У рамках цього дослідження ми зосередимо увагу тільки на представництві «партій влади» у нижніх палатах парламентів аналізованих країн: 1) у Республіці Казахстан партія «Отан» (Otan)/«Нур Отан» (Nur Otan) за результатами виборів 1999 р. здобула 23 місця (з 77); 2004 р. – 42 місця (з 77); 2007 р. – 98 місць (з 98/107); 2012 р. – 83 місця (з 98/107); 2016 р. – 84 місця (з 98/107). У Казахстані після конституційної реформи 2007 р. 9 членів (із 107) Мажилісу (нижньої палати парламенту) обираються Асамблеєю народів Казахстану терміном на п'ять років (парламентські вибори 2007, 2012, 2016 рр.). Ці 9 депутатів нижньої палати парламенту позиціонуються як непартійні. Решта 98 мандатів розподіляються між партіями за результатами парламентських виборів; 2) в Російській Федерації за підсумками парламентських виборів 2003 р. Всеросійська політична партія «Єдина Росія» (ER) здобула 223 мандати; 2007 р. – 315 мандатів; 2011 р. – 238 мандатів; 2016 р. – 343 мандати (з 450).

Для визначення типів партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. пропонуємо підхід до типологізації партійних систем, який полягає у врахуванні частки непартійних депутатів у складі парламентів/нижніх палат парламентів. Пояснюємо це тим, що непартійні депутати в деяких пострадянських країнах звикло виступають або раніше виступали основою (чи складником) парламентської підтримки президентів, а тому є важливими типологізаційно. Щоб врахувати цей факт, беремо за основу таксономію партійних систем А. Сіароффа [23; 24] та доповнюємо/модифікуємо її певними індикаторами, отримуючи новий класифікаційний ряд партійних систем (попередній варіант типології більш детально див. [14, с. 178–180]). Причому виділено такі індикатори класифікації партійних систем: 1) кількість та розмір релевантних парламентських партій (частка мандатів релевантної партії – $\geq 3\%$ від фактичного складу легіслатури); 2) концентрація мандатів двох найбільших партій у легіслатурі; 3) співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі; 4) співвідношення мандатів другої і третьої за розмірами партій у легіслатурі; 5) частка непартійних

депутатів/рівень непартійності у легіслатурі. Більшість із них відповідає теоретико-методологічним зауваженням та логіці А. Сіароффа, а уточнення потребує індикатор співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі. Справа у тому, що врахування цього індикатора дає змогу дистинктивно глянути на *природу таких типів партій*, як велика і домінуюча, а також виокремити феномен супердомінуючої партії. У кількісному зрізі *домінуюча партія* – це партія, котра має більше 50% мандатів у легіслатурі, *супердомінуюча партія* – це партія, котра має більше 75% мандатів у легіслатурі, а *велика партія*, нарешті, – це партія, яка не є домінуючою чи супердомінуючою, але концентрація її парламентських мандатів більша, ніж удвічі від концентрації мандатів будь-якої іншої партії в легіслатурі. Крім того, теоретико-методологічно новим є такий індикатор, як *рівень непартійності у легіслатурі*, який може бути низьким, середнім або високим. Низький рівень непартійності притаманний для кейсів, коли частка непартійних депутатів менша чи дорівнює 16,7% від фактичного складу легіслатури. Середній рівень непартійності – це кейс, коли частка непартійних депутатів становить від 16,8% до 33,4% від фактичного складу легіслатури. Зрештою, високий рівень непартійності властивий для кейсів, коли частка непартійних депутатів становить від 33,5% до 50,0% від фактичного складу легіслатури. Відповідно, на підставі врахування перерахованих індикаторів виділення типів партійних систем має бути двопорядковим: спочатку визначається логіка міжпартійної конструкції у партійній системі, а потім (за можливості) вона доповнюється параметром рівня непартійності партійної системи. Таким чином, теоретично можна отримати такі типи партійних систем:

1) *однопартійні* – це партійні системи, в яких функціонує одна релевантна партія;

2) *двопартійні незбалансовані (односторонні) системи з однією домінуючою партією* – це партійні системи, в яких концентрація парламентських мандатів двох релевантних партій становить не менше 95%; одна з цих партій має більше 50% мандатів у парламенті;

3) *двопартійні незбалансовані (односторонні) системи з однією супердомінуючою партією* – це партійні системи, в яких концентрація парламентських мандатів двох релевантних партій становить не менше 95%; одна з цих партій має більше 75% мандатів у парламенті;

4) *двопартійні збалансовані (змагальні) системи* (реально двопартійні системи без домінуючих чи супердомінуючих партій) – партійні системи, в яких: концентрація парламентських мандатів двох релевантних партій становить 95% або і більше; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»;

5) *2,5-партійні системи* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; концентрація парламентських мандатів двох найбільших партій становить 80–95%; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії до третьої становить «2,5» та більше;

6) *помірковано багатопартійні системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення парламентських мандатів першої партії щодо другої становить більше «2»;

7) *помірковано багатопартійні системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; одна з цих партій має більше 50% мандатів у парламенті;

8) *помірковано багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; одна з цих партій має більше 75% мандатів у парламенті;

9) *помірковано багатопартійні системи з двома великими партіями* – це партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить «2,5» і більше;

10) *помірковано багатопартійні системи з відносною рівновагою (чи розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії до третьої становить менше «2,5»;

11) *надмірно багатопартійні системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення кількості мандатів першої парламентської партії до другої становить більше «2»;

12) *надмірно багатопартійні системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; одна з цих партій має більше 50% мандатів у парламенті;

13) *надмірно багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; одна з цих партій має більше 75% мандатів у парламенті;

14) *надмірно багатопартійні системи з двома великими партіями* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії до третьої у парламенті становить «2,5» і більше;

15) *надмірно багатопартійні системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить менше «2,5»;

16) *атомізовані системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення кількості мандатів першої парламентської партії до другої становить більше «2»;

17) *атомізовані системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна з цих партій має більше 50% мандатів у парламенті;

18) *атомізовані системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна з цих партій має більше 75% мандатів у парламенті;

19) *атомізовані системи з двома великими партіями* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить «2,5» і більше;

20) *атомізовані системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій парламенту ста-

новить одинадцять і більше; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить менше «2,5»;

21) *непартійні системи* – партійні системи, в яких непартійні депутати займають більше 50% мандатів.

На підставі запропонованої методики визначимо типи партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. У Республіці Казахстан партійну систему в 1995–1999 рр. визначено як надмірно багатопартійну систему з однією великою партією (НБПз1ВРП) та низьким рівнем непартійності; 1999–2004 рр. – як помірковано багатопартійну систему з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій (ПБПз1ВРП) і середнім рівнем непартійності; 2004–2007 рр. – як помірковано багатопартійну систему з однією домінуючою партією (ПБПз1ДП) та середнім рівнем непартійності; 2007–2012 рр. – як одномпартійну систему (1П) і низьким рівнем непартійності; 2012–2018 рр. – як помірковано багатопартійну систему з однією супердомінуючою партією (ПБПз1СДП) та низьким рівнем непартійності (див. табл. 1).

У Російській Федерації партійну систему в 1993–1995 рр. визначено як надмірно багатопартійну систему з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій (НБПз1ВРП) і середнім рівнем непартійності; 1995–1999 рр. – як помірковано багатопартійну систему з однією великою партією (ПБПз1ВРП) та середнім рівнем непартійності; 1999–2003 рр. – як надмірно багатопартійну систему з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій (НБПз1ВРП) і середнім рівнем непартійності; 2003–2007 рр. – як помірковано багатопартійну систему з однією великою партією (ПБПз1ВРП) та низьким рівнем непартійності; 2007–2016 рр. – як помірковано багатопартійну систему з однією домінуючою партією (ПБПз1ДП); 2016–2018 рр. – як помірковано багатопартійну систему з однією супердомінуючою партією (ПБПз1СДП) та низьким рівнем непартійності (див. табл. 1).

Висновки. У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що в Республіці

Таблиця 1

Типи партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в Республіці Казахстан (1995–2018) і Російській Федерації (1993–2018)

Республіка Казахстан						
1995–1999	1999–2004	2004–2007	2007–2012	2012–2016		2016–2018
НБПз1ВРП+ низький рівень н/п	ПБПзВРП+ середній рівень н/п	ПБПз1ДП+ середній рівень н/п	1П + низький рівень н/п	ПБПз1СДП + низький рівень н/п		ПБПз1СДП+ низький рівень н/п
Російська Федерація						
1993–1995	1995–1999	1999–2003	2003–2007	2007–2011	2011–2016	2016–2018
НБПзВРП+ середній рівень н/п	ПБПз1ВРП+ середній рівень н/п	НБПзВРП+ середній рівень н/п	ПБПз1ВРП+ низький рівень н/п	ПБПз1ДП	ПБПз1ДП	ПБПз1СДП+ низький рівень н/п

Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. висловлення парламентами вотуму недовіри урядам автоматично не призводило/не призводить до їх відставок, оскільки вони залежали/залежать від позиції/волі президентів, що зумовлювало/зумовлює атиповість напівпрезидентських (конституційних) систем правління в цих країнах. На основі таких індикаторів класифікації партійних систем, як: 1) кількість та розмір релевантних парламентських партій (частка мандатів релевантної партії – $\geq 3\%$ від фактичного складу легіслатури); 2) концентрація мандатів двох найбільших партій у легіслатурі; 3) співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі; 4) співвідношення мандатів другої і третьої за розмірами партій у легіслатурі; 5) частка непартійних депутатів/рівень непартійності у легіслатурі, запропоновано авторську типологію партійних систем. На основі цієї типології/методики визначено типи партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. і Російській Федерації у 1993–2018 рр. Встановлено, що в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. партійна система еволюціонувала від надмірно багатопартійної системи з однією великою партією та низьким рівнем непартійності до помірковано багатопартійної системи з однією супердомінуючою партією та низьким рівнем непартійності, а в Російській Федерації у 1993–2018 рр. – від надмірно багатопартійної системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій і середнім рівнем непартійності до помірковано багатопартійної системи з однією супердомінуючою партією та низьким рівнем непартійності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гельман В. От «бесформенного плюрализма» – к «доминирующей власти»? Общественные науки и современность. 2006. № 1. С. 46–58.
2. Гельман В. Перспективы доминирующей партии в России. Pro et Contra. 2006. № 4. С. 62–71.
3. Голосов Г. Российская партийная система и региональная политика, 1993–2003. СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2006. 300 с.
4. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
5. Кармазина Л. Сравнительный анализ институционализации партийных систем Казахстана и России. Ч. II. Центральная Азия и Кавказ. 2009. № 1 (61). С. 132–144.
6. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями от 10 марта 2017 г.). URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 26.12.2018).
7. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. URL: <http://constitution.kremlin.ru/> (дата обращения: 26.12.2018).
8. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
9. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 20: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.
10. Макаренко Б., Локшин И. Современные партийные системы: сценарии эволюции и тенденции развития. Полис. Политические исследования. 2015. № 3. С. 85–109. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2015.03.06>.
11. Мелешевич А. Партії влади та партійні системи в пострадянських країнах. Вибори та демократія. 2006. № 1 (7). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3325/Meleshevych_Partii_vlady_ta_partiini_systemy.pdf (дата звернення: 26.12.2018).
12. О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 7 октября 1998 г. № 284-І. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010769#pos=0;249 (дата обращения: 26.12.2018).
13. Осадчук І., Литвин В. Атиповість напівпрезидентських систем державного правління в пострадянських країнах: контекст вотумів недовіри урядам. Politicus. 2018. Вип. 3. С. 49–57.
14. Осадчук І., Литвин В. Теоретико-методологічні параметри і підходи до типологізації партійних систем та емпірично-порівняльні результати їх верифікації на прикладі України (1990–2016). Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 8 жовтня 2016 року/Заг. редакцією А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С. 149–193.
15. Осадчук І. «Партії влади» в Росії та країнах Центральної Азії. Politicus. 2016. № 3. С. 80–83.
16. Осадчук І. Порівняльний аналіз президентціалізації систем правління у Білорусі та Казахстані: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 288 с.
17. Осадчук І. Президентціалізація/прем'єризация системи інститутів виконавчої влади в Росії. Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22 (3). С. 294–299.
18. Clark W. Boxing Russia. Executive-Legislative Relations and the Categorization of Russia's Regime Type. Demokratizatsiya. 2010. Vol. 19. No. 1. P. 5–22.
19. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. Journal of Democracy. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
20. Golosov G. The five shades of grey: party systems and authoritarian institutions in post-Soviet Central Asian states. Central Asian Survey. 2018. DOI: 10.1080/02634937.2018.1500442.

21. Morgan-Jones E., Schleiter P. Governmental change in a president-parliamentary regime: The case of Russia 1994–2003. *Post-Soviet Affairs*. 2004. Vol. 20. No. 2. P. 132–163.

22. Shugart M., Carey J. *Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.

23. Siaroff A. A Typology of Contemporary Party Systems. Paper Presented at the 20th World Congress of the International Political Science Association. Fukuoka, 9–13 July 2006. URL: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_5213.pdf (Last accessed: 26.12.2018).

24. Siaroff A. *Comparative European Party systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*. New York: Garland Publishing, 2000. 504 p.

25. Zaznaev O. The Presidentialisation of a Semi-Presidential Regime: the Case of Russia / White S. *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia*. Palgrave Macmillan, 2008. P. 27–41.

REFERENCES:

1. Gel'man, V. (2006). Ot "besformennogo plyuralizma" – k "dominiruyushchej vlasti"? [From "formless pluralism" – to the "dominant power"?]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*. № 1. S. 46–58 [in Russian].

2. Gel'man, V. (2006). Perspektivy dominiruyushchey partii v Rossii [Prospects of the dominant party in Russia]. *Pro et Contra*. № 4. S. 62–71 [in Russian].

3. Golosov, G. (2006). Rossiyskaya partiynaya sistema i regional'naya politika, 1993–2003 [Russian party system and regional politics, 1993–2003]. SPb.: Izd-vo Evrop. un-ta v Sankt-Peterburge. 300 s. [in Russian].

4. Zaznaev, O. (2005). Atipichnye prezidentskie i poluprezidentskie sistemy [Atypical presidential and semi-presidential systems]. *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarne nauki*. T. 147. Kn. 1. S. 54–69 [in Russian].

5. Karmazina, L. (2009). Sravnitel'nyy analiz institutsionalizatsii partiynykh sistem Kazakhstana i Rossii. Ch. II. [Comparative analysis of the institutionalization of party systems of Kazakhstan and Russia. Part II]. *Central'naya Aziya i Kavkaz*. № 1 (61). S. 132–144 [in Russian].

6. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan ot 30 avgusta 1995 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami ot 10 marta 2017 g.) [Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995 (with amendments and additions of March 10, 2017)]. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (data obrashcheniya: 26.12.2018) [in Russian].

7. Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii ot 12 dekabrja 1993 g. [Constitution of the Russian Federation of December 12, 1993]. URL: <http://constitution.kremlin.ru/> (data obrashcheniya: 26.12.2018) [in Russian].

8. Lytvyn, V. (2018). Atrybuty ta riznovydy napivprezidentskoi systemy pravlinnia v Yevropi: instytut-siino-protsesualnyi i politychno-povedinkovy aspekti: monohrafiia [Attributes and Varieties of the Semi-presidential System of Government in Europe: Institutional, Procedural and Political, Behavioral Aspects: monograph]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. 636 s. [in Ukrainian].

9. Lytvyn, V., Romaniuk, A. (2016). Kontseptualizatsiia i teoretychna dystynktsiia poniat "forma derzhavnoho

pravlinnia" ta "systema derzhavnoho pravlinnia" u politychnii nautsi [Conceptualization and Theoretical Distinction between the terms "Form of Government" and "System of Government" in Political Science]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*. Ser. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplyn. Vyp. 20: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova. S. 3–12 [in Ukrainian].

10. Makarenko, B., Lokshin, I. (2015). Sovremennye partiynye sistemy: stsennarii evolyutsii i tendentsii razvitiya [Modern party systems: scenarios of evolution and development trends]. *Polis. Politicheskie issledovaniya*. № 3. S. 85–109. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2015.03.06> [in Russian].

11. Meleshevych, A. (2006). Partii vlady ta partiini systemy v postradianskykh krainakh [Parties of Power and Party Systems in the Post-Soviet Countries]. *Vybory ta demokratii*. № 1 (7). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3325/Meleshevych_Partii_vlady_ta_partiini_systemy.pdf (data zvernennia: 26.12.2018) [in Ukrainian].

12. O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstitutsiyu Respubliki Kazakhstan: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 7 oktyabrya 1998 g. № 284-I [On amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan: Law of the Republic of Kazakhstan of October 7, 1998 № 284-I]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010769#pos=0;249 (data obrashcheniya: 26.12.2018) [in Russian].

13. Osadchuk, I., Lytvyn, V. (2018). Atyповist napivprezidentskykh system derzhavnoho pravlinnia v postradianskykh krainakh: kontekst votumiv nedoviry uriadam [The atypical character of semi-presidential systems of government in post-Soviet countries: the context of votes of no confidence in governments]. *Politicus*. Vyp. 3. S. 49–57 [in Ukrainian].

14. Osadchuk, I., Lytvyn, V. (2017). Teoretyko-metodolohichni parametry i pidkhody do typolohizatsii partiynykh system ta empyrychno-porivnialni rezultaty yikh veryfikatsii na prykladi Ukrainy (1990–2016) [Theoretical and methodological parameters and approaches to the typology of party systems and empirical and comparative results of their verification on the example of Ukraine (1990–2016)]. *Politychni partii i vybory: ukrainski ta svitovi praktyky: zbirnyk statei i tez za rezultatamy naukovo konferentsii "Politychni partii i vybory: ukrainski ta svitovi praktyky" (pamiaty Yurii Romanovycha Shvedy) vid 8 zhovtnia 2016 roku / Za zah. redaktsiieiu A. Romaniuka*. Lviv: Prostir-M. S. 149–193 [in Ukrainian].

15. Osadchuk, I. (2016). "Partii vlady" v Rosii ta krainakh Tsentralnoi Azii ["Parties of power" in Russia and Central Asian countries]. *Politicus*. № 3. S. 80–83 [in Ukrainian].

16. Osadchuk, I. (2014). Porivnialnyi analiz prezidentsializatsii system pravlinnia u Bilorusi ta Kazakhstani [Comparative analysis of presidentialization of systems of government in Belarus and Kazakhstan]: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. 288 s. [in Ukrainian].

17. Osadchuk, I. (2012). Prezidentsializatsiia/premieryzatsiia systemy instytutiv vykonavchoi vlady v Rosii [Presidentialization/prime ministerialization of system of

executive power institutions in Russia]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia. T. 20. Vyp. 22 (3). S. 294–299 [in Ukrainian].

18. Clark, W. (2010). Boxing Russia. Executive-Legislative Relations and the Categorization of Russia's Regime Type. Demokratizatsiya. Vol. 19. No. 1. P. 5–22 [in English].

19. Elgie, R. (2005). Variations on a Theme: A Fresh Look at Semi-Presidentialism. Journal of Democracy. Vol. 16. No. 3. P. 1–21 [in English].

20. Golosov, G. (2018). The five shades of grey: party systems and authoritarian institutions in post-Soviet Central Asian states. Central Asian Survey. DOI: 10.1080/02634937.2018.1500442 [in English].

21. Morgan-Jones, E., Schleiter, P. (2004). Governmental change in a president-parliamentary regime: The case of Russia 1994–2003. Post-Soviet Affairs. Vol. 20. No. 2. P. 132–163 [in English].

22. Shugart, M., Carey, J. (1992). Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge: Cambridge University Press. 316 p. [in English].

23. Siaroff, A. (2006). A Typology of Contemporary Party Systems. Paper Presented at the 20th World Congress of the International Political Science Association. Fukuoka, 9–13 July 2006. URL: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_5213.pdf (Last accessed: 26.12.2018). [in English].

24. Siaroff, A. (2000). Comparative European Party systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945. New York: Garland Publishing. 504 p. [in English].

25. Zaznaev, O. (2008). The Presidentialisation of a Semi-Presidential Regime: the Case of Russia / White S. Politics and the Ruling Group in Putin's Russia. Palgrave Macmillan. P. 27–41 [in English].

Party systems in the context of functioning of atypical semi-presidential systems of government in the Republic of Kazakhstan (1995–2018) and the Russian Federation (1993–2018)

Osadchuk Ihor Yuriiovych

PhD in Political Science,
Associate Professor at the Department
of Political Science
of Ivan Franko National University of Lviv
Universitetska str. 1, Lviv, Ukraine

Atypical semi-presidential systems of government in the Post-Soviet countries requires a detailed analysis in Political Science. In this context, the analysis of party systems in atypical semi-presidential systems of government in the Republic of Kazakhstan (in 1995–2018) and the Russian Federation (in 1993–2018) is extremely actual. The purpose of the article is to determine the types of party systems in atypical semi-presidential systems of government in the Republic of Kazakhstan (in 1995–2018) and the Russian Federation (in 1993–2018). New institutionalism and its various types and paradigms are chosen as theoretical and methodological basis of the proposed research. The main method of the study is the method of comparative analysis.

As a result of the article, it is argued that parliamentary vote of no confidence in government does not automatically lead to government's resignation, since it depends on the position/will of a president in the Republic of Kazakhstan (in 1995–2018) and in the Russian Federation (in 1993–2018). It determines the atypicality of semi-presidential (constitutional) system of government in the analyzed countries. Based on the author's methodology, it was classified the types of party systems in atypical semi-presidential systems of government in the Republic of Kazakhstan (in 1995–2018) and in the Russian Federation in 1993–2018. Consequently, it is argued that party system in the Republic of Kazakhstan in 1995–2018 evolved from an extreme multiparty system with one major party and low level of non-partisanship to a moderate multiparty system with one super-dominant party and low level of non-partisanship. In return, party system in the Russian Federation in 1993–2018 changed from an extreme multiparty system with relative equilibrium (or dimensional balance) of parties and average level of non-partisanship to a moderate multiparty system with one super-dominant party and low level of non-partisanship.

Key words: system of government, semi-presidential system of government, atypical semi-presidential system of government, party system, Republic of Kazakhstan, Russian Federation.

Смолянук Володимир Федорович
Білошицький Володимир Іванович
Крутій Вадим Олександрович

Причини трансформацій політичних систем: безпековий підхід

УДК 321.02(045)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-74-81>

Смолянук Володимир Федорович
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних технологій
Державного вищого навчального закладу
«Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
пр-т Перемоги, 54/1, Київ, Україна
Білошицький Володимир Іванович
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри
військової підготовки
Національного технічного
університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
вул. Верхньоключова, 4, Київ, Україна
Крутій Вадим Олександрович
кандидат політичних наук, експерт
Інституту стратегічних комунікацій
і партнерства
вул. Шолом-Алейхема, 11, Київ, Україна

Політична система суспільства була й залишається головним інструментом реалізації поточних та стратегічних прагнень владних суб'єктів, полем їх активної взаємодії з соціальними групами, окремими громадянами, закордонням. При цьому держава традиційно вважається ключовим складником політичної системи, що визначає її загальні характеристики. Ступінь трансформації політичної системи залежить як від історичних чинників, так і конкретно-історичних умов розвитку. Демократична трансформація диктується необхідністю легітимного оновлення органів влади, зміни політичних еліт, вироблення нових підходів щодо планування політичних перспектив тощо. За авторитарних (тоталітарних) режимів масштабні трансформації політичної системи пов'язані або зі змінами державного керівництва, або стратегічного курсу держави. Нові акценти у трансформацію політичних систем внесла гібридна війна як принципово інший різновид силової взаємодії політичних суб'єктів, де збройна боротьба розглядається лише як «один із» способів перемоги. Розширення простору боротьби шляхом активних різнорівневих та різнопланових впливів на противника (дипломатичних, інформаційних, соціально-психологічних, економічних, енергетичних, екологічних, терористичних та інших), які за своєю інтенсивністю та наслідками не поступаються воєнним діям, ставить політичні системи перед необхідністю швидких трансформацій (включно з елементами державно-управлінської імпровізації) з метою досягнення цілей війни.

Ключові слова: політична система суспільства, держава, безпека, виклик, загроза, небезпека, ризик, гібридна війна.

Вступ. Політична система суспільства обґрунтовано вважається одним з центральних понять політичної науки. Засновники структурно-функціонального аналізу політики (Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Хоманс) пояснювали першість політичної системи над іншими системними утвореннями соціуму насамперед через її такі характеристики: а) владну зверхність, здатність накопичувати владу й транслювати владні нормативи (вимоги, приписи, розпорядження) практично кожному члену суспільства незалежно від його соціального статусу, фізичного чи психічного стану, а також будь-якій соціальній групі, включно з народом, нацією; б) можливість залучити до владно детермінованих дій інші суспільні сфери, формально не позначені вертикальними відносинами «панування – підпорядкування» (наприклад, духовно-культурну, інформаційно-комунікативну, екологічну та ін.); в) монопольне використання примусових форм забезпечення колективної життєдіяльності, а також примусового обмеження (вилучення) індивідів та соціальних груп, що демонструють антидержавні погляди; г) здатність інтегрувати якісно несхожі соціальні групи, а за потреби – їх мобілізувати з метою вирішення завдань, що є особливо важливими для правлячого суб'єкта (авторитарні й тоталітарні режими) чи суспільної більшості (демократичні режими). Всі ці

характеристики властиві політичній системі України. Разом із тим їх значення у політичному процесі є неоднорідним. Останнім часом особливого значення набувають безпекові можливості політичних систем, що будуть розглянуті нижче.

Сутність політичних систем суспільства. Політичною системою суспільства в широкому сенсі пропонується вважати «інтегровану сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію» [2, с. 511].

В окремих роботах виокремлюється владно-управлінський сенс політичної системи суспільства. Вона трактується як «сукупність державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому». Ця система включає в себе соціальний зміст влади, її носіїв, взаємодію з економічним ладом. Вона визначає інститути, організації, через які реалізується влада в суспільстві й регулюються політичні відносини, а також принципи, норми й спрямованість діяльності інститутів політичної влади [12, с. 632].

Продуктивним є соціологічний підхід щодо усвідомлення суті політичних систем: це «цілісне утворення, впорядкована сукупність політичних інститутів, ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, які підпорядковані кодексу політичних, соціальних, юридичних, ідеологічних, культурних норм, історичним традиціям та установкам політичного режиму конкретного суспільства» [5, с. 291]. У такому разі домінують соціально зумовлені характеристики політичної системи (інститути, ролі, відносини тощо), тоді як її владна першооснова завуальовано проступає в «політичній організації суспільства». Втім, таке визначення слід визнати по-своєму продуктивним.

Додамо одне з енциклопедичних визначень політичних систем, яке, підкреслюючи динамічно-змінний характер їхнього розвитку, фактично заперечує можливість статичного існування політико-системних утворень в об'єктивно нестабільних суспільних умовах. Такий підхід додатково урізноманітнює набір сутнісних параметрів політичних систем. Отже, політичною системою суспільства доцільно вважати цілісну й динамічну сукупність однотипних, доповнюючих одна одну ролей, відносин та інститутів влади, що «взаємодіють на основі єдиних норм і цінностей, домінуючих у суспільстві соціальних груп, які задаються інтересами і дають їм змогу реалізовувати свої цілі й наміри» [7, с. 506]. Змінними одиницями аналізу в такому разі слід вважати «домінуючі соціальні групи», «ролі», «відносини», «інтереси», «цілі», «наміри», комбінація взаємовпливів та взаємозалежностей яких може бути досить широкою.

В Україні виділяються кілька груп наукових студій, які так чи інакше стосуються політичної системи незалежної України. Окрему групу утворюють дослідження перехідної постсоціалістичної держави, закономірностей її існування, спрямованості подальших трансформацій. До іншої групи належать праці, в яких системно розглядаються передумови, особливості формування і специфіка функціонування політичної системи, її інститутів і механізмів. Ще одна група – це порівняльно-політологічні дослідження, де вивчається досвід функціонування політичних систем інших країн. Специфічною групою є дослідження, які визначають основні вектори модернізації вітчизняної політичної системи. Нарешті, виділяється група робіт, що висвітлюють окремі аспекти її становлення і розвитку. При цьому багатопланові, системні дослідження із заявленої проблематики, враховуючи суперечливість, складність політичного процесу в пострадянській Україні та необхідність неупередженої оцінки швидкозмінних і різноспрямованих подій, з'явилися лише наприкінці 90-х років [6, с. 124–141].

Необхідно вказати на постійну присутність тематики політичної системи суспільства в науко-

вій продукції провідних аналітичних структур України. Наприклад, більшість щорічних послань Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України», у підготовці якого активну участь беруть науковці й аналітики Національного інституту стратегічних досліджень, інших державних структур, як правило, містить розділ «Політична система» (або «Реформування політичної системи»), де висвітлюються найбільш актуальні проблеми її функціонування та пропонуються шляхи оптимізації [1].

Як видно, значна частина політологічних напрацювань українських учених присвячена проблематиці політичної системи, насамперед специфіці її становлення, спрямованості розвитку, особливостям впливу на суспільство або його окремі фрагменти, інституційному вдосконаленню, функціональній збалансованості тощо. При цьому велика увага приділяється політичній поведінці не лише держави, а й недержавних структур, які в умовах демократичного транзиту відігравали та відіграють досить помітну роль.

Вважаємо за необхідне вказати на домінування дещо спрощеного інституційного (інструментального) підходу у визначенні її сутності й змісту. Як правило, політична система подається як складна сукупність різнорівневих та різноорганізованих інституцій (інститутів) держави і суспільства, а також форм взаємодії між ними, що спрямовані на здійснення політичної влади. З одного боку, це досить продуктивно, оскільки дає змогу скласти наближене до дійсності уявлення про масштаби концентрації/розподілу владного потенціалу, механізми «перетікання» влади у найбільш важливих напрямках, найбільш дієві ланки політичної системи, а також видимі та приховані результати практичного застосування політичної влади. З іншого боку, системний аналіз політики апріорі передбачає використання певної ідеальної конструкції, якій відповідають (не відповідають), до якої наближаються (від якої віддаляються) реальні владні процеси. У цьому сенсі конституційно визначена політична система, що базується на засадах суспільної та державно-управлінської статичності, може не співпадати з реально існуючою, яка перебуває у стані невинної динаміки. Йдеться про присутність у реальній політиці її слабо прогнозованого, ірраціонального, багато в чому алогічного складника. Метафорично це позначається через феномен так званих «чорних лебедів», якими є непередбачувані, непрогнозовані події, явища, візити, домовленості, що можуть «втрутитись» у реальну політику й докорінно змінити перебіг політичного процесу. Відповідно, претендувати на змістовний абсолют не може жодне із наведених вище тлумачень політичної системи.

З огляду на стрімке насичення інформаційного простору України західними науковими розроб-

ками, наведемо визначення політичної системи з Британської енциклопедії (США), яка, залишаючись змістово спорідненою з українськими аналогами, трояко розкриває сутність цього поняття. У вузькому (традиційному) значенні політична система – це сукупність формально-правових інститутів, які становлять «уряд» або «державу». У більш широкому плані політична система охоплює як визначені законодавством, так і фактичні форми політичної поведінки, не лише правову організацію держави, а й реальність її функціонування, яка може суттєво відрізнятися від нормативно прописаних форм. Ще більш широко політична система розглядається як сукупність «процесів взаємодії», як підсистема соціальної системи, що взаємодіє з іншими неполітичними підсистемами, насамперед економічною. З точки зору західної політології це особливо підкреслює важливість неформальних суспільно-політичних процесів та наголошує на вивченні політичного розвитку у всій його різноманітності [18].

У такому разі додатково слід наголосити на властивому західним науковим школам плюралізмі гносеологічних підходів щодо визначення сутності політичної системи, «нежорсткої» оцінки її якісних рис та інклюзивних можливостей. При цьому аж ніяк не ставиться під сумнів дотримання західними енциклопедичними виданнями принципів істинності, об'єктивності, неупередженості наукових визначень, їх «конструктивного релятивізму» (відносної повноти інформації) як запрошення до нових дискусій. Це певним чином контрастує з окремими науковими підходами, які, зберігаючись у вітчизняному науковому просторі, невиправдано захищають «непорушні», «стаціонарні» (насправді архаїчні) пояснення важливих соціальних конструкцій, до яких, безсумнівно, належить політична система суспільства.

Політичні системи суспільств ризику. Розглянемо причини змін політичних систем. Будь-яка політична система відчуває вплив двох протилежних сил: а) сили, що спрямована на підтримання (забезпечення) стійкості політичної системи, джерелом якої виступає керівний орган політичної системи; б) сили, орієнтованої на її розхитування, послаблення, ліквідацію, що є метою внутрішніх та зовнішніх антисистемних сил. Пояснення другої сили доцільно здійснювати з позицій безпекової методології.

Безпековий підхід відбиває одну з методологічних інновацій останнього часу – теорію суспільства ризику, розроблену Ульріхом Беком (1944–2015) та Ентоні Гіденсом (нар. 1938). На погляд У. Бека, сутність суспільства ризику полягає в заміні «позитивної» логіки суспільного розвитку, яка домінувала в індустріальних суспільствах та пропонувала накопичення і розподіл багатств їх головними ціннісними домінантами, на «негативну» логіку

виробництва й поширення ризиків. У сучасних суспільствах відбуваються динамічні процеси урізноманітнення, універсалізації, концентрації та глобалізації ризиків, які повністю нехтують інститутами громадянства, національними особливостями, державними кордонами, міграційними обмеженнями, іншими суверенними ознаками та загрожують людству в цілому [3].

З одного боку, це відбиває багатократне посилення наукових, а на їх основі – виробничих ресурсів людства, з іншого – демонструє його ж безпорадність перед власними здобутками, моральне осмислення наслідків, застосування яких поступається власне технологічним досягненням. Кожен з технологічних проривів (йдеться про керований ядерний синтез, клонування живих організмів, штучний інтелект, медицину трансплантацій, кріомедицину, роботизацію ключових сфер життєдіяльності людини тощо), попри безумовні позитиви його практичного втілення, одночасно виступає стимулятором нових викликів і загроз, раніше невідомих. Як наслідок, у розвинених країнах сучасного світу виробництво багатств на новій технологічній основі супроводжується не меншим за своїми масштабами виробництвом ризиків.

Е. Гідденс вводить поняття «середовище ризику», відносячи до нього: а) загрози та небезпеки суспільного походження; б) загрози насильства над людиною, що є результатом насичення воєнної сфери високотехнологічними розробками; в) загрози усвідомлення недоцільності людського існування взагалі. В тому чи іншому форматі подібні загрози стосуються будь-якої політичної системи (держави), мінімізуючи її шанси на подальший поступальний розвиток (прогрес) відповідно до канонів індустріальної епохи. На цій основі Е. Гідденс розуміє розвиток суспільства ризику як поєднання двох процесів – структуризації та інституалізації. Перший з них означає відтворення суб'єктами норм і правил політичної взаємодії в чітко визначених просторово-часових рамках. Другий передбачає створення й закріплення модернових політичних інститутів і практик, які мають забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов сучасності. Структуризація та інституалізація, що утворюють суспільну макроструктуру, спільно конструюють стійкий формат влади, здатний ефективно протидіяти ризикам [4].

З огляду на можливість кваліфікації більшості сучасних суспільств як «суспільств ризику», пропонується розкрити безпековий підхід щодо трансформації політичної системи суспільства таким чином.

Будь-яке суспільство та побудована на його основі політична система відчувають постійний вплив принаймні трьох деструктивних сил різної інтенсивності – викликів, загроз, небезпек. У теорії

національної безпеки викликом є «подія, явище, процес, інші фактори, які за наявності певних умов одночасно можуть бути оцінені і як можливі небезпеки, і як додаткові можливості стосовно реалізації національних інтересів» [13, с. 91], загрозою – події, явища, процеси, які створюють небезпеку національним інтересам (перешкоджають їх реалізації) та формують певну можливість спричинення збитків (шкоди) національним цінностям [17, с. 435], небезпекою – «можливість за певних умов набуття явищем (предметом, процесом, соціальним феноменом) здатності адресної дії на той чи інший предмет та спричинення йому відчутної шкоди, збитку» [14, с. 243].

Різниця між названими деструктивними впливами є надзвичайно важливою. Так, виклики слід сприймати як численні повсякденні імпульси, що сприймаються суспільним суб'єктом, вмонтованим у систему, як даність та змушують його коригувати власну поведінку (життєдіяльність) у спосіб, що продовжує його еволюцію на вже апробованих підставах. Різновидами викликів можуть бути зміна природних умов, відхилення стану здоров'я, зрушення (розширення) звичного формату соціальних взаємин, втрата (набуття) статусних характеристик та ін., що вимагає певних контрдій, проте не ставить під сумнів існування суб'єкта.

Загроза є більшим деструктивом, ніж виклик. При цьому соціальні загрози, викликані суперечливим характером суспільного розвитку, як правило, домінують над загрозами природного або техногенного походження. Формування певної загрози (сукупності загроз) означає суттєве підвищення ймовірності, як правило, зовнішнього послаблюючого або руйнівного впливу на суб'єкт, що може суттєво порушити базові характеристики його функціонування та поставити перед необхідністю якісних змін. Кількісно загрози поступаються ризикам, проте набагато переважають їх в якісному (деструктивному) плані.

Нарешті, небезпека виступає актуалізованим деструктивним впливом, який в особливо гострій формі ставить під сумнів існування суб'єкта в його наявному вигляді. На порядок денний виходять або необхідність його захисту (оборони) з метою відстоювання вже набутих якостей, або необхідність фундаментальних змін, які дадуть змогу пристосуватися до нових умов існування, або перспектива поглинання іншим соціальним суб'єктом, більш потужним за своїми можливостями.

Наведені вище міркування безпосередньо стосуються політичної системи суспільства. Виклики, що діють на систему, призводять до локальних трансформацій у її структурі, функціях, спрямованості розвитку, коригують системні характеристики, проте не заперечують їх природу та еволюційні сюжети. Загрози потребують від системи інституційних трансформацій, зокрема створення внутріш-

ніх підсистем, що можуть бути визначені як цільові механізми ліквідації (мінімізації) загроз з метою збереження загальносистемної цілісності та продуктивності. Небезпеки є найбільш деструктивними впливами на систему, які досить часто призводять до її значних, іноді непоправних змін. У разі об'єктивації небезпек доречно стверджувати про критичну трансформацію політичної системи з метою її виживання, наслідком чого здебільшого є глибинні зміни суспільства, держави, соціальних груп, окремих індивідів, причетних до політичної системи.

Аргументуємо наведені вище постулати практичним досвідом системної реакції на негативні подразники соціально-політичного походження. Зокрема, усталеним елементом сучасних політичних систем є їх внутрішня підсистема, що претендує на статус самостійного системного утворення. Йдеться про «систему забезпечення національної безпеки». Остання найчастіше визначається як «складник системи національної безпеки, сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених механізмів (інституційних, організаційних, правових тощо) та суб'єктів забезпечення національної безпеки (посадових осіб держави, органів державної влади і місцевого самоврядування, державних установ, сил і засобів сектору безпеки, інститутів громадянського суспільства, окремих громадян), які на основі чинного законодавства трансформують політику національної безпеки у цілеспрямовану скоординовану діяльність (заходи політичного, правового, організаційного, воєнного та іншого характеру) з метою реалізації національних інтересів (насамперед виявлення, прогнозування, попередження та нейтралізації загроз безпеці людини, суспільства й держави)» [16, с. 355].

Простежується чітко позначена зверхність політичної системи суспільства над системою забезпечення національної безпеки. Але при цьому стійкість політичної системи безпосередньо залежить від дієздатності безпекової системи, яка має своєчасно й ефективно відреагувати на виклики, загрози й небезпеки, адресовані всім основним елементам (державі, суспільству, окремим групам населення, громадянам).

Доречно підкреслити таку паралель: у західних країнах упродовж ХХ ст. відбувалось синхронне становлення і теорії політичних систем, і теорії національної безпеки. Об'єкт їх вивчення практично співпадав – політична влада, держава, суспільство, державно-громадянська взаємодія, цілі суспільного розвитку, механізми мінімізації дисфункціональних впливів тощо. Разом із тим об'єктивно відрізнялося предметне поле наукового студіювання: політична система розглядалася в межах насамперед інституційного та структурно-функціонального аналізу, національна безпека – в межах національних інтересів, національних цінностей та способів їх відстоювання (захисту).

Починаючи з кінця ХХ ст. (з прискоренням процесу становлення «суспільства ризику») спостерігається зближення предметних одиниць як теорії політичних систем, так і теорії національної безпеки. Можна навіть стверджувати про виникнення своєрідної конвергенції між обома напрямками – системно-політичним та безпековим, що, на наш погляд, слід розцінювати як міжпредметний позитив сучасної гуманітаристики.

Для доведення цього припущення застосовуються деякі нормативно-правові акти, що стосуються національної безпеки України. Зокрема, проаналізуємо визначені у Законі України від 19.06.2003 р. «Про основи національної безпеки України» (з наступними змінами) сфери забезпечення національної безпеки та загрози, що виникають у кожній з них [9]. Конкретніше: зовнішньополітична сфера – 3 загрози, сфера державної безпеки – 8 загроз, воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону – 10 загроз, внутрішньополітична сфера – 4 загрози, економічна сфера – 14 загроз, соціальна та гуманітарна сфери – 7 загроз, науково-технологічна сфера – 6 загроз, сфера цивільного захисту – 5 загроз, екологічна сфера – 7 загроз, інформаційна сфера – 5 загроз. Отже, в національному законодавстві йдеться про 12 сфер, у яких мають здійснюватися активні заходи протидії 69 загрозам.

Вважаємо, що законодавчо визначений перелік сфер не є вичерпним. Додатковими сферами забезпечення суспільства, держави, громадянина цілком могли б бути названі енергетична, фінансова, кібернетична, етнонаціональна, міжконфесійна, демографічна, міграційна, продовольча, морська та ін. сфери. Неважко передбачити, що й кількість загроз виросла б набагато.

Маємо вказати на складний баланс загроз національній безпеці, що мають загальний характер (стосуються більшості країн), та загроз, які мають конкретно-історичний контекст (стосуються певної країни в її наявному державотворчому дискурсі). Так, чинна Стратегія національної безпеки України від 06.05.2015 р. до законодавчо визначених загроз додає «актуальні загрози національній безпеці України», що сприймаються особливо гостро саме зараз [10]. Ними, зокрема, названі: агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підризу суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території (7 позицій); неефективність системи забезпечення національної безпеки і оборони України (5 позицій); корупція та неефективна система державного управління (3 позиції); економічна криза, виснаження фінансових ресурсів держави, зниження рівня життя населення (9 позицій); загрози енергетичній безпеці (4 позиції); загрози інформаційній безпеці (2 позиції); загрози кібербезпеці і безпеці інформаційних ресурсів

(2 позиції); загрози безпеці критичної інфраструктури (3 позиції); загрози екологічній безпеці (4 позиції).

Всього 39 загроз, частина з яких є не просто новими для незалежної України, а мають характер реальних небезпек українській державності. Якщо об'єднати «загрози» у версії 2003 р. та «актуальні загрози» у версії 2015 р., то загалом маємо 108 загроз, що потребують адекватного й при цьому оперативного реагування на них з боку держави й суспільства.

Критично вкажемо на різницю між українським та західним трактуванням викликів, загроз і небезпек. Західні джерела та документи, що стосуються проблематики національної безпеки, на рівних оперують термінами «виклик» і «загроза». Крім того, на Заході досить часто вживається термін «ризик» як синонімічне доповнення до названих вище дисфункціональних впливів на середовище безпеки, яке за своїми ключовими ознаками є практично тотожним політико-системному середовищу [11, с. 593]. На противагу цьому у вітчизняному нормативно-правовому просторі та державно-управлінській практиці більш вживаною вербальною одиницею, яка є сполучною ланкою між «викликами» й «небезпеками», закріпилась «загроза».

Конкретизація загроз за сферами їх реального або потенційного прояву стала нормою продукування вітчизняних стратегій національної безпеки. Так було у 2007, 2012 та 2015 роках, коли були введені в дію стратегії, підписані, відповідно, президентами В. Ющенком, В. Януковичем та П. Порошенком. Крім того, загрози, що стосуються конкретних сфер забезпечення національної безпеки, названі у чинних Стратегії кібербезпеки України від 27.01.2016 р. (6 визначень) та Доктрині інформаційної безпеки України від 29.12.2016 р. (7 визначень).

Віддаючи належне змістовній глибині терміна «загроза», автори статті критично ставляться до перспективи її абсолютизації як головної носієвої одиниці у сфері забезпечення національної безпеки. Зокрема, у цьому контексті доволі суперечливо сприймається пропозиція паспортизації загроз національній безпеці України за статичними й динамічними ознаками, сферами прояву, ресурсним забезпеченням, очікуваними результатами та ін. показниками [15, с. 271]. Синергетична (непрогнозована) природа продукування загроз та нелінійний характер їх впливу на політичну систему цілком здатні зруйнувати будь-які визначені наперед способи протидії загрозливим ситуаціям.

Аргументом на користь такого твердження може стати, наприклад, сприйняття Російської Федерації євроорієнтованими політичними колами України у часовому інтервалі перебування на посаді глави російської держави В. Путіна: 2000–2012 рр.: РФ – виклик (фаза безперервного

коригування українсько-російських міждержавних взаємин як вимушена відповідь на критичне сприйняття російським політичним керівництвом державотворчих перспектив України); 2013 р.: РФ – загроза (фаза стрімкого розмежування України та Росії на підставі євроінтеграційного вибору України та його різкої критики з боку Кремля); 2014 р. і далі: РФ – небезпека (фаза бойових дій між Збройними силами та іншими збройними формуваннями України з регулярними частинами РФ та підтримуваними Росією найманцями), яка у разі поразки поставить питання про існування Української держави.

Те ж саме, тільки в оберненому відображенні, можна сказати й про НАТО: від загрози й небезпеки, якими Альянс позначався у радянські часи, він пройшов шлях до стратегічного партнера, воєнно-політичного союзника, ефективного механізму забезпечення коаліційної безпеки, врешті-решт мети євроатлантичного руху України.

Як видно з цих двох історичних ремарок, паспортні узагальнення сукупності загроз не можуть бути істинними за всіх конкретно-історичних обставин. Тим більше у разі посилення ірраціональних, алогічних елементів реальної політики не стільки держав, народів та наддержавних об'єднань, а насамперед політичних лідерів, що їх представляють.

У світлі останніх законодавчих ініціатив України вважаємо за необхідне вказати на таке. Ймовірно, кількісна фіксація загроз, спрямованих проти національної безпеки України, не є продуктивним шляхом убезпечення держави і суспільства. Безпечове бачення будь-якої суспільної сфери до наявного переліку загроз так чи інакше додаватиме нові й нові, невпинно збільшуючи їх загальну кількість. З точки зору державно-управлінської практики такий підхід до забезпечення національної безпеки неможливо визнати продуктивним.

Саме тому Закон України від 21.06.2018 р. «Про національну безпеку України» не фіксує математично визначеної кількості загроз у чітко зафіксованих сферах, як це було у Законі 2003 р. Новий законодавчий акт пропонує «широкий» підхід щодо визначення загроз: «Загрози національній безпеці України та відповідні пріоритети державної політики у сферах національної безпеки й оборони визначаються у Стратегії національної безпеки України, Стратегії воєнної безпеки України, Стратегії кібербезпеки України, інших документах з питань національної безпеки й оборони, які схвалюються Радою національної безпеки й оборони України і затверджуються указами Президента України» [8]. На наш погляд, у новому Законі враховано саме гібридний характер накопичення загроз, сукупність яких цілком обґрунтовано може розглядатися як пролог (підготовча фаза) гібридної війни. Остання

аж ніяк не вписується у кількісні трафарети війн попередніх історичних епох.

Гібридність війни серед іншого означає нестандартність, несподіваність, розмитість, невизначеність дій сторін, відсутність чітких кордонів між процесами та явищами, різноплановість та різновекторність перебігу політичних (воєнно-політичних) процесів, нечіткість суб'єкт-об'єктного каркасу воєнних зіткнень, відмову від нормативно-правових та моральних регуляторів під час проведення бойових акцій, складність процесу побудови батальної та посередницької (примирювальної) взаємодії сторін, яка явно перевищує її тактичні схеми тощо.

Висновки. Політичні системи суспільств перебувають у стані невинних змін. Як правило, динамічні показники їх розвитку є визначальними в оцінці поточних та перспективних політичних подій. Важливо розрізняти легітимні зміни політичних систем (вибори, призначення посадових осіб, оновлення законодавства, визначення стратегічних орієнтирів суспільного та державного розвитку, пропозиція нових форматів взаємодії держави з громадянським суспільством тощо), а також нелегітимні впливи на політичну систему, що передбачають її послаблення й навіть руйнування.

На основі теорії суспільства ризику (У. Бек, Е. Гіденс) виникла ґносеологічна можливість усвідомлення деструктивних впливів (як внутрішнього, так і зовнішнього походження) на політичну систему. Найбільш прийнятним для цього вбачається аналіз адресованих їй викликів, загроз і небезпек, що продуктивно здійснювати в межах теорії національної безпеки. Гібридну війну слід розуміти як процес невпинного продукування конкретним політичним системам максимально можливої кількості загроз і небезпек у найбільш важливих сферах. Під тиском цих загроз суспільство (як очікує ініціатор гібридної війни) виявиться дезорієнтованим та фрагментованим, а держава втратить свою інституційну та функціональну дієздатність, знизить ефективність практичних рішень, стане предметом активної критики з боку незадоволених громадян та, як наслідок, постане перед необхідністю або зникнення, або інтеграції в політичну систему суспільства, що перемогло.

Гібридна війна Росії проти України, активна фаза якої розпочалась у 2014 р., засвідчила недостатню готовність тогочасної української політичної системи до протидії ворогу. Разом із тим вона продемонструвала здатність політичної системи до швидкої трансформації з використанням внутрішніх ресурсів та зовнішньої допомоги з метою більш ефективного виконання функцій забезпечення національної безпеки, посилення обороноздатності, прискорення руху у напрямі європейських та євроатлантичних наддержавних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. 928 с. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/book_2017/Poslanya_druk_fin.pdf (дата звернення 03.09.2018).
2. Андреев С.С., Рудич Ф.М., Буцевичский В.С. Політична система суспільства. Політологічний енциклопедичний словник. / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. / Пер. с нем. В. Седелника, Н. Федоровой. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
4. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. / Пер. з англ. Н. Поліщук. Київ: Альтпрес, 2004. 100 с.
5. Глазунова Н. Політична система суспільства. Соціологічна енциклопедія. / Укладач В. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.
6. Горбатенко В.П. Вивчення механізмів і принципів функціонування вітчизняної політичної системи. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. / За ред. О. Рафальського та ін. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.
7. Кривошеїн В. Політична система. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації. / За наук. ред. Н.М. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 779 с.
8. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63531 (дата звернення 21.09.2018).
9. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення 01.10.2018).
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6.05.2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення 10.10.2018).
11. Ризик. Короткий оксфордський політичний словник. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ.: Основи, 2006. 790 с.
12. Рудич Ф.М. Політична система суспільства. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 4. Київ: Українська енциклопедія, 2002. 720 с.
13. Сытник Г.П. Вызов национальной безопасности. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник. / Под ред. Г.П. Сытника. Киев: НАГУ при Президенте Украины, 2012. 496 с.
14. Сытник Г.П. Опасность. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник. / Под ред. Г.П. Сытника. Киев: НАГУ при Президенте Украины, 2012. 496 с.
15. Сытник Г.П. Паспорт угрозы национальной безопасности. Государственное управление в сфере

национальной безопасности: словарь-справочник. / Под ред. Г.П. Сытника. Киев: НАГУ при Президенте Украины, 2012. 496 с.

16. Сытник Г.П. Система обеспечения национальной безопасности. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник. / Под ред. Г.П. Сытника. Киев: НАГУ при Президенте Украины, 2012. 496 с.

17. Сытник Г.П. Угрозы национальной безопасности. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник. / Под ред. Г.П. Сытника. Киев: НАГУ при Президенте Украины, 2012. 496 с.

18. Political system URL: <https://www.britannica.com/topic/political-system/Introduction> (дата звернення 22.08.2018).

REFERENCES:

1. Analychna dopovid do Shchorichnoho Poslania Prezidenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshe Ukrainy v 2017 rotsi". Kyiv: NISD, 2017. 928 s. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/book_2017/Poslanya_druk_fin.pdf (data zvernennia 03.09.2018) [in Ukrainian].
2. Andrieiev S.S., Rudych F.M., Butsevytskyi V.S. Politychna systema suspilstva. Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk. / Za red. Yu.S. Shemshuchenka, V.D. Babkina, V.P. Horbatenka, [Political system of society, Political Science. Encyclopedic Dictionary. / Ed. Y.S. Shemshuchenka V.D. Babkin, V.P. Gorbatenko]. Kyiv: Heneza, 2004. 736 s. [in Ukrainian].
3. Beck U. Obshchestvo ryska. Na puty k druhomu modernu. / Per. s nem. V. Sedelnika, N. Fedorovoi, [Risk Society. Towards another modernity (trans. by V. Sedelnik, N. Fedorova)] Moskva: Prohress-Tradysyia, 2000. 384 s. [in Russian].
4. Giddens A. Nestrymnyi svit: yak hlobalizatsiia peretvoriue nashe zhyttia. Per. z anhl. N. Polishchuk [The Unstoppable World: How Globalization Turns Our Life / A. Giddens (trans. by N. Polishchuk)]. Kyiv: Altpres, 2004. 100 s. [in Ukrainian].
5. Hlazunova N. Politychna systema suspilstva, Sotsiolohichna entsyklopediia. / Ukladach V. Horodjanenko. [Political System of Society. Sociological Encyclopedia. / Compiled by V. Gorodyanenko]. Kyiv: Akademvydav, 2008. 456 s. [in Ukrainian].
6. Horbatenko V.P. Vyvchennia mekhanizmv i pryntsyv funktsionuvannia vitchyznianoï politychnoi systemy. Politychna nauka v Ukraini. 1991–2016: u 2 t. T. 2. Teoretyko-metodolohichni zasady i kontseptualni pidsumky vitchyznanykh doslidzhen. In-t polit. i etnonats. doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. / Za red. O. Rafalskoho ta in. [Political Science in Ukraine. 1991–2016: 2 t. T. 2. Theoretical and methodological principles and conceptual results of domestic research. In-t flight. and ethnonats researches by I.F. Kuras National Academy of Sciences of Ukraine. / Ed. O. Rafalsky and others]. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2016. 704 s. [in Ukrainian].
7. Kryvoshein V. Politychna systema. Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk dlia studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii. / Za nauk. red. N.M. Khomy. [Political Science: An Educational Encyclopedia Dictionary for Students of Universities of I–IV Accreditation Levels. / Ed. N.M. Khomy]. Lviv: «Novyi Svit-2000», 2014. 779 s. [in Ukrainian].

8. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. [On National Security of Ukraine: Law of Ukraine dated June 21, 2018]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63531 (data zvernennia 21.09.2018). [in Ukrainian].

9. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. [On the Fundamentals of National Security of Ukraine: Law of Ukraine dated June 19, 2003]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (data zvernennia 01.10.2018). [in Ukrainian].

10. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6.05.2015 r. "Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy": Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.05.2015 r. N 287/2015. [About the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated May 6, 2015 "On the Strategy of National Security of Ukraine": Decree of the President of Ukraine dated 05/26/2015 № 287/2015]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (data zvernennia 10.10.2018). [in Ukrainian].

11. Ryzhik. Korotkyi oksfordskyi politychnyi slovnyk. / Za red. I. Maclina, A. Macmillana. [Risk. Short Oxford Political Dictionary]. Kyiv.: Osnovy, 2006. 790 s. [in Ukrainian].

12. Rudych F.M. Politychna systema suspilstva. Yurydychna entsyklopediia: V 6 t. T. 4. [Political system of society. Legal Encyclopedia: In 6 v. V. 4]. Kyiv: Ukrain-ska entsyklopediia, 2002. 720 s. [in Ukrainian].

13. Sytnik G.P. Vyizov natsionalnoy bezopasnosti. Gosudarstvennoe upravlenie v sfere natsionalnoy bezopasnosti: slovar-spravochnik. / Pod red. G.P. Sytnika. [Threats to national security. State management in the sphere of national security: a dictionary-directory. /

Ed. G.P. Sytnik]. Kiev: NAGU pri Prezidente Ukrainyi, 2012. 496 s. [in Russian].

14. Sytnik G.P. Opasnost. Gosudarstvennoe upravlenie v sfere natsionalnoy bezopasnosti: slovar-spravochnik. / Pod red. G.P. Sytnika. [Threats. State management in the sphere of national security: a dictionary-directory. / Ed. G.P. Sytnik]. Kiev: NAGU pri Prezidente Ukrainyi, 2012. 496 s. [in Russian].

15. Sytnik G.P. Pasport ugrozyi natsionalnoy bezopasnosti. Gosudarstvennoe upravlenie v sfere natsionalnoy bezopasnosti: slovar-spravochnik. / Pod red. G.P. Sytnika. [Passport of Threat of National Security. State management in the sphere of national security: a dictionary-directory. / Ed. G.P. Sytnik]. Kiev: NAGU pri Prezidente Ukrainyi, 2012. 496 s. [in Russian].

16. Sytnik G.P. Sistema obespecheniya natsionalnoy bezopasnosti. Gosudarstvennoe upravlenie v sfere natsionalnoy bezopasnosti: slovar-spravochnik. / Pod red. G.P. Sytnika. [Providing system of national security. State management in the sphere of national security: a dictionary-directory. / Ed. G.P. Sytnik]. Kiev: NAGU pri Prezidente Ukrainyi, 2012. 496 s. [in Russian].

17. Sytnik G.P. Ugrozyi natsionalnoy bezopasnosti. Gosudarstvennoe upravlenie v sfere natsionalnoy bezopasnosti: slovar-spravochnik. / Pod red. G.P. Sytnika. [Threats to national security. State management in the sphere of national security: a dictionary-directory. / Ed. G.P. Sytnik]. Kiev: NAGU pri Prezidente Ukrainyi, 2012. 496 s. [in Russian].

18. Political system. URL: <https://www.britannica.com/topic/political-system/Introduction> (data zvernennia 22.08.2018). [in English].

The reasons for transformations of political systems: security approach

Smolyanyuk Volodymyr Fedorovych

Doctor of Political Sciences, Professor,
Head at the Department of Political
Science and National Security
of Vadym Hetman Kyiv National Economic
University
Prospect Peremohy, 54/1, Kyiv, Ukraine

Biloshytskyi Volodymyr Ivanovych

Candidate of Political Sciences,
Assistant Professor at the Department of
Military Training
of National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
Verkhnohlyuchova str., 4, Kyiv, Ukraine

Krutii Vadym Oleksandrovych

Candidate of Political Sciences, Expert
of Institute of Strategic Communication
and Partnership
Sholem Aleichem str., 11, Kyiv, Ukraine

The political systems of societies of the industrial age are naturally perceived from the standpoint of the "positive" logic of their development (accumulation and distribution of wealth). An analysis of modern post-industrial societies is advisable to build on the basis of the "negative" logic of their development (production and distribution of risks). The hybrid war should be seen as a source (mechanism) of continuous production of multi-level and multidirectional challenges, threats and dangers. Accordingly, the political system must be able to recognize, qualify, and assess challenges and threats (in peacetime), threats and dangers (in wartime) and counteract them. That is why an integral part of political systems is the military organization of the state (in presidential republics) or the security and defense sector (in parliamentary and semi-presidential republics, constitutional monarchies), whose main purpose is the armed opposition to anti-systemic influences.

Key words: political system of society, state, security, call, threat, danger, risk, hybrid war.

Тихомирова
Олександра Костянтинівна

Роль громадянського суспільства у процесах демократизації

УДК 351
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-82-86>

Тихомирова Олександра Костянтинівна
аспірант кафедри державного управління
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

У статті представлений комплексний аналіз поглядів сучасних експертів світового масштабу щодо оцінки ролі третього сектору у процесах демократизації (Г. Вайта, Ф. Генріха, Р. Патнєма, Х. Степана, Л. Фіорамонті тощо). У результаті чого виявлено як конструктивний, так і деструктивний потенціал громадянського суспільства. Стверджується, що третій сектор зазвичай позитивно впливає на динаміку демократичних перетворень, тому що репрезентує різноманітність суспільних інтересів та цінностей, які системно захищаються інституціоналізованими організаціями, та призводить до зрощення суспільної єдності, подолання соціальних протиріч та невдоволеності. Водночас громадянське суспільство сприяє зростанню рівня політичної освіти громадян, удосконаленню їхньої політичної свідомості та культури, відповідно, учасницької позиції у процесах вироблення та прийняття соціально-політичних рішень. Відтак відбувається синхронізація сил державного та третього секторів. Саме тому з демократизацією відбувається усвідомлення необхідності переходу на нову управлінську модель у державі (належне управління), що базується на таких принципах, як участь, консенсус, підзвітність, прозорість, реагування, ефективність та результативність, справедливість та інклюзивність, дотримання верховенства права. Негативні наслідки діяльності громадянського суспільства насамперед пов'язані з активностями таких його організацій, які були сформовані для пропаганди расизму та фундаменталізму тощо.

Конструктивний потенціал громадянського суспільства найбільш плідно розкривається саме за демократичного політичного режиму. Але взаємодія держави та третього сектору може мати різні прояви. Зокрема, у деяких випадках держава відмовляється від великого соціального сектору політики на користь діяльності організацій третього сектору; в інших – держава взаємодіє з інститутами ГС на підставі корпоративних угод, в яких встановлюються сфери та ресурси останніх, ідентифіковані першою; в інших випадках держава відновлює свою соціальну відповідальність і зберігає контроль над більшістю соціальних заходів; у деяких випадках держава просто нехтує соціальною відповідальністю, пов'язаною з її роллю.

Ключові слова: демократизація, громадянське суспільство, публічна політика, держава, демократія, суспільні інтереси.

Вступ. Упродовж останніх десятиліть світ став свідком різкого розширення розмірів, масштабів і потужностей громадянського суспільства. Відповідному зміцненню позицій цього суспільного сектору сприяє низка чинників, як-то процес глобалізації, поширення демократичної форми правління, телекомунікації та економічної інтеграції. Разом із тим зростає й науковий інтерес до ролі громадянського суспільства у процесах демократизації, особливо на теренах країн «молодої» демократії. Але при цьому можна констатувати складність феномена громадянського суспільства, що проявляється у множинності підходів до його інтерпретування. Дослідження процесів демократизації та чинників, які їй сприяють, є надзвичайно важливим для України як країни, що репрезентує «нові» демократії.

Мета та завдання. Мета цієї статті полягає у дослідженні ролі громадянського суспільства як чинника демократизації, ідентифікації його конструктивних та деструктивних проявів, винайденні кореляції між процесами демократизації та встановлення моделі належного управління з урахуванням значення у цій взаємодії громадянського суспільства.

Методи дослідження. Методологічною базою дослідження, результати якого викладені у цій статті, стали системний, структурно-функціональний та порівняльний методи. Завдяки їх викорис-

танням вдалося здійснити систематизацію різних наукових підходів до оцінки змісту та ролі громадянського суспільства у процесах демократизації.

Результати. Громадянське суспільство як предмет теоретичного розгляду привертає все більше наукової уваги через посилення власної ролі у публічному просторі, виробленні політики та алгоритмізації суспільних викликів. Але при цьому фіксується відсутність однаковості серед фахівців щодо його суті та призначення. На думку Л. Фіорамонті та Ф. Генріха, завдання визначення концепції, поняття, основних функцій та розробка стратегії громадянського суспільства – це, по суті, складний і потенційно суперечливий процес [7, с. 57]. Громадянське суспільство по-різному сприймається різними дослідниками, що пов'язано з конкретним зразком демократії та суспільства, що формують загальний екзистенційний контекст науковця. Відповідно, у визначенні громадянського суспільства мають враховуватися не лише аналітичні засади цього процесу, а й конкретний політико-культурний контекст.

Г. Вайт визначив громадянське суспільство: як проміжну асоціативну сферу між державою та індивідами, що складається з організацій та груп, які є відокремленими від держави, користуються автономністю стосовно держави і формуються добровільно членами суспільства для захисту або просування

своїх інтересів або цінностей [12]. Це визначення ідентифікує громадянське суспільство шляхом контрастування до доменів, організованих державою або ринком. Відтак третій сектор за такого підходу функціонує у просторі близькості (схоже до відносин у родині та з близькими друзями), що пояснюється превалюванням спільних цілей та ідеалів.

Згідно з Р. Патнемом, громадянське суспільство – це сфера асоціативного життя, що навмисно або ненавмисно сприяє демократичним цінностям і підвищує соціальний капітал [10]. Його аргумент підтримується неотоквіліанською позицією, що демократія міцніє, а не ослаблюється, коли стикається з енергійним громадянським суспільством. Успішні трансформації політичних режимів у демократичному руслі можливі лише за умови, що поява третього сектору або передувє відповідному транзиту, або формується під час переходу від авторитарного правління. Деякі вчені стверджують, однак, що громадянське суспільство не обов'язково сприяє демократичним цінностям, але інколи сприяє розщепленню внутрішніх конфліктів [3].

Дж. Степан пояснює, що в академічній літературі термін «громадянське суспільство» використовується як вираз, що може включати всі організовані сили суспільства, від політичних партій до комерційних підприємств, або навіть збігатися з масивом людей, які час від часу з'являються на вулицях, щоб висловити свої побоювання проти зловживань панівного режиму [11]. Організації громадянського суспільства є рушійною силою ліберальної демократії та позитивних елементів у консолідації перехідних демократій у всьому світі. Варто наголосити, що хоча є специфічні і контингентні причини, які мотивували таке відновлення інтересу до сили третього сектору, ще й досі фіксується невелика кількість емпіричних досліджень, присвячених вивченню взаємозв'язків між організованою громадою та демократизацією.

На відміну від суто політичних організацій, таких як політичні партії, організації громадянського суспільства переслідують політичні цілі, які не є партійними і, що ще важливіше, вони націлені на політичні зміни, але не зацікавлені в отриманні політичної влади [5]. Однак за диктатури опозиційні сили та погляди є неприйнятними, відтак навіть політичні партії, які прагнуть влади, змушені працювати неофіційно. Саме тому непростим завданням є чітке розмежування між організаціями третього сектору, які прагнуть політичних дивідендів і таких, що в них не зацікавлені. Найпростіше та найрелевантніше розглядати диктатуру як державу і кожну протилежну їй силу як актора громадянського суспільства, якщо дослідник акцентує увагу на дослідженні ролі третього сектору у провадженні демократії та належного управління.

Відносини між державою і громадянським суспільством можуть мати різні модальності і фор-

мувати різні моделі взаємодії: у деяких випадках держава відмовляється від великого соціального сектору політики на користь діяльності організації третього сектору; в інших – держава взаємодіє з інститутами ГС на підставі корпоративних угод, в яких встановлюються сфери та ресурси останніх, ідентифіковані першою; в інших випадках держава відновлює свою соціальну відповідальність і зберігає контроль над більшістю соціальних заходів; у деяких випадках держава просто нехтує соціальною відповідальністю, пов'язаною з її роллю.

Демократія – це така система правління, яка залучає населення до управлінських механізмів; надає можливості суспільству брати участь у виробленні політики [6, с. 71]. Демократія виступає проти диктатури, де участь людей у політичному процесі прийняття рішень сильно обмежена або взагалі відсутня. Відтак ідея громадської участі у процесі прийняття рішень є центральною для будь-якого обговорення демократизації. Громадянське суспільство та демократія настільки тісно пов'язані і нерозривно переплетені таким чином, що не можуть функціонувати належним чином один без одного. Громадянське суспільство розглядається як соціальний аналог демократії в політичній сфері або навіть підмножина демократії [4].

Зазвичай роль громадянського суспільства розглядається як сприятлива, компенсаторна та додаткова до демократії, при цьому його дисфункціональний потенціал враховується значно менше. Третій сектор сприймається як сила, яка може привести до демократії там, де вона відсутня, або зміцнити її там, де вона вже є. Але не варто забувати і про недоліки ГС, які можуть порушити конструктивне функціонування демократії. Отже, необхідно, щоб дослідники дотримувалися рівноправності в оцінці позитивних та негативних проявів громадянського суспільства в процесах демократизації, що дасть змогу подолати наукову однобічність та сприятиме ствердженню об'єктивного дослідження.

Види організацій громадянського суспільства, які відіграють деструктивну роль, – це структури, які представляють погляди та цілі, що безпосередньо заважають демократії та правам людини. До таких організацій можна віднести, приміром, ті, що були сформовані для пропаганди расизму та фундаменталізму, які безпосередньо загрожують соціальному плюралізму. Такі абсолютні і безкомпромісні цілі не сприяють демократії. Недемократичні процедури, цілі та стратегії подібних організацій перешкоджають їм бути ефективними агентами політичної соціалізації.

Баланс між двома секторами – громадянським суспільством і державою, вимагає домовленостей, що гарантуватимуть їхній поділ і регулюватимуть їхню взаємодію. Цілі, які переслідують організації третього сектору, мають бути строго співрозмірними з вимірами демократії, плюралізму та прав

людини. Лише через демократичну організаційну поведінку громадянське суспільство може сприяти політичній соціалізації, сприятливій для демократії. Недемократичні цілі, процедури та стратегії, своєю чергою, стримують, якщо не перевертають здатність громадянського суспільства генерувати демократичні моделі поведінки та ставлення. Активне, гетерогенне громадянське суспільство почасти відіграє важливу роль у просуванні демократії. Вона може дисциплінувати державу, забезпечуючи реалізацію інтересів громадян і сприяючи більшій громадянській політичній участі.

У контексті демократизації принагідно згадати й поширення нині такої управлінської моделі, як належне управління. Останнє більше не розглядається як виключна відповідальність уряду, але кожен громадянин й організації громадянського суспільства є співпричетними до сприяння належному управлінню багатьма способами. Good governance зазвичай розуміється як така управлінська модель, що базується на засадах демократичного урядування. Але для того щоб бути належним, урядуванню досить мінімального рівня демократії.

Належне управління має кілька основних характеристик. До них належать участь, консенсус, підзвітність, прозорість, реагування, ефективність та результативність, справедливість та інклюзивність, дотримання верховенства права. За таких умов корупція мінімізована, думки меншин і голоси найбільш вразливих суспільних верств враховані у прийнятті рішень. Передбачається перманентна реакція на сучасні та майбутні потреби та виклики суспільства.

Таким чином, належне управління вимагає наявності системи стримувань і противаг (горизонтальної підзвітності), участі та виборів (вертикальної підзвітності) та поваги до основних прав людини (включаючи політичні права). У якій формі і якою мірою ці критерії реалізуються для того, щоб система управління була «хорошою» – спірне питання. Є можливість, що авторитарні уряди можуть проводити схожі лінії розвитку, особливо, коли вони демонструють економічне зростання (наприклад, КНР), а іноземні політики та донори зменшують проблеми демократизації через політичні причини.

Хоча належне урядування – це широка концепція з нечіткими межами і слабо визначеним нормативним змістом, серед дослідників є консенсус з приводу того, що управління має важливе значення для розвитку і, швидше за все, матиме вплив на те, наскільки добре й ефективно використовується допомога [1, с. 71]. Належне управління означає належне управління фінансовими ресурсами, відповідальну економічну політику й активні зусилля у боротьбі з корупцією.

Належне управління також є життєво важливою передумовою для ефективного і результативного управління співпрацею у сфері розвитку. Система

належної влади характеризується добре функціонуючою конституційною державою й економічною політикою, спрямованою на зниження бідності [2].

Способи, за допомогою яких громадянське суспільство може сприяти належному управлінню, відповідно до Н. Джонса та Ф. Тембо, включають [8, с. 15]:

1. Посилення потужностей держави, зокрема, реалізацію політики участі, формування бюджету, надання базових послуг, підготовку постачальників публічних послуг, таких як медичні працівники, розповсюджувачі громадянської освіти та обізнаності громадян щодо національної політики та їхніх прав й обов'язків (наприклад, право голосу, демократичні свободи), задіяних у безпеці та захисті доступу до правосуддя (ОГС можуть підвищувати обізнаність громадян щодо прав та послуг, що надаються офіційними особами інституцій безпеки та правосуддя, в результаті чого функціонування останніх ставатиме більш ефективним та доступним);

2. Створення державної підзвітності; вплив на встановлення стандартів (наприклад, лобіювання законодавства на засадах прозорості, дотримання міжнародних зобов'язань з прав людини), здійснення розслідування (наприклад, моніторинг та оцінка державних програм через соціальний аудит або системи спільного відстеження витрат), запити до держави (наприклад, стосовно прогресу у розв'язанні гострих соціальних, економічних, політичних проблем, парламентські громадські слухання тощо), застосування санкцій у випадках, коли ефективність держави виявляється недостатньою (наприклад, протести, бойкоти, страйки або негативна реклама);

3. Розбудова відповідальності держави; виявлення та вираження потреб громадян, зокрема неможливих під час соціального включення через стратегії, у тому числі адвокацію (наприклад, лобіювання реформаторів в уряді або міжнародному співтоваристві), отримання результатів досліджень та інформування дебатів (наприклад, оцінки нерівності та бідності, аналіз соціального впливу); соціальна мобілізація.

Конструктивна діяльність інститутів громадянського суспільства може сприяти ще одному позитивному соціальному зрушенню – примиренню (узгодженню конфліктних інтересів). Примирення – це «дія відновлення порушених відносин». Воно також може бути визначене як глибинний процес діалогу між конфліктуючими сторонами, що призводить до визнання «іншого» та поваги до його відмінностей, інтересів і цінностей. Примирення є також «визнанням гідності жертв, яка довго ігнорувалася, здатністю людини взяти під контроль своє майбутнє і себе в цьому майбутньому. Воно відновлює здатність жити поряд з іншими. Це дає нам змогу <...> закінчити главу нашого минулого. Це дає нам змогу жити в сьогоденні, роблячи наше життя

як нації та наше життя як особистостей у спільному майбутньому. Це завжди нескінченний процес» [9].

Примирення, як правило, відбувається через довгостроковий процес за допомогою публічної політики та дії, які протистоять конфлікту між особами, установами або громадами з метою чесно подивитися на умови, за яких може відбутися примирення. Саме тому воно має важливе значення для побудови стійкого миру. Дух примирення або культура примирення не можуть бути створені протягом ночі. Це тривалий процес, потрібний для того, щоб навчитися відновлювати порушені відносини, що вимагає рішучої детермінації та сильного бажання зрозуміти позицію інших.

Насправді, примирення і мир тісно пов'язані між собою і не можуть існувати ізольовано. Традиційні визначення миру стосуються відсутності війни. Сучасні концепції є ширшими і включають створення ситуацій, які гарантують позитивні умови для людини. Відповідно, й мир має бути досягнутий шляхом зміни самих суспільних структур, відповідальних за страждання та конфлікти. Таке визначення миру кардинально відрізняється від традиційного, в якому відсутність прямого, відкритого насильства (наприклад, війни), є достатньою умовою. Похідні від теорії безпеки концепти призвели до поширення нового розуміння та визначення безпеки, коли невійськовим питанням надається така ж вага, як і військовим аналогам.

Висновки. Громадянське суспільство наділене значним конструктивним потенціалом з демократизації, що проявляється у генеруванні та артикуляції інтересів різних соціальних груп, винайденні суспільного компромісу, популяризації участі громадян у публічній політиці, збалансуванні значень держави та третього сектору у процесах розробки та прийняття значущих політичних рішень тощо. Сучасне громадянське суспільство є чинником не лише модернізації політичних інститутів та відносин, а й сприяє видозміні управлінської моделі в державі з бюрократичної на належне управління. Окрім цього, третій сектор ініціює переоцінку змісту суспільного миру та закладає основи його нового тлумачення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Amundsen I. Good Governance in Nigeria: A Study in Political Economy and Donor Support. Chr. Michelsen Institute, 2010. P. 71. [Належне управління в Нігерії: дослідження з політичної економії та донорської підтримки].
2. Bauck P., Strand A. Review of and Recommendations for Norwegian Support to Good Governance in Pakistan, 2011. P. 84. [Огляд та рекомендації щодо норвезької підтримки належного врядування в Пакистані].
3. Berman S. Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. Johns Hopkins University Press, 1997. [Громадянське суспільство та крах Веймарської республіки].

4. Calvert P., Burnell P. Civil society in democratization. London: Frank Cass, 2004. [Громадянське суспільство у демократизації].

5. Cohen J., Arato A. Civil society and political theory. Massachusetts Institute of Technology, 1994. [Громадянське суспільство та політична теорія].

6. Eken T. Civil Society. Aalborg University, 2008. [Громадянське суспільство].

7. Fioramonti L., Heinrich F. How Civil Society Influences Policy: A Comparative Analysis of the CIVICUS Civil Society Index in Post-Communist Europe, 2007. P. 57. [Наскільки громадянське суспільство впливає на політику].

8. Jones N., Tembo F. Promoting Good Governance through Civil Society. Legislator Linkages, 2008. [Просування належного управління за допомоги громадянського суспільства].

9. Lerche Ch. Truth Commissions and National Reconciliation: Some Reflections on Theory and Practice. The Network of Peace and Conflict Studies, 2000. 7(1). [Комісії правди та національне примирення: деякі роздуми про теорію та практику].

10. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, 2000. [Розпад і відродження американської спільноти].

11. Stepan J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996. [Проблеми демократичного переходу та консолідації: Південна Європа, Південна Америка та посткомуністична Європа].

12. White G. Civil society, democratization and development: Clearing the analytical ground. Democratization, 1994, 1(2), pp. 375–390. [Громадянське суспільство, демократизація та розвиток: прояснення аналітичної основи].

REFERENCES:

1. Amundsen, Inge. (2010). Good Governance in Nigeria A Study in Political Economy and Donor Support (P. 71): Chr. Michelsen Institute.
2. Bauck, Petter, Strand, Arne, & Gul, Shirin. (2011). Review of and Recommendations for Norwegian Support to Good Governance in Pakistan. (P. 84).
3. Berman, S. (1997). Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic: Johns Hopkins University Press.
4. Calvert, Peter, & Burnell, Peter J. (2004). Civil society in democratization. London: Frank Cass.
5. Cohen, J., & Arato, A. (1994). Civil society and political theory: Massachusetts Institute of Technology.
6. Eken, Tulin. (2008). Civil Society. P.O. Mensah. Ed. Vol. Master: Aalborg University.
7. Fioramonti, Lorenzo, & Heinrich, V. Finn. (2007). How Civil Society Influences Policy: A Comparative Analysis of the CIVICUS Civil Society Index in Post-Communist Europe (P. 57): Overseas Development Institute (ODI).
8. Jones, Nicola, & Tembo, Fletcher. (2008). Promoting Good Governance through Civil Society–Legislator Linkages.
9. Lerche, Charles O. (2000). Truth Commissions and National Reconciliation: Some Reflections on

Theory and Practice. The Network of Peace and Conflict Studies, 7(1).

10. Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

11. Stepan, Juan J. Linz & Alfred. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern*

Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore and London. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

12. White, Gordon. (1994). Civil society, democratization and development (I): Clearing the analytical ground. *Democratization*, 1(2), p. 375–390.

The Role of Civil Society in the Processes of Democratization

Tyhomyrova
Oleksandra Kostiantynivna

Postgraduate Student at the
Department of Public Administration
of Taras Shevchenko
National University of Kyiv
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine

The article presents a comprehensive analysis of the views of contemporary world-class experts on the evaluation of the role of the third sector in the democratization processes (G. White, F. Heinrich, R. Putnam, J. Stepan, L. Fioramonti, etc.). As a result, both constructive and destructive potentials of civil society are revealed. It is argued that the third sector, as a rule, has a positive effect on the dynamics of democratic transformations, as it represents a variety of social interests and values that are systematically protected by institutionalized organizations and leads to the merging of social unity, overcoming social contradictions and dissatisfaction. At the same time, civil society contributes to the growth of the level of political education of citizens, the improvement of their political consciousness and culture, respectively – the participatory position in the processes of elaboration and adoption of socio-political decisions. Thus, synchronization of the forces of the state and third sectors occurs. That is why, with democratization, there is an awareness of the need for a transition to a new governance model in the state (good governance) based on such principles as participation, consensus, accountability, transparency, responsiveness, efficiency and effectiveness, equity and inclusiveness, and respect for the rule of law. The negative effects of civil society activities are primarily related to the activities of such organizations that were formed to promote racism and fundamentalism, and so on.

The constructive potential of civil society is expediently disclosed just under democratic political regime. But the interaction of the state and the third sector can have different manifestations. In particular, in some cases, the state abandons the large social sector of policy in favor of the activities of the third sector organizations; in others – the state interacts with the institutes of the CS on the basis of corporate agreements, in which the spheres and resources of the former are identified by the latter; in other cases, the state restores its social responsibility and retains control over the majority of social measures; in some cases, the state simply neglects the social responsibility associated with its role.

Key words: democratization, civil society, public policy, state, democracy, public interests.

Шульга
Таїсія Валеріївна

Енергетичний вектор зовнішньої політики країн Балтії: досвід для України

УДК 327
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-87-91>

Шульга Таїсія Валеріївна
аспірант кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Мельникова, 36/1, м. Київ, Україна

Економічний складник зовнішньої політики Європейського Союзу все частіше формує основний мотив під час ухвалення рішень. Країни Балтії, як члени ЄС з більш ніж десятирічним досвідом, у своїй зовнішній політиці в сфері енергетичного забезпечення закликають ЄС приймати рішення, які б були не лише реально економічно мотивованими, але й мали політичну обґрунтованість у довгостроковій перспективі. Неможливість всебічної інтеграції країн Балтії, яка б включала їх приєднання ще у 2004 році до Єдиного енергетичного ринку ЄС, створила низку проблем, які країни Балтії були змушені долати на національному рівні власними силами. Актуальність теми полягає в тому, що врахування негативного досвіду пострадянських країн щодо забезпечення себе енергоресурсами буде корисним для України у перспективі членства в ЄС. З метою визначення основних прорахунків країн Балтії до та після входження в ЄС автор спробував проаналізувати так зване «домашнє завдання» (вимоги) ЄС до кандидатів на членство, прийняті відповідні рішення керівництва країн. Також була здійснена спроба проаналізувати дії країн Балтії, завдяки яким через 14 років після набуття членства було досягнуто домовленостей (Угода про синхронізацію країн Балтії з ЄС) для їх інтеграції до енергетичного ринку ЄС. Також, попри безрезультатність незгоди країн Балтії щодо будівництва газопроводу «Північний потік-2», через спільність позицій Литва, Латвія та Естонія набрали політичної ваги серед інших членів ЄС. Україна вже може говорити на високому рівні з ЄС про гарантії енергетичної інтеграції до Єдиного ринку, щоб не втратити наявні об'єкти, які ще виконують роль транзитера та експортера енергоресурсів до країн ЄС. Адже будь-який об'єкт транскордонного значення має як економічний, так і політичний характер.
Ключові слова: країни Балтії, зовнішня політика, енергетична безпека, Литва, ринок енергетики.

Вступ. Країни Балтії (Литва, Латвія та Естонія) як блок пострадянських країн, що залежні інфраструктурою від єдиного енергопостачальника – Російської Федерації, намагалися вирішити питання енергетичної безпеки майже з початку членства. Дуальність зовнішньої політики країн-членів ЄС накладає серйозні незручності для «маленьких» країн з огляду на їх невелику політичну вагу, яка зумовлена рівнем економіки цих країн, чисельністю населення, прямо пропорційною до кількості голосів в Європейській комісії, та обсягом фінансування із загального бюджету ЄС. Залежність країн Балтії у галузі енергетичних ресурсів від монопольного постачальника – РФ – не змогла бути вирішеною одразу після вступу в ЄС не лише через відсутність консолідуючого законодавства ЄС, головне – через відсутність інфраструктурної зв'язки з енергетичним ринком ЄС.

Мета статті – визначити фактори, які мали вплив на процес вироблення та реалізації зовнішньої політики країнами Балтії у сфері енергетичної безпеки в рамках правил в ЄС (диспозитивних та імперативних) та визначити такі, які можуть мати аналогічний вплив на енергобезпеку України у разі вступу до ЄС. **Завдання** – на основі аналізу більш ніж десятирічного досвіду країн Балтії як членів ЄС визначити проблеми (негативні передумови чи наслідки) їхнього енергетичного сектору, позицію щодо енергетичної безпеки ЄС в аспекті боротьби з монополією постачальників енергоресурсів у цілому та щодо інтеграції до Єдиного ринку енер-

гетики. Здійснити спробу моделювання проблем у цій сфері для України у разі набуття повноцінного членства в ЄС.

Методи дослідження. У роботі з інформацією використовується історичний метод, метод аналізу, порівняння та моделювання у прогностичній частині роботи, яка стосуватиметься України.

Станом на 2004 рік, коли країни Балтії вступили до Євросоюзу, одностайної політики щодо енергетичного ринку ЄС не існувало навіть на законодавчому рівні, адже ні Декларація, ні Договір Енергетичної Хартії ЄС та «енергетичні пакети» не закріплювали зобов'язань діяти виключно через призму інтересів ЄС, тому двосторонні домовини щодо постачання нафти, природного газу та електричної енергії з РФ велися виходячи перш за все з національних інтересів держав-членів ЄС. До них можна віднести стартові позиції держави, уже наявні домовленості строком на 15–20 років, геополітичне положення країни, показники у споживанні різної енергії, реальна енергозалежність та різний історичний досвід у питаннях енергопостачання.

Як один з векторів зовнішньої політики енергетична безпека для держав-членів ЄС перетинає два рівні міжнародного співробітництва – національний та загальносоюзний – з ЄС, з США, РФ та Туреччиною. З огляду на те, що магістральна інфраструктура країн Балтії була ланкою радянської системи, після вступу до ЄС така пов'язаність з єдиним правонаступником-постачальником нафти,

газу та електричної енергії – Росією – майже одразу продемонструвала вагомий політичний складник таких, здавалось би, економічних відносин. Вперше РФ використала «енергетичні санкції» до Литви та Латвії, припинивши постачання нафти з 2003 по 2006 рік через небажання Риги та Вільнюса продати частки національних нафтових компаній «Венспілс Нафта» та «Мажейкю Нафта», відповідно, російським інвесторам [1]. Схожі санкції були застосовані РФ щодо Таллінна у 2007 році, спровоковані ситуацією навколо перенесеного на кладовище пам'ятника Невідомому солдату Другої світової війни. З огляду на те, що інтеграція нових членів ЄС передбачала зокрема інтеграцію в Єдиний європейський енергетичний ринок, фактично відсутність зв'язаної інфраструктури Балтійських країн з інфраструктурою ЄС створювала і продовжує створювати реальні загрози трьом країнам у сфері енергетики. Превалюючим постачальником усіх трьох видів енергії для країн Балтії тривалий час залишалася РФ, але у зв'язку з непередбачуваністю партнера, попри наявні угоди щодо постачання, уряди Балтійських країн здійснювали і продовжують здійснювати кроки для подолання такої залежності.

Основним інструментом консолідації та закріплення цілей зовнішньої політики Литви, Латвії та Естонії та стратегії щодо її реалізації залишається Балтійська Асамблея (створена у 1989 році). У 2013 році країни Балтії розпочали активне регіональне співробітництво у галузі енергетики, результатом якого стала Декларація щодо забезпечення енергетичної безпеки країн Балтії (2015 року), в якій підтверджено підтримку спільних цінностей та зобов'язання діяти разом у виробленні рішень для підвищення енергетичної безпеки регіону [3]. Озвучуючи проблему енергетичних викликів від третіх країн-постачальників енергетичних ресурсів, Балтійські країни оперували поняттям «енергетична єдність» (energy solidarity), яке було основним аргументом для вироблення та затвердження внутрішньої енергетичної політики ЄС, яка б однозначно впливала на політику зовнішню. Проте таке поняття тлумачилось різними членами ЄС неоднозначно: Балтійські країни у довготерміновій перспективі, а такими країнами, як Німеччина, Франція, Італія, як короткотермінові, маючи на увазі згуртування навколо нагальних проблем через політичні чи економічні санкції, прийняті і затверджені Європейською комісією [5, с. 83–88]. Крім того, існування таких газопроводів, як «Набуко», «Південний потік», в які ЄС уже здійснив інвестиції, робило вкрай проблематичним обґрунтування країнами Балтії необхідності змін правил на внутрішньому енергетичному ринку ЄС. «Великі» держави-члени ЄС нові умови прийняття рішень у сфері енергетичної безпеки та лібералізації енергетичного ринку, пропоновані країнами Балтії для зміцнення єдності у питаннях енерге-

тики, називали втручанням у дії національних урядів [5, с. 83–88].

Найбільш «активною» у своїй зовнішній політиці в сфері енергетики серед трьох країн є Литва, яка для набуття членства в ЄС була вимушена припинити роботу АЕС «Інгалінська» (2009 рік), що забезпечувала країну на 100% для власних потреб лише одним енергоблоком, надлишки виробленої електроенергії мали експортне значення (до Латвії, Естонії). Більше того, Литва витрачає кошти на процес утилізації уже непрацюючої АЕС дотепер. Умова закриття Інгалінської АЕС була однією з умов входження до ЄС, але компенсаторні одиниці Євро не вирішив питання енергетичної безпеки Литви: її вироблення здійснюється за рахунок імпорту газу, 50% з якого постачає РФ. Попри існування залежності від джерел РФ, існує загроза і з боку Білорусії, яка будує нову атомну електростанцію у місті Острівці, розташованому у 53 км від литовської столиці Вільнюса. Основним інвестором і виконавцем цього проекту виступила російська компанія, а фактично – державна корпорація з атомної енергетики «Росатом» [8]. Основна претензія Литви полягає у близькості розташування небезпечного об'єкта до її кордонів, а отже і кордонів ЄС, та невідповідність проекту європейським нормам безпеки будівництва та експлуатації об'єкта до міжнародних стандартів. Попри аргументи, Литва не має широкої підтримки у Європейській комісії, і впродовж декількох років діє самостійно через звернення до МАГАТЕ, Конвенції Європейської Економічної Комісії ООН «Про доступ до інформації, участі громадськості в ухваленні рішень та доступ до правосуддя з питань щодо навколишнього середовища», Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті, Парламентську Асамблею ОБСЄ, але висновки і результати голосувань усіх організацій також не дають гарантій припинення будівництва АЕС. На національному рівні у квітні 2017 р. Литва закріпила свою незгоду з таким будівництвом окремим рішенням литовського Сейму про заборону уряду купувати електроенергію у білоруської АЕС. У політичному аспекті Литву підтримує лише Польща, яка вже заявила, що не буде купувати електроенергію у Білорусі.

Тактика Литви щодо забезпечення себе електроенергією та паралельно експортом до сусідніх Латвії та Естонії – збудувати нову АЕС, але вже за новітніми технологіями, за якими її функціонування не буде викликати нарікань у Європейській комісії. Більше того, вже в статусі члена ЄС таке будівництво – прерогатива внутрішньої політики держави. Але станом на 2018 рік фінальна дата проекту у 2021 рік є малоймовірною через брак коштів. Інвесторами цього проекту виступили, крім інших, Латвія й Естонія.

Натепер проблема відірваності країн Балтії від енергетичної інфраструктури ЄС номінально врегульована підписаною у 2018 році Угодою з Європейською комісією та Польщею про синхронізацію з електричною мережею Європи, за якою інтеграція має відбутися до 2025 року. Цей крок надасть можливість реалізувати важливий для Балтійських країн намір щодо виходу з енергетичного кола «БРЕЛЛ», яке об'єднує країни Балтії, Росію та Білорусію, та зменшити залежність від енергоресурсів РФ. Більше того, спір з Білорусією щодо АЕС найімовірніше Литві вдасться подолати саме у рамках, до яких країни Балтії закликають усіх членів ЄС – консолідація Єдиного європейського ринку енергетики. У разі виходу з «БРЕЛЛ» Балтійських країн Білорусія автоматично втратить потенційних імпортерів з ЄС, до яких розраховує спрямовувати надлишки електроенергії, виробленої на АЕС «Островецькій».

На відміну від країн Балтії, Україна ще має потужності для забезпечення власних потреб країни та для експорту. Проте, як і в ситуації з литовською АЕС, українські об'єкти вироблення електроенергії потребують модернізації. У перехідний період реформ конче потрібно забезпечити наявну інфраструктуру коштами для оновлення технічного оснащення, яке б відповідало європейським стандартам. Натепер основними імпортерами електроенергії з України є Угорщина, Польща, Молдова. Проте наміри Польщі збудувати власну АЕС до 2029 року [6] мають спонукати український уряд до дій, які б забезпечили ринки експорту електроенергії незалежно від виходу на регіональний ринок нового постачальника або, що менш вірогідно, уже зараз вести переговори з Польщею про нерентабельність такого об'єкта та гарантувати вигідні умови у довгострокових контрактах з Україною.

Питання забезпечення природним газом у комплексі енергобезпеки Балтійських країн є найскладнішим перш за все для Литви через непримиримі позицію до несправедливого перебування у складі СРСПР за пактом «Ріббентропа-Молотова» та складнощів, з якими Литва зіткнулася у перші роки після колапсу СРСПР. Вимушеність реалізовувати національну зовнішню політику у сфері енергобезпеки, попри членство в ЄС, спонукала державу до дій, які б забезпечували Литві статус «регіонального лідера серед країн Східної Європи», та, відповідно, надавали б політичної ваги серед великих країн ЄС [4, с. 68]. Не останню роль у виробленні та реалізації зовнішньої політики Литви, вже члена ЄС, відігравали особисті зв'язки лідерів країни – Валдаса Адамкуса та Далі Грибаускайте. Тоді, коли президент В. Адамкус (2004–2009 рр.), попри зобов'язання за Договором приєднання до ЄС, реалізовував разом з президентом Польщі А. Кваснєвським регіональну політику США в країнах Східної Європи, Литва

як новий член співтовариства тривалий час не вважалася надійним партнером для ЄС та навіть була «ізольована» Брюсселем у політичному сенсі [4]. З перемогою на президентських виборах Далі Грибаускайте вектор зовнішньої політики Литви було переспрямовано на вирішення внутрішніх проблем країни та долучення до «політичного життя» Брюсселя. Потужним кроком до незалежності у газовому питанні для президента Грибаускайте мало бути будівництво терміналу для скрапленого газу (LNG-термінал у м. Клайпеді), яке завершилося у 2014 році. На практиці за 4 роки ціна газу стала завищеною, щоб стверджувати про забезпечення природним газом не лише Литву, а й країни Балтійського моря: нерентабельність утримання танкера на умовах оренди шведського власника танкера, на якому розташований LNG-термінал, не виправдовує кінцеву ціну газу, який за контрактом на 5 років буде закачувати норвезька компанія «Statoil». До кінця 2018 року уряд Литви має прийняти рішення щодо подальшого використання терміналу на умовах оренди.

З 2017 року поставка скрапленого газу до м. Клайпеди також здійснюється танкерами зі Сполучених Штатів, як це вже робить Польща для власного LNG-терміналу. Факт того, що свій перший закордонний візит президент США Д. Трамп здійснив до Польщі майже одразу після першої поставки скрапленого газу в польський порт Свіноуйсьце, та 20-річна угода із американською компанією щодо імпорту Польщею скрапленого газу, може свідчити про розвиток стратегічного співробітництва двох країн не лише у галузі енергетики. Закупівля скрапленого газу у США стала і для Литви одним з пріоритетів для зміцнення двосторонніх відносин зі Сполученими Штатами. Через газову торгівлю, яка є одним з аспектів стратегічної співпраці Литви з США, держава намагається «зацементувати» відносини з США у сфері безпеки та оборони [6]. Свої наміри побудувати власний термінал заявило і керівництво Естонії. Отже, у рамках правил ЄС, які Балтійським країнам не забезпечили гарантій щодо енергетичної безпеки, вони виробили спільну стратегію, яка задовольнила потреби у диверсифікації постачальників енергії, зведення залежності в енергопостачанні не лише від РФ, а й від ЄС майже до нуля, паралельно піднявши рівень відносин із новим керівництвом США.

За роки президенства Д. Грибаускайте не вдалося переконати чи бодай запевнити перш за все канцлера Німеччини А. Меркель (стратегічного партнера Литви за президенства Грибаускайте) у небезпечності реалізації газового проекту «Північний потік-2», ідея створення якого була як розширення існуючого магістрального газопроводу «Північний потік». Перш за все литовський лідер поряд з лідерами Балтійських країн апелювали до Європейської комісії з тим, що такий проект

зробить ЄС повністю залежним від єдиного та непередбачуваного постачальника. Але на відміну від Балтійських країн, РФ є що запропонувати Німеччині, Франції, Італії, Британії, Словенії тощо: кожна з держав отримає довгостроковий контракт на транзит газу через свої території, участь у будівництві та обслуговуванні газопроводу на мільйони доларів строком на десятки років.

Модернізація газотранспортних систем країн Балтії та України після 2014 року у затишній кризі втрачають підтримку ЄС поки що фактично, не де-юре. Але те, що станом на вересень 2018 року перша країна виключної економічної зони Балтійського моря – Швеція – погодила будівництво газопроводу, але поки ще не прийнято рішення Європейської комісії, за яким би функціонування газопроводів, що проходять по морському дну, регулювалися законодавством ЄС, ймовірність повної реалізації такого проекту висока. Крім того, у спільній заяві прем'єрів Балтійської Ради міністрів позиція щодо будівництва «Північного потоку-2» висловлена як така, що «у разі реалізації проекту, він має повністю відповідати законам ЄС та Енергетичного союзу» [7]. Активний захист та допомога Балтійських країн Україні у зв'язку з конфліктом на Сході країни продемонстрував ЄС їхню рішучість у боротьбі з порушенням норм міжнародного права, але одночасно відмова від діалогу з РФ звела на нуль зовнішню політику цих країн у російському напрямі, через що економічні відносини врегульовуються надто складно.

Отримані результати. Країни Балтії стали тим бустером серед країн-членів ЄС, які спонукали Європейський парламент прийняти закони щодо створення Єдиного енергетичного ринку (Декларація про створення єдиного енергетичного ринку) та правила, за якими мають діяти члени ЄС між собою та з третіми країнами (постачальниками, імпортерами). Лібералізація енергетичного ринку в країнах Балтії відбувається повільно, передусім через брак можливостей приєднатися до ринку ЄС через відсутність інфраструктури та існування єдиного постачальника всіх видів енергії – РФ. Через зовнішню політику в рамках ЄС країни Балтії домагаються формулювання єдиної зовнішньої політики щодо третіх країн – не членів ЄС у сфері енергетичної безпеки. Попри невтішні результати щодо повного убезпечення країн Балтії (природний газ, електроенергія, нафта) від монопольної енергетичної залежності, доведення іншим членам ЄС аргументів щодо необхідності переорієнтації енергетичного ринку з національного рівня зацікавленості на рівень спільної зовнішньої політики, країни Балтії «заявили» про власну позицію у питанні енергетичної безпеки всередині ЄС. Скорочення споживання російського газу через створення терміналу скрапленого газу в Литві стало результатом реалізації власної зовнішньої політики, яка не супер-

ечила законам ЄС. Майбутнє будівництво нової Вісагінської АЕС має стати проектом, який забезпечить електроенергією всі країни Балтії. Попри незмінну позицію країн Балтії щодо виключно політичного сенсу газопроводу «Північний потік-2», з нею рахується канцлер Німеччини, яка здійснила державний візит до Вільнюса, під час якого були присутні прем'єри Латвії та Естонії. Альтернатива у вигляді інвестицій у модернізацію ГТС України та країн Балтії для ЄС не на порядку денному перш за все через складні відносини пострадянських країн з постачальником газу – РФ, які ще треба вирішувати, тоді як «Північний потік-2» здійснюватиме транспортування газу без посередників до Німеччини. Співробітництво із США як альтернативним постачальником енергоресурсу для країн Балтії може стати для Литви, Латвії та Естонії важелем, який виведе «діалог» з Брюсселем на новий рівень.

Висновки.

1. На вироблення загальної політики ЄС «невеликі» країни, на прикладі країн Балтії, діючи у згоді, впливати можуть.

2. Дотепер правила енергетичного ринку ЄС мають «чіткі кордони», за якими Європейська комісія не може втручатися у дво- чи багатосторонні проекти, які стосуються постачання енергетичних ресурсів.

3. До вступу в ЄС Україні слід використати досвід пострадянських країн, які були змушені припинити роботу АЕС, оцінивши наслідки залежності від імпорту електричної енергії в економічному та політичному аспекті, та складнощі перспективи побудови нової АЕС.

4. Гарні стосунки з лідерами «великих» держав ЄС набувають практичного значення для нових членів лише у разі існування їх економічного чи політичного інтересу. До повноцінного членства в ЄС Україна має зберегти та модернізувати свій енергетичний потенціал, попри складний економічний стан країни, та залишити стійкі економічні відносини з країнами, які можуть бути альтернативними партнерами у газопостачанні.

5. Захист власних інтересів країни Балтії здійснюють за підтримки одна одної виходячи, крім іншого, зі свого спільного геополітичного становища. За членства в ЄС Україна сама може стати лідером у східному регіоні у разі раціонального та прагматичного підходу до збереження наявних енергоресурсів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грідас А., Касекамп А., Маслаускайте К., Зогенфрейя Л. «Балтійські країни в ЕС: вчора, сьогодні, завтра», 2013. URL: <http://www.institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/01/balticstateseu-grigaskasekampmaslauskaitezorgenfreija-ne-jdi-july13.pdf?pdf=ok./67-74>.
2. Боровський О. «Уряд Польщі ухвалив рішення про будівництво першої в країні АЕС», Газета Україна

молода, Вип. № 96. URL: <http://www.Umoloda.Kiev.Ua/Number/3197/2006/114556/>

3. Декларація країн Балтії щодо безпеки у постачанні енергії. URL: https://enmin.lrv.lt/uploads/enmin/documents/files/Teisinė%20informacija/Teisės%20aktai/Bendrieji%20energetikos%20strateginiai%20dokumentai/Regioninis%20bendradarbiavimas/Energy_Security_of_Supply_declaration_20150114_EN.pdf

4. Кожала Л., Іванаускас В. «Політика Литви на сході 2004–2014: теорія рольового підходу», 2015. URL: <http://lfpr.lt/wp-content/uploads/2015/09/LFPR-32-Kojala-Ivanauskas.pdf>

5. Моліс Арунас. «Трансформація відносин ЄС – Росія в енергетичній сфері: бачення країн Балтії», 2011. URL: <http://lfpr.lt/wp-content/uploads/2015/09/LFPR-25-Molis.pdf>

6. Ситас Андріус «Литва прийняла першу поставку зрідженого газу з США», Реутерс, 2 серпня 2017. URL: <https://www.reuters.com/article/us-lithuania-ling/lithuania-receives-first-ling-from-the-united-states-idUSKCN1B11B>

7. Спільна заява Ради Прем'єр-міністрів Ради міністрів країн Балтії, 2017. URL: https://www.valitsus.ee/sites/default/files/news-related-files/baltic_pm_joint_statement_18.12.2017_1.pdf

8. Януконіс Марюс, Посол Литви в Україні «Нас непокоїть військова інтеграція РФ з Білоруссю», Економічні новини, 2017. URL: <http://eizvestia.com/uk/politika-ukr/full/2811-maryus-yanukonic-nas-nepokoit-vijskova-integraciya-rf-z-bilorussyu>

REFERENCES:

1. Agnia Grigas, Andres Kasekamp, Kristina Maslauskaitė, Liva Zorgenfrei (2013). "The Baltic States in the EU: Yesterday, Today and Tomorrow", URL: <http://www.institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/01/bal->

[talticstateseu-grigaskasekampmaslauskaiteszorgenfrei-ane-jdi-july13.pdf?pdf=ok.167-74](http://www.institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/01/balticstateseu-grigaskasekampmaslauskaiteszorgenfrei-ane-jdi-july13.pdf?pdf=ok.167-74)

2. Borovskiy O. "Uryad Pol'schi uhvalyv rishennya pro budivnytstvo pershoi v krayini AES" [The Polish government adopted the decision to built first nuclear power station in the state]. Ukraine the young. Vol. № 096. URL: <http://www.Umoloda.Kiev.Ua/Number/3197/2006/114556/>

3. Declaration on Energy Security of Supply of the Baltic States. URL: https://enmin.lrv.lt/uploads/enmin/documents/files/Teisinė%20informacija/Teisės%20aktai/Bendrieji%20energetikos%20strateginiai%20dokumentai/Regioninis%20bendradarbiavimas/Energy_Security_of_Supply_declaration_20150114_EN.pdf

4. Linas Kojala, Vilius Ivanauskas (2015) "Lithuanian Eastern policy 2004–2014: the role theory approach". URL: <http://lfpr.lt/wp-content/uploads/2015/09/LFPR-32-Kojala-Ivanauskas.pdf>

5. Arūnas Molis (2011) "Transforming EU – Russia energy relations: the Baltic States' Vision". URL: <http://lfpr.lt/wp-content/uploads/2015/09/LFPR-25-Molis.pdf>, pp. 83–88/

6. Andrius Sytas (2017) "Lithuania receives first LNG from the United States". Reuters, 2 Aug. URL: <https://www.reuters.com/article/us-lithuania-ling/lithuania-receives-first-ling-from-the-united-states-idUSKCN1B11B>

7. Joint Statement Prime Ministers' Council of the Baltic Council of Ministers, (2017). URL: https://www.valitsus.ee/sites/default/files/news-related-files/baltic_pm_joint_statement_18.12.2017_1.pdf

8. Nadzvychainyi ta Povnovazhnyi Posol Lytovskoyi Respubliki v Ukrayini Maryus Yanukonis (2017) "Nas nepokoyit' vijs'kova integraciia RF z Bilorussyu" [We are worried about RF and Bilorussia military integration]. Economic news. URL: <http://eizvestia.com/uk/politika-ukr/full/2811-maryus-yanukonic-nas-nepokoit-vijskova-integraciya-rf-z-bilorussyu> [in Ukrainian]

Energy vector of the Baltic states' foreign policy: experience for Ukraine

Shulha Taisiia Valeriivna

Postgraduate Student of the Department of International Relations and Foreign Policy of Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Melnykova str., 36/1, Kyiv, Ukraine

The economic component of the EU foreign policy increasingly shapes the main motives in the decision-making process. The Baltic states, being EU member states for more than 10 years, in their foreign policy in the field of energy supply call on the EU to adopt decisions which would be really economically motivated and have political justification over the longer term. The lack of full integration of the Baltic States which could have included their accession to the EU single energy market back in 2004 led to a number of problems that the Baltic States were forced to overcome on their own at national level. The subject-matter of the article is relevant due to the availability of experience of the post-Soviet countries, which could be taken into account by Ukraine in view of a potential prospect of the EU membership. In order to identify the main failures of the Baltic states, before and after joining the EU, the author tried to analyze the so-called "homework" (EU requirements) for the membership candidates and the decisions adopted by the countries' leaders. The author also tried to analyze the Baltic states' actions which resulted in reaching the agreement on their integration to the EU energy market (Political Roadmap for synchronising the Baltic States' electricity grid with the continental European network by the target date of 2025) 14 years after the accession to the EU. Besides, despite the ineffectiveness of the Baltic states' disagreement on the construction of the Nord Stream 2 gas pipeline, Lithuania, Latvia and Estonia due to their common position have gained political weight among other EU member states. Ukraine can already hold high-level talks with the EU on the guarantees of the energy integration to single market to prevent the loss of the existing facilities, which still carry out the role of transit and export of gas to the EU countries. After all, any facility of cross-border importance has both economic and political nature.

Key words: Baltic states, foreign policy, energy security, Lithuania, energy market.

Ключкович
Анатолій Юрійович

Політична свідомість словацького суспільства в умовах демократичної трансформації: проблемні аспекти сприйняття змін

УДК 32.019.5 (437.6)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-92-96>

Ключкович Анатолій Юрійович
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
і державного управління
Ужгородського національного
університету
вул. Університетська, 14,
Ужгород, Україна

В умовах становлення демократичної політичної свідомості українського суспільства актуалізується питання вивчення зарубіжного досвіду ціннісних трансформацій. Метою статті є дослідження політичної свідомості словацького суспільства в аспекті розвитку ціннісних орієнтацій і сприйняття громадянами змін в умовах демократичної трансформації. Автором використано нормативно-ціннісний, порівняльний, структурно-функціональний методи для дослідження складників політичної свідомості, змісту домінуючих ціннісних орієнтацій та їх впливу на сприйняття громадянами трансформаційних процесів.

З'ясовано, що постсоціалістична трансформація політичної свідомості словацького суспільства носить складний і суперечливий характер, оскільки увібрала в себе реалізовані та нереалізовані очікування, позитивні та негативні оцінки перетворень, оптимістичні та песимістичні настрої стосовно розвитку держави. З позицій сьогоднішньої демократичної трансформації Словаччини загалом схвально оцінюються громадянами. Процеси демократизації та державотворення в Словацькій Республіці збагатили масову свідомість у розумінні принципів функціонування демократії, свободи, конкуренції, плюралізму. Водночас трансформаційні процеси пов'язуються в громадській думці з послабленням соціальних гарантій. Наголошено, що в Словаччині високою є пріоритетність принципу соціальної справедливості як важливого аспекту демократії. Не заперечуючи значення системних змін, словаки критично оцінюють спосіб їх реалізації політиками, що позначилося на довірі громадян до владних інститутів, ставленні до функціонування демократії, оцінці власних можливостей впливу на політичні рішення.

Ключові слова: Словацька Республіка, політична свідомість, політичні цінності, громадська думка, демократична трансформація.

Вступ. Демократизація в країнах Центральної та Східної Європи зумовила глибокі трансформаційні процеси на різних рівнях політичного життя суспільства, особливою складністю відзначилися зміни на рівні політичної свідомості. Перебудова ціннісних систем в умовах перехідного суспільства часто супроводжується завищеністю очікувань, поляризацією поглядів, амбівалентністю оцінок, нестійкістю установок, що вказує на складність політико-культурних трансформацій. Досягнення суспільного консенсусу щодо системи базових політичних цінностей є важливим показником успішності демократичних перетворень і водночас чинником подальших змін. Проблеми адекватної оцінки трансформаційних процесів, сприйняття ліберальних цінностей, довіри до владних інститутів є характерними і для словацького суспільства, попри його успішний перехід до демократії. В умовах становлення демократичної політичної свідомості, пошуку консенсусу щодо базових цінностей, ідеалів і цілей розвитку українського суспільства важливим видається вивчення зарубіжного досвіду.

Метою статті є дослідження політичної свідомості словацького суспільства в аспекті розвитку

ціннісних орієнтацій і сприйняття громадянами змін в умовах демократичної трансформації.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано нормативно-ціннісний, порівняльний, структурно-функціональний методи, що дало змогу проаналізувати складники політичної свідомості, зміст домінуючих ціннісних орієнтацій, їх вплив на сприйняття громадянами трансформаційних процесів. Для аналізу громадської думки в Словаччині залучалися статистичні матеріали та результати соціологічних досліджень Інституту політичних наук Словацької академії наук (САН), Інституту публічних питань (ІВО), Інституту економічних і соціальних реформ (ІНЕКО), Агенції "FOCUS", проекту «Євробарометр» та ін.

Результати. Листопадова революція 1989 р. стала відправною точкою масштабних політичних, економічних, культурних трансформацій у словацькому суспільстві, що дало йому змогу успішно здійснити демократичний перехід, інтегруватися в ЄС і НАТО. Посткомуністична трансформація на світоглядному рівні відбувається значно складніше та повільніше; в масовій свідомості залишається чимало соціалістичних атавізмів, що обростають соціально суперечливими ціннісними

нашаруваннями перехідного періоду. Навіть історично знаменна Листопадова революція 1989 р. на сучасному етапі викликає різні оцінки та ставлення пересічних словаків. Так, згідно з дослідженнями IVO/FOCUS, у 2014 р. події листопаду 1989 р. позитивно оцінили 51% опитаних, неоднозначно – 24%, негативно – 18% і не визначилися 7% респондентів [3]. Впродовж постсоціалістичного розвитку словацька громадська думка увібрала в себе реалізовані та нереалізовані очікування, ідеалістичні уявлення та оцінку індивідами реалій повсякдення. В нових умовах розвитку після 1989 р. зміна ціннісних орієнтацій відбувалася як на рівні суспільного, так і особистого життя громадян, при цьому глибина індивідуальних змін була різною.

Попри те, що більшість словаків не була готова до комплексної трансформації суспільства, проте на неї покладалась досить великі надії. Репрезентативні дослідження Інституту політичних наук САН (2003–2004 рр.) підтверджують, що в контексті революції 1989 р. найбільш очікуваними були зміни в сфері демократії та свободи (зазначили 81,6% респондентів). В нових умовах словаки вбачали перспективу зростання їх життєвого рівня (76,9%), а також сподівались, що поглиблення відносин із Заходом буде стимулювати соціально-економічний розвиток і допоможе Словаччині досягти рівня життя розвинутих країн (69,4%) [7, с. 346–347].

Водночас трансформаційні процеси зумовили низку змін (позитивних і негативних), які більшість громадян не очікувала. Зокрема, словаки не очікували впровадження оплати медичних послуг (85,1%), росту цін на продукти харчування та послуги (71,9%), приватизації державного майна (67,9%), поглиблення соціальної диференціації (61,5%), зростання злочинності (59,9%) та ін. Цікаво, що в контексті революції 1989 р. більшість респондентів не очікувала створення самостійної Словацької Республіки (64,9%), вступу країни до ЄС (52,1%) і НАТО (66,5% опитаних) [7, с. 347–348]. Очікувані й неочікувані зміни викликали різне ставлення громадян. Більш оптимістично були налаштовані, передусім, молоді люди, фахівці з вищою освітою, жителі великих міст, підприємці та інші верстви, що мали стабільне соціально-економічне положення або вищі шанси на успіх у нових умовах.

З позицій сьогодення демократична трансформація Словаччини загалом схвально оцінюються громадянами, але є відмінності та неоднозначності стосовно оцінки окремих її складників. Дослідження IVO/FOCUS, здійснене восени 2014 р. з нагоди 25-річчя Листопадової революції 1989 р., зафіксувало, що найбільш проблемними сферами постреволюційного розвитку словаки вважають систему охорони здоров'я (55%), соціальне забезпечення, безпеку та зайнятість населення (69% респондентів) [3]. Водночас порівняно із ситуацією до 1989 р. більшість опитаних позитивно оцінила

розширення можливостей щодо навчання, праці та подорожей за кордон (77%), отримання інформації (65%) та освіти (61%), свободи слова (60%) та участі у громадському житті (54%). Значна частина респондентів переконана, що не змінилися або навіть стали гіршими за час трансформації умови для соціально-статусного зростання на основі чесної праці (71%), можливості громадян впливати на політичні рішення (59%) та рівність перед законом (70%) [3].

Загалом розуміння необхідності зміни суспільної системи внаслідок Листопадової революції 1989 р. висловили 58% словацьких громадян, 30% висловилися проти цих змін і 12% не визначилися. Приміром, згідно з результатами паралельного дослідження серед чехів, прихильників комплексної трансформації виявилось дещо більше – 66%, водночас 22% респондентів не підтримали зміни [3]. Ставлення словаків до Оксамитової революції та її наслідків є подібним до відношення чехів, але майже в усіх аспектах оцінювання словацька громадськість виявилася більш критичною, ніж чеська, бачила менше позитивних результатів суспільного розвитку після 1989 р.

Порівняно з іншими постсоціалістичними країнами в Словаччині прослідковується вища пріоритетність принципу соціальної справедливості як важливого виміру демократії, зокрема в аспекті розподілу благ і збалансування доходів. Словацьке суспільство в рамках листопадових цілей не було орієнтоване на необхідність структурної перебудови економіки в капіталістичному напрямі, і ще менше розуміння громадян викликала реалізація глибоких ринкових реформ урядом М. Дзурінди після 1998 р. В умовах переходу економіки на ринкові стандарти багато громадян відчули себе соціально й економічно менш захищеними, що дало їм підстави вважати новий суспільний устрій менш справедливим. У масовій політичній свідомості амбівалентно поєдналися цінності ринкової, прагматичної, західної спрямованості та патерналістські, етатистські, егалітаристські орієнтації з комуністичного минулого, правда, вже в новій інтерпретації.

Транзитивних труднощів додало й те, що в аспекті геополітичних орієнтацій у 1990-х рр. досить відчутним було коливання словацького суспільства між східним (проросійським) і західним (євроатлантичним) вектором розвитку. Навіть у сучасних умовах посилення російського експансіонізму словацьке суспільство відзначається русофільськими настроями. Соціологічні дослідження підтверджують, що Словаччина є єдиною країною Вишеградської групи, де громадськість вірить більше Росії, ніж США, і більшість опитаних виявили утопічне бажання, щоб Словаччина грала роль своєрідного мосту між Заходом і Сходом [6, с. 91].

Попри сильні проросійські симпатії, більшість словаків задоволена реалізацією саме європейського інтеграційного курсу, що неодноразово підтверджувалося результатами досліджень. Згідно з опитуванням IVO/FOCUS, у жовтні 2014 р. кількість респондентів, що схвально відносяться до вступу Словаччини до ЄС, становила 51% (у 2009 р. – 68%), тоді як проти висловились 20% і ще 25% опитаних оцінили європейське членство неоднозначно. Приєднання країни до НАТО підтримало значно менше громадян – 36%, тоді як 29% висловились негативно, 7% не визначилися і 28% респондентів вбачали в членстві як позитиви, так і ризики [3].

Уже тривалий час словаки демонструють слабе зацікавлення політикою загальноєвропейського масштабу, що підтверджує критично низька явка на виборах до Європейського парламенту, показник якої не піднімається вище 20%. Також неоднозначно суспільство відноситься до політики і цінностей ЄС на сучасному етапі, що свідчить про недостатнє усвідомлення інтеграційних досягнень країни. Критична реакція окремих словацьких політиків і частини суспільства на кризові прояви в міграційній та економічній політиці ЄС оголила їх утилітарне розуміння європейського членства, поверхнєве сприйняття або навіть відкидання цінностей європейської спільноти, що дало підстави дослідникам говорити про т.зв. «неавтентичну» інтеграцію Словаччини в ЄС [6, с. 99].

Трансформаційні процеси позначилися на сприйнятті політики та демократії, які інтерпретуються громадянами доволі неоднозначно, тим самим підкреслюючи складність їх ціннісних орієнтацій. Результати соціологічних досліджень IVO в 2004 р. підтверджують: якщо поняття демократії для більшості словаків має позитивний зміст, то політика викликає переважно негативні асоціації. Демократія у відповідях респондентів розуміється як особиста свобода та можливість вибору (49%), повага до соціальних прав і гідний рівень життя (27%), рівність перед законом і справедливість (12%), активна громадянська участь (10%) [2, с. 459–460].

Ставлення громадян до словацьких політичних діячів і політики є переважно негативним, що тривалий час підтверджується емпіричними дослідженнями. Згідно із соціологічними замірами IVO/FOCUS, впродовж 1994–2004 рр. більше 75% респондентів були переконані, що діяльність політиків слабо пов'язана з мораллю та інтересами пересічних громадян, а здебільшого орієнтована на власні егоїстичні цілі [2, с. 461].

Дослідження громадської думки щодо постреволюційного розвитку Словаччини, здійсненого Інститутом політичних наук САН у 2003–2005 рр., підтверджує високий ступінь суспільного розчарування діяльністю політиків (на рівні 82% опитаних).

Ці результати демонструють не тільки високий ступінь фрустрації громадян щодо нової форми політичного життя та політичної культури в Словаччині, але й підкреслюють той факт, що громадськість чутливо сприймає непідготовленість політичних еліт до трансформаційних процесів, а пізніше – їх відстороненість від щоденних проблем громадян [7, с. 345]. Не заперечуючи значення системних змін, словаки критично сприймають спосіб їх реалізації політиками, що відображається на персональній довірі. Згідно з актуальними соціологічними даними (FOCUS, вересень 2018 р.), ключовим словацьким політикам як владним, так і опозиційним, скоріше або повністю не довіряє більшість респондентів (від 55 до 83%) [1]. За таких умов важко говорити про суспільне сприйняття влади як інституційного утворення, що діє в інтересах людей і здатне вирішити їхні проблеми.

Розчарування частини суспільства політикою, безперервними скандалами і сварками між політичними діячами відображає й певну ностальгію за епохою комунізму, коли влада не «обтяжувала» громадян відкритими суперечками в своєму середовищі, які оголювали б недосконалість її рішень [2, с. 463]. На фоні цієї ностальгії помітним стало зростання суспільного попиту на деякі цінності комуністичного періоду (напр., стабільність, порядок, солідарність).

Недовіра до конкретних політиків, державних діячів ретранслюється на публічні інститути. Соціологічні заміри IVO впродовж 2003–2016 рр. засвідчили високий рівень інституційної недовіри до словацьких партій, уряду, парламенту, системи юстиції і судів, яким стабільно не довіряли більшість респондентів [6, с. 80]. Найбільше суспільної недовіри традиційно акумулюють політичні партії (на рівні 70–80% опитаних), крізь призму функціонування яких громадяни сприймають політику у всіх її негативах.

Загалом для багатьох словаків політика залишається малозрозумілою і малоцікавою сферою. Сприйнятливості громадян до проблем політики та демократії була високою в 1997–1998 рр., коли авторитарні устремління правлячої коаліції на чолі з В. Мечіаром гальмували демократизацію, створювали загрози для євроінтеграційного шляху розвитку. Після перемоги демократичних сил на парламентських виборах 1998 р., а також після вступу Словаччини до ЄС і НАТО суспільна гострота цих питань знизилася.

Спираючись на результати дослідження IVO/FOCUS, здійсненого в жовтні 2009 р., З. Буторова та О. Гіарфашова підкреслюють такі песимістичні характеристики словацького соціуму, як глибоке відчуття громадянського безсилля та переконання в слабкості свого голосу в процесі прийняття політичних рішень [2, с. 458–459]. У політичній культурі словаків зберігається чимало рис т.зв. «піддан-

ського» типу (за типологією Г. Алмонда і С. Верби), який характеризується пасивним ставленням до політичної системи, визнанням авторитету влади, низькою індивідуальною активністю. Історичні корені цих характеристик варто шукати як у бездержавному статусі Словаччини в минулому, так і в політичних практиках часів побудови комунізму [2, с. 458]. Відчуття громадянської безпорадності поєднується з посиленням індивідуалізму та зниженням інтересу громадян до суспільних справ і проблем інших людей в умовах сучасного динамічного життя.

Апріорна недовіра до політиків і партій несе значний ризик для розвитку демократії. Не довіряючи політикам, громадяни часто відмовляються від політичної участі, зокрема й електоральної, тим самим не артикулюючи свої політичні переваги та знімаючи з себе відповідальність за невдалий вибір. Таке ставлення громадян до політичної участі позбавляє їх важелів контролю і впливу на політиків, відкриваючи можливості для непрозорого здійснення державної влади, що створює проблеми для розвитку демократії.

У цьому контексті особливо насторожує оцінка словаками стану демократії в країні. Згідно з дослідженнями «Євробарометру», впродовж 2004–2018 рр. більше половини респондентів висловлювали своє абсолютне або відносне незадоволення функціонуванням демократії в Словаччині (напр., в жовтні 2004 р. – 73,9%, в жовтні 2009 р. – 58,6%, в листопаді 2014 р. – 70,1%, в березні 2018 р. – 59,6%) [4]. Соціологічні дослідження фіксують також песимізм словаків щодо суспільно-політичного розвитку країни. Приміром, згідно з результатами опитувань IVO, в 2016 р. 62% словаків вважали, що суспільство йде неправильним шляхом [6, с. 72]. Причому критична оцінка шляху розвитку словацького суспільства переважає у всіх соціально-демографічних групах. Словацьким суспільством чутливо сприймаються такі проблеми: корупція, клієнтизм і розкрадання державної власності; низький рівень охорони здоров'я; загрози притоку мігрантів; проблеми розвитку регіонів; співіснування ромів і неромів та ін.

Як підкреслює П. Голіаш, зростає суспільне невдоволення в сучасній Словаччині створює, як і в 1989 році, попит на зміни. Але відмінність і складність ситуації полягає в тому, що до падіння комуністичного режиму громадяни чітко бачили альтернативу в переході до демократії та ринкової економіки, які вже були апробовані на Заході. Тоді як у сучасних умовах багато словаків не бачать таких чітких альтернатив і, як не парадоксально, багато хто вважає саме слабкістю демократії те, що відбувається зловживання владою, а держава не вирішує проблеми людей [5, с. 7]. За таких умов зростає ризик активізації політичних сил і чинни-

ків т.зв. «неліберальної демократії» (Ф. Закарія). Як показало репрезентативне дослідження INEKO (жовтень–листопад 2016 р.), майже кожен четвертий респондент бачить альтернативу сучасному стану демократії в скасуванні парламентської системи та встановленні диктатури, 28% хотіли б повернутися до соціалістичної системи (до 1989 р.) і 35% респондентів готові до виходу Словаччини з ЄС [5, с. 15].

Висновки. Постсоціалістична трансформація політичної свідомості словацького суспільства носить складний і суперечливий характер, оскільки увібрала в себе реалізовані та нереалізовані очікування, ностальгію за комуністичними цінностями та західно-ліберальні орієнтири, оптимістичні та песимістичні настрої стосовно розвитку держави.

Процеси демократизації та державотворення в Словацькій Республіці збагатили масову свідомість у розумінні принципів функціонування демократії, свободи, конкуренції, плюралізму. Але водночас листопад 1989 р. приніс і неочікувані зміни, які по-різному позначилися на ціннісних орієнтаціях громадян. Негативний баланс постреволюційного розвитку в громадській думці пов'язаний насамперед із погіршенням соціальних гарантій, що, відповідно, зумовило виразне преференціювання прав соціального характеру.

Не заперечуючи значення системних змін, громадяни критично оцінюють спосіб їх реалізації політиками, що позначилося на довірі до владних інститутів, відношенні до функціонування демократії, оцінці власних можливостей впливу на політичні рішення. Переконавання в слабкості громадянського голосу та недовіра до політичної еліти, інститутів демократії створюють для багатьох словаків бар'єр для активної участі, посилюють їхнє політичне відчуження або схильність до підтримки радикальних, протестних сил. Зазначені проблемні поля політичної свідомості вказують на триваючі трансформаційні процеси в словацькому суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Agentura FOCUS. Press release (5.10.2018). URL: http://www.focus-research.sk/files/n234_Dovera_nedovera%20k%20vybranym%20politikom_september%202018.pdf
2. Bútorová, Z., Gyárfášová, O. (2010) Občianska participácia: trendy, problémy, súvislosti [Civic Participation: trends, issues and contexts]. Sociológia. 42(5). P. 447–491.
3. Dvadsaťpäť rokov od Nežnej revolúcie očami občanov SR a ČR [25 Years after the Velvet Revolution through the eyes of the citizens of the Czech Republic and Slovakia] / CVVM, SOÚ AVČR, IVO/FOCUS (2014). URL: <http://www.ivo.sk/7551/sk/>
4. Eurobarometer (2018). URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm>
5. Goliaš, P., Hajko, J., Piško, M. (2017) Demokraciu na Slovensku ohrozuje populizmus a korupcia [Populism

and corruption are threats to democracy in Slovakia]. INEKO, Inštitút pre ekonomické a sociálne reformy. 229 p.

6. Občianska spoločnosť na Slovensku: Krízy, križovatky, výzvy [Civil society in Slovakia: Crises, crossroads, challenges] / Editori Mesežnikov, G., Strečanský, B. (2017). Bratislava: IVO. 110 p.

7. Plávková, O. (2016) November 1989 z pohľadu verejnej mienky [November 1989 from the point of view of public opinion]. Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989 [Views on Slovak politics after 1989]. I. časť. Bratislava: Veda. P. 337–373.

REFERENCES:

1. Agentura FOCUS. Press release (5.10.2018). URL: http://www.focus-research.sk/files/n234_Dovera_nedovera%20k%20vybranym%20politikom_september%202018.pdf

2. Bútorová, Z., Gyárfášová, O. (2010) Občianska participácia: trendy, problémy, súvislosti [Civic Participation: trends, issues and contexts]. Sociológia. 42(5). P. 447–491.

3. Dvadsaťpäť rokov od Nežnej revolúcie očami občanov SR a ČR [25 Years after the Velvet Revolution through the eyes of the citizens of the Czech Republic and Slovakia] / CVVM, SOÚ AVČR, IVO/FOCUS (2014). URL: <http://www.ivo.sk/7551/sk/>

4. Eurobarometer (2018). URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm>

5. Goliaš, P., Hajko, J., Piško, M. (2017) Demokraciu na Slovensku ohrozuje populizmus a korupcia [Populism and corruption are threats to democracy in Slovakia]. INEKO, Inštitút pre ekonomické a sociálne reformy. 229 p.

6. Občianska spoločnosť na Slovensku: Krízy, križovatky, výzvy [Civil society in Slovakia: Crises, crossroads, challenges] / Editori Mesežnikov, G., Strečanský, B. (2017). Bratislava: IVO. 110 p.

7. Plávková, O. (2016) November 1989 z pohľadu verejnej mienky [November 1989 from the point of view of public opinion]. Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989 [Views on Slovak politics after 1989]. I. časť. Bratislava: Veda. P. 337–373.

Political consciousness of Slovak society in the conditions of democratic transformation: problematic aspects of perception of changes

Klyuchkovych Anatoliy Yuriyovych

Candidate of Political Science, Associate Professor at the Department of Political Science and State Administration of Uzhhorod National University University str., 14, Uzhhorod, Ukraine

In terms of the establishment of democratic political consciousness of Ukrainian society, the study of foreign experience of value transformations is relevant. The aim of the article is to explore the political consciousness of Slovak society, in particular the development of value orientations and the perception of changes by citizens in the conditions of democratic transformation.

The author uses normative-value, comparative, structural-functional methods to study the components of political consciousness, the content of the dominant value orientations and their influence on the citizens' perception of transformational processes.

It was found out that post-socialist transformation of political consciousness of Slovak society is characterized by contradictory features. Political consciousness includes implemented and unrealized expectations, positive and negative assessments of transformations, optimistic and pessimistic attitudes towards modern state development.

In modern conditions the democratic transformation of Slovakia is generally appreciated by the citizens. The processes of democratization and state-building enriched the mass consciousness in understanding the principles of the functioning of democracy, freedom, competition, pluralism in the Slovak Republic.

At the same time, public opinion perceives the deterioration of social guarantees as a result of transformational processes. In Slovakia, priority is given to the principle of social justice as an important aspect of democracy.

It is concluded that Slovak citizens critically evaluate the ways of implementing systemic changes by politicians. As a result, it has an impact on public confidence in the government, relation to the functioning of democracy, assessment of one's own possibilities of influence on political decisions.

Key words: Slovak Republic, political consciousness, political values, public opinion, democratic transformation.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Довбиш
Микита Олегович

Соціальні програми Європейського Союзу та адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС

УДК 351.84: 364.041 (061.1 (ЄС))
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-97-102>

Довбиш Микита Олегович
аспірант кафедри політичних наук
і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, Україна

Реформа соціальної політики є одним з найбільш важливих питань не тільки для окремих держав-членів ЄС, а й для Європейського Союзу загалом. У цій статті висвітлюється зарубіжний досвід становлення, організації та правового забезпечення систем соціального захисту. Розглянуто пріоритети соціальної політики України та визначено, що полягає в реформуванні систем страхування, охорони здоров'я і законодавства. Акцентується увага на особливостях соціального захисту сім'ї, дітей і молоді у країнах.

Ключові слова: зарубіжні системи соціального захисту, соціальна політика, витрати на соціальний захист, механізм захисту, сім'я, діти, молоді.

Актуальність теми. Система соціального захисту, яка формується в рамках Європейського Союзу, являє значний інтерес для країн колишнього Радянського Союзу, насамперед для України, з огляду на її прагнення увійти до ЄС. Саме цим пояснюється необхідність детального вивчення особливостей соціальної політики країн Європейського Союзу, аналізу реалізації програм соціального захисту населення, запозичення та адаптації до українських реалій кращих зразків соціальних програм у країнах ЄС, зокрема з підтримки багатодітних сімей.

Мета статті – висвітлення міжнародного досвіду соціального захисту сім'ї, дітей і молоді в країнах ЄС (насамперед у Німеччині, Франції та країнах Скандинавії) та визначення сприятливих умов для імплементації цього досвіду в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сторінках наукових джерел зазначена проблема ще не отримала цілісного висвітлення. Певна увага цим питанням приділялась у працях таких вітчизняних авторів, як: В. Авер'янов, С. Алексєєв, Ю. Битяк, Н. Карпачова, Б. Цветкова, І. Ярошенко та ін. Одне з перших комплексних досліджень проведене Л. Князькою, але воно охоплює проблеми адміністративно-правового регулювання в галузі соціального захисту населення в цілому. Варто відзначити, що поняття «соціальний захист» нате- пер є одним з найбільш дискусійних питань права соціального забезпечення. В різні часи його досліджували В. Андрєєв, Е. Мачульська, М. Полупанов, І. Сирота, В. Шайхатдинов та ін. У працях указаних авторів спостерігаємо різне розуміння поняття «соціальний захист».

Так, за переконанням Е. Мачульської та Ж. Горбачової, у широкому сенсі під соціальним захистом розуміють діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних факторів, які впливають на особистість, створення умов для самовизначення й утвердження в житті. У вузькому сенсі – як сукупність законодавчо закріплених економічних і правових гарантій, що забезпечують дотримання найважливіших соціальних прав громадян і досягнення соціально-прийнятної рівня життя [5, с. 3].

Інший дослідник, І. Сирота, зазначає, що поняття «соціальний захист» входить до функцій держави та означає комплекс заходів матеріальної підтримки непрацездатних, найменш захищених громадян [9, с. 10]. Що стосується організації системи соціального захисту сім'ї, дітей і молоді як в Україні, так і в зарубіжних країнах, то з багатьох позицій проблема майже не розглядалася. Цим зумовлена актуальність, наукове та практичне значення статті, що пропонується.

Матеріали та методи. Під час написання статті використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання: абстрагування, аналізу, синтезу, порівняльний, системно-функціональний, соціологічний та інші методи. Емпіричну основу формують наукові політико-правові публікації, економіко-статистична інформація.

Виклад основного матеріалу. Невіддільною частиною соціальної держави є система соціального захисту населення, необхідна для реалізації матеріального благополуччя громадян, сприяння

соціальної злагоди та солідарності в суспільстві. Перед Україною стоїть завдання створення такої системи соціального захисту, яка змогла б досить швидко та якісно підняти рівень життя соціально незабезпечених груп населення і водночас не робити стримуючого впливу на розвиток економіки. Вирішення цього завдання може бути знайдене в створенні гнучких, здатних швидко адаптуватися в нових економічних умовах, програм соціального захисту, що ґрунтуються на кращих світових досягненнях і враховують національні особливості розвитку, при чому не лише на державному рівні, а й на рівні кожного окремого підприємства, діяльність якого має відповідати Конституції та стратегії розвитку країни, в якій вони функціонують, враховуючи, що «стратегічною метою України є побудова конкурентоспроможної соціально орієнтованої ринкової економіки та інтеграція у європейське співтовариство» [6]. Таке завдання вимагає осмислення характеру розвитку і специфіки функціонування систем соціального захисту в інших країнах, які віднесені до соціальних, що може допомогти визначити шляхи подальшого розвитку соціально-економічної політики України, виділити питання, розв'язання яких має належати до компетенції держави, та ті, розв'язання яких може бути забезпечене на рівні кожного окремого підприємства.

Коли ми говоримо, що рухаємося в Європу, це означає, що ми насамперед запозичуємо високі стандарти соціальної політики, дбаємо про впровадження в Україні справді європейського рівня життя.

Подолання відставання України від країн Європейського Союзу диктує необхідність послідовного впровадження принципів соціальної ринкової економіки, яка характеризується розвиненими ринковими відносинами, високим рівнем економічного розвитку, політичною демократією, гарантованим доступом до системи освіти та охорони здоров'я, розвиненою системою соціального захисту.

Водночас соціальна ринкова економіка в Європейському Союзі не є чимось статичним, вона пристосовується до економічних, політичних, соціальних і технологічних змін.

Існування соціальних стандартів, що відображають якість життя, дає змогу здійснювати ефективну соціальну політику, закладаючи необхідні для виконання умови в бюджет. Соціальна політика є ефективною тільки тоді, коли базується на дієвій системі стандартів, відповідальності за їх виконання, проведенні аналізу причини тих чи інших явищ, диспропорцій.

Система соціального захисту дітей і молоді виступає одним з інститутів реалізації соціально-економічної політики, мета якої полягає у забезпеченні соціальної стабільності і розвитку суспільства. Для досягнення цієї мети необхідним є наявність дієвого механізму захисту сім'ї, дітей і

молоді від соціальних ризиків та інших небезпек. На думку дослідниці С. Чернети, соціально-правовий захист дітей та молоді визначається законодавством України як один із основних напрямів державної політики щодо соціального захисту населення, тому має передбачати необхідність багатосекторальної діяльності, залучення до неї держави, громади, некомерційних та комерційних неурядових організацій та індивідуумів [13, с. 57].

Автор статті дотримується точки зору, що загальноприйнятим є таке визначення поняття соціальний захист: це «система юридичних, економічних, фінансових та організаційних засобів держави щодо захисту населення від соціальних ризиків» [1, с. 828].

Повноцінно функціонуюча система соціального захисту сім'ї, дітей і молоді має гарантувати: гідне соціальне існування дитини, повагу до її честі і гідності; максимально повне забезпечення системою соціального простору; обґрунтований і законодавчо визначений розподіл соціальних послуг, виплат і пільг у межах створеної системи; забезпечення ефективності функціонування закладів соціального захисту.

Для вирішення поставлених завдань створюється державна система, яка включає законодавче забезпечення її існування, органи різних рівнів, від Президента до місцевої влади, контроль за їхньою діяльністю, державне фінансування визначених програм, залучення громадськості до участі у системі соціального захисту через громадські організації, фонди, неурядові і міжнародні фонди.

Системи соціального захисту в країнах ЄС мають довгу історію і сформувалися в сучасному вигляді досить давно. На нинішньому етапі найважливіше завдання у галузі розвитку систем соціального захисту полягає в необхідності пристосування її до потреб сучасного суспільства, що змінилося.

На розвиток систем соціального захисту дітей і молоді в зарубіжних країнах значний вплив справила «концепція загального добробуту». Вперше основні принципи цієї концепції сформулював у 1942 р. видатний англійський економіст У. Беверідж. Основною її ідеєю є те, що держава загального добробуту – це держава, яка гарантує всім громадянам право на підтримку певного рівня життя, на охорону здоров'я та освіту за участю населення країни у фінансуванні зазначених програм (тобто за рахунок державних податків) [4, с. 98]. Ця концепція отримала поширення у всіх країнах Західної Європи та США. На початок 60-х років було здійснено перші кроки до виконання проектів введення «держави загального добробуту» в США та Великій Британії та «соціального суспільства» у ФРН та Австрії. Пропонувалося, що в умовах економічного розвитку і здійснення перерозподілу національного доходу можна досягти

певного вирівнювання доходів і ліквідації бідності. В наш час більшість західних учених визнають, що ідеологія держави загального добробуту певним чином застаріла і нині не відповідає реаліям життям. Наприкінці ХХ ст. модель держави загального добробуту у більшості розвинутих країн була реконструйована на базі теорії неоконсерватизму. Заповзятими прибічниками цієї теорії були Президент США Р. Рейган і Прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер, які вважали, що постійний бюджетний дефіцит призводить до економічного спаду, а тому пропонували суттєве скорочення державного фінансування соціальної сфери. Ідея була підтримана більшістю західних країн, у зв'язку з цим були проведені певні кроки щодо реформування з цих позицій системи охорони здоров'я, призначення пенсій і допомог. Якщо проаналізувати такий підхід з позицій сучасної національної соціальної політики, то, на нашу думку, тут можна знайти певне раціональне зерно, а саме посилення контролю з боку держави за наданням допомоги тим категоріям громадян, які можуть і мають працювати, сприятиме більш стабільній допомозі таким незахищеним категоріям, як діти-інваліди, діти з багатодітних сімей, талановиті діти, студентська молодь тощо [6].

Серед тенденцій сучасного розвитку західних систем соціального захисту чітко простежується курс на залучення до вирішення проблем недержавних інститутів суспільства. Зокрема, в більшості розвинутих країн створюються податкові пільги для стимулювання недержавних фондів соціального забезпечення. Саме такий підхід, на нашу думку, має бути певним орієнтиром і для України.

Соціал-демократична модель, яку іноді називають солідарною, передбачає провідну роль держави в захисті населення. Причому пріоритетними завданнями державної соціальної політики вважаються вирівнювання рівня доходів населення і загальна зайнятість. Така модель знайшла практичне втілення в країнах Північної Європи – Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії, Нідерландах і Швейцарії. Основою фінансування соціальної сфери служить розвинений державний сектор економіки, зміцненню якого не в останню чергу сприяє дуже високий рівень оподаткування. Наприклад, частка державних витрат у ВВП Швеції становить 66%, Данії – 61%, Фінляндії – 56% [8]. Основна частина цих витрат йде на утримання об'єктів соціального призначення. Значну частину серед них становлять і трансфертні платежі, завдяки яким відбувається перерозподіл національного продукту на користь найменш забезпечених верств населення.

Особливу увагу дослідників привертає так звана Скандинавська модель системи соціального захисту (Швеція, Норвегія, Фінляндія). Соціальне забезпечення як інститут соціального захисту

використовується в цих країнах у більшому обсязі, ніж у інших європейських країнах. У скандинавських країнах домінує державна модель організації соціального захисту (за визначеною у цих країнах термінологією «соціальний добробут») [12, с. 28]. Ця модель включає в себе соціальну політику, яка гарантується і регулюється державою, а також зрівнювальний, загальний характер соціальних пільг та різних видів допомоги.

Незважаючи на схожі риси системи соціального захисту, в різних країнах Скандинавії вони мають свої відмінності за характером і організаційними формами реалізації соціальної політики. Так, модель соціального забезпечення Швеції складається із соціального страхування і соціальної суспільної допомоги. Державне страхове управління перебуває під юрисдикцією Міністерств охорони здоров'я та соціальних справ і відповідає за систему загального страхування. У наш час вся система соціального захисту країни регулюється Законом «Про загальне страхування» (діє з 1962 р.), який передбачає три типи дотацій: систему страхування у разі захворювання і страхування батьків; систему народних пенсій; систему додаткових пенсій.

Як приклад державного підходу соціального захисту дітей і молоді наведемо декілька фактів: на всіх дітей з дня народження до 16 років держава сплачує допомогу у розмірі понад 10000 крон, які не оподатковуються. Багатодітні сім'ї з трьома і більшою кількістю дітей щорічно отримують додаткову матеріальну допомогу. Кожний з батьків має право на державну підтримку у разі хвороби дитини. За законом країни стоматологічна допомога дітям і молоді до 20 років надається безкоштовно, причому не тільки державними, але й приватними дантистами. Цим категоріям хворих повністю компенсується придбання ліків, крім того, вони безкоштовно можуть перебувати в лікарні до 2-х років. Існують види додаткової державної допомоги для освіти дітей і молоді [6].

Соціальний захист у Швеції забезпечується відповідно до соціального стандарту. Це значить, що за будь-яких життєвих негараздів кожна сім'я може розраховувати на життєвий рівень, який був у цій сім'ї до появи тих негараздів. Ця модель передбачає: високий відсоток національного прибутку, акумульованого у держави, місцевих органів влади чи спеціальних інститутів, які займаються соціальним захистом населення; високий рівень зайнятості та інвестицій, спрямованих на одночасне забезпечення певної зайнятості.

Основним принципом системи соціального захисту Швеції є її універсальність, тобто охоплення всіх прошарків населення. Наступним за важливістю принципом, характерним для багатьох європейських «соціальних економік», є принцип соціальної солідарності, який полягає у тому,

що всі громадяни рівним чином і незалежно від соціального статусу беруть участь у фінансуванні системи соціального захисту, докладаючи відповідний власним прибуткам внесок. Необхідним елементом у такій системі є держава, яка бере на себе функції перерозподілу соціальних благ від забезпечених до найбільш уразливих категорій населення. Рівень оподаткування у Швеції є одним із найвищих у світі, але така дорожня система соціального захисту повністю компенсується високим ступенем соціальної захищеності населення.

Фінансування системи соціального захисту в Німеччині здійснюється із внесків застрахованих осіб найманої праці та роботодавців, за рахунок державного бюджету, а також за рахунок комбінації обох різновидів фінансування. Гарантом виконання соціальних зобов'язань виступає держава, перерозподіляючи частину коштів на покриття видатків у вигляді державних дотацій.

Водночас у Німеччині створено комплекс заходів для допомоги сім'ям, зокрема багатодітним. Згідно із класифікацією Г. Еспінг-Андерсена, Німеччина належить до консервативної (корпоративної) моделі соціальних держав. Ця модель характерна для країн із соціально орієнтованою економікою. Позиції держави тут сильні, однак бюджетні відрахування на соціальні заходи приблизно дорівнюють страховим внескам працівників і працедавців, хоч і перебувають у руках держави або під її контролем [11]. Крім Німеччини, до цієї групи належать держави континентальної Європи (Австрія, Італія, Франція). Інші моделі кардинально протилежні між собою. Ліберальна модель передбачає мінімальне залучення держави в ринкові відносини й обмеження застосування заходів державного регулювання. Соціал-демократична модель має на меті провідну роль держави в захисті населення. До ліберальної моделі належать Великобританія, Ірландія, Швейцарія, до соціал-демократичної – країни Північної Європи (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія), а також Нідерланди [7].

Дуже важливим є те, що в Німеччині, як і в багатьох країнах ЄС (Фінляндія, Швеція, Нідерланди), для багатодітних батьків створюються сприятливі умови в трудових правовідносинах. Крім цього, в країнах ЄС держава активно залучає до роботи в соціальній сфері національні та міжнародні громадські організації, які виконують великий обсяг роботи. Проте хоч Німеччина і витрачає багато коштів на сімейну політику – народжуваність там низька. Одна з головних причин – погано функціонує система дитячих садків, що робить материнство соціально ризикованим [11]. Водночас варто почерпнути з досвіду Німеччини позитивний досвід щодо комплексної програми підтримки багатодітних сімей, яка б включала як допомогу їм з боку держави на засоби існування, так і на розвиток системи дитячих садків.

У цій державі стимулюванню сім'ї нині приділяється велика увага. Проте деякі експерти вважають, що їхній захист має бути посилений. У січні 1996 р. у Німеччині була введена нова система, відповідно до якої допомога багатодітним сім'ям надається у формі додаткової податкової знижки. Так, для розрахунку прибуткового податку з суми оподаткування віднімається певна сума допомог на дітей. Крім того, за народження кожної дитини матір отримує додатково податковий бонус. Сім'ям, що мають дітей, надається допомога на професійне навчання, а також податкові пільги на індивідуальне будівництво. Так звана дитяча допомога у Німеччині надається до 18 років включно, для дітей, що отримують освіту, – до 25 років [14].

Отже, соціальна політика в Німеччині передусім спрямована на підтримку середнього класу і його представників із малого та середнього бізнесу. Також для дітей з багатодітних сімей, котрі отримують вищу освіту, збільшено віковий рівень отримання пільг до 25 років (в Україні – до 23 років). У рамках соціальної допомоги багатодітним сім'ям у Німеччині надається допомога на засоби існування (гуртожиток, предмети гігієни, опалювання й на особисті потреби), а також допомога в особливих життєвих обставинах (вагітність, пологи або призначений лікарями відпочинок для матері та дитини) [11].

Французька державна система підтримки багатодітних сімей ще досконаліша, ніж німецька. В її основі є той самий фінансовий інструмент – податкові знижки. Однак із народженням більшої кількості дітей у Франції можна взагалі не платити податки. Крім цього, питання догляду за дітьми дошкільного віку перебуває на контролі держави: за бажання батьків за замовлені послуги вихователя заплатить держава [10].

Доцільно підкреслити, що Франція є однією із тих небагатьох країн, що мають чітко виражену політику підтримки багатодітності. Це виявляється в системі щомісячних виплат, які здійснюють тільки після народження другої дитини, що є унікальним випадком для Європи. Виплати й далі збільшуються за прогресивною шкалою. Обсяг виплат на третю дитину більший за обсяг виплат на другу в 2,3 раза, а обсяг виплат на четверту в 3,6 раза. Поряд із цим існують податкові знижки багатодітним сім'ям (взагалі французька система оподаткування орієнтована не на індивідуум, а на сім'ю), кожна дитина після третьої вважається одним податковим юнітом (попередні рахувались як половина), що зменшує суму нарахованого сім'ї податку. Народження кожної наступної дитини зменшує базу оподаткування так, що сім'ї з чотирма дітьми практично взагалі не платять податків. Поширюється ця пільга на всіх громадян незалежно від їхнього достатку [2; 8; 10]. Дослідження показало, що, незважаючи на наявні розбіжності в підходах до класифікації моделей

соціальної політики та відмінності у їх змісті, члени Європейського Союзу розвивають свою економіку у напрямі забезпечення високого рівня та стандартів життя, високого рівня соціального захисту, освіти та якості здоров'я, подолання бідності й нерівності. Моделлю соціальної політики України має стати побудова моделі соціально орієнтованої економіки, в основу якої мають бути покладені високі стандарти рівня життя людей, які максимально повно враховують і відповідають соціальним нормам ЄС [9].

Процес створення ефективної системи соціального захисту в Україні залежить від багатьох чинників. Одним із них є використання досвіду зарубіжних країн, де ця система працює тривалий час і має позитивні результати. Одним зі шляхів реформування системи соціального захисту також є врахування матеріального стану особи з метою надання їй безпосередньо тому, хто потребує допомоги, а не тому, хто може забезпечити себе сам. Цією методикою найбільше користується Великобританія. Матеріальний стан особи враховується під час виплати 34% усіх видів допомоги.

Отже, реальна ситуація є такою, що соціальне страхування залишається натеper найбільш поширеним і найбільш вагомим елементом системи соціального захисту більшості держав світу. В європейській економічній зоні обсяг коштів, які щорічно проходять через механізм соціального страхування, вдвічі перевищує асигнування державного бюджету та втричі – надходження на додатковий захист.

А загалом, розвинені країни найчастіше комбінують різноманітні економічні важелі для проведення досить вдалої соціальної політики. Проте досить значне місце у системі соціального захисту має займати саме державна підтримка найбільш уразливих верств населення.

Що стосується нашої держави, то в фінансовому плані система соціального захисту в Україні складається з трьох джерел: фондів соціального страхування, державного бюджету, недержавних джерел [3].

Сучасна галузь соціального захисту входить до нової соціальної реальності з викривленим механізмом децентралізованого управління та фінансування, який не забезпечений реальним збільшенням фінансової спроможності громад та впровадженням необхідних нових інструментів. У крайньому протиріччі перебувають підходи до фінансування надання соціальної допомоги та підтримки, виходячи з потреб та належності до визначеної вразливої категорії населення. Причиною цієї проблемної ситуації є невідповідність сформованої моделі управління фінансування системи соціального захисту населення сучасному соціально-економічному контексту.

Висновки і пропозиції. Здійснений аналіз формування систем соціального захисту дітей і

молоді у західних країнах дає змогу певним чином провести паралелі, виявити слабкі ланки національної системи соціального захисту, попрацювати над удосконаленням її адміністративно-правового складника.

Серед пріоритетів на нашу думку, можна визначити такі:

- система соціального захисту України потребує поглибленого наукового аналізу з позицій виявлення нових шляхів і напрямів її удосконалення;

- слід залучати механізми, які не досить ще використовуються для підвищення ефективності діяльності системи, насамперед сприяння з боку держави розширенню кола недержавних структур, які б хотіли займатися благодійництвом, опікуватися соціальним захистом сім'ї, дітей та молоді. Для цього потребує удосконалення система податкових пільг і привілеїв для організацій або приватних осіб, національних корпорацій та інших установ, які б могли вилучати значні кошти на підтримку системи соціального захисту;

- виявити реальні механізми забезпечення часткової децентралізації і надання більших повноважень місцевим органам державної влади і місцевого самоврядування для вирішення проблем соціального захисту дітей і молоді в регіонах.

Вивчення досвіду зарубіжних країн має для України важливе значення для розбудови власної системи соціального захисту сім'ї, дітей і молоді. Виникає можливість для проведення аналогій, здійснення вже перевірених історією кроків на шляху демократизації національної захисної системи.

Провідним аспектом соціального захисту дитинства нині є максимальне врахування інтересів дітей в умовах соціально-економічних труднощів, пережитих Українською державою впродовж останніх років. Особливого значення у цьому контексті набуває допомога соціально незахищеним дітям та дітям з групи ризику, що може стати предметом подальших наукових пошуків.

Таким чином, для вирішення проблем, що постають перед Україною в галузі соціального захисту, доцільно було б запозичити певні риси систем соціального захисту найбільш розвинених країн світу. Адже їх багаторічний досвід дає можливість відібрати позитивні та ефективні методи соціального захисту, тим самим уникнути значних помилок у вдосконаленні власної системи соціального захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник /За ред. Ю.С. Шемшученка. К.: Вид-во «Юридична думка», 2007. 990 с.
2. Добрянський А. Зарубіжний досвід вирішення проблем багатодітних сімей (на прикладі деяких країн ЄС). Ефективність державного управління: збірник наукових праць. 2015. Вип. 44. С. 104–110.

3. Коваль О.Я., Тарасенко Л.Л., Яцків Т.Г. Реформування пільг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів. Л.: Галиц. друкар, 2009. 216 с.
4. Михенко А., Щур Н. Світові моделі соціальної політики: уроки для України. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wpcontent/uploads/2013/11/2011-2-31.pdf>
5. Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения. М., 1998. 278 с.
6. Павленко М. Світовий досвід функціонування систем соціального страхування. Уроки для України. Україна: аспекти праці. 2002. № 6. С. 30–36.
7. Пол де Нойер. Система соціального забезпечення в Нідерландах. Соціальна політика і соціальна робота. 1999. № 2. С. 28–38.
8. Про становище багатодітних сімей у країнах ЄС. URL: <http://bukviche.com/pro-stanovyche-bahatoditnych-simej>
9. Сирота І.М. Право социального обеспечения в Украине. Х.: Одиссей, 2004. 384 с.
10. Система соціального захисту населення у Франції. URL: <http://www.pilga.in.ua>
11. Соціальний захист населення в Німеччині. URL: <http://www.pilga.in.ua>
12. Слюсаренко К.В. Соціальна політика ЄС: сучасні виклики і перспективи. Економічний аналіз. 2017. Т. 27. № 1. С. 80–90.
13. Чернета С.Ю. Засади соціально-правового захисту дітей та молоді: законодавче забезпечення. Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. 2009. № 20. С. 54–58.
14. Шитченко В.Г. Моделі соціального захисту в державах-членах Європейського Союзу. Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. Серія: Право. Економіка. Гуманітарні науки. Щоквартальний науковий збірник. 2008. № 1. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. С. 36–44.

REFERENCES:

1. Velikiy enciklopedichnyi yuridichnyi slovník / Za red. Yu S. Shemshuchenka. K.: Vid-vo "Yuridichna dumka", 2007. 990 s.

2. Dobryanskiy A. Zarubizhniy dosvid virishennya problem bagatoditnih simey (na prikladi deyakih krain ES). Efektivnist derzhavnogo upravlinnya: Zbirnik naukovih prac. 2015. Vip. 44. S. 104–110.
3. Koval O.Ya., Tarasenko L.L., Yackiv T.G. Reformuvannya pilg i privileiv v Ukraini – nablizhennya do evropeyskih standartiv. L.: Galic. drukar, 2009. 216 s.
4. Mihenko A., Schur N. Svitovi modeli socialnoi politiki: uroki dlya Ukraini. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wpcontent/uploads/2013/11/2011-2-31.pdf>.
5. Machulska E.E., Gorbacheva Zh.A. Pravo socialnogo obespecheniya. M., 1998. 278 s.
6. Pavlenko M. Svitoviy dosvid funkcionuvannya sistem socialnogo strahuvannya. Uroki dlya Ukraini. Ukraina: aspekty praci. 2002. № 6. S. 30–36.
7. Pol de Noyer. Sistema socialnogo zabezpechennya v Niderlandah. Socialna politika i socialna robota. 1999. № 2. S. 28–38.
8. Pro stanovishe bagatoditnih simey u krainah ES. URL: <http://bukviche.com/pro-stanovyche-bahatoditnych-simej>.
9. Sirota I.M. Pravo socialnogo obespecheniya v Ukraine. H.: Odissey, 2004. 384 s.
10. Sistema socialnogo zahistu naselennya u Francii. URL: <http://www.pilga.in.ua>
11. Socialniy zahist naselennya v Nimechchini. URL: <http://www.pilga.in.ua>
12. Slyusarenko K.V. Socialna politika ES: suchasni vikliki i perspektivi. Ekonomichniy analiz. 2017. T. 27. № 1. S. 80–90.
13. Cherneta S.Yu. Zasadi socialno-pravovogo zahistu ditey ta molodi: zakonodavche zabezpechennya. Naukoviy visnik Volinskogo nac. un-tu im. Lesi Ukrainki. 2009. № 20. S. 54–58.
14. Shitchenko V.G. Modeli socialnogo zahistu v derzhavah-chlenah Evropeyskogo Soyuzu. Visnik Chernigivskogo derzhavnogo institutu prava, socialnih tehnologiy ta praci. Seriya: Pravo. Ekonomika. Gumanitarni nauki. Schokvartalnyi naukoviy zbirnik. 2008. № 1. Chernigiv: Chernigivskiy derzhavniy institut prava, socialnih tehnologiy ta praci, 2008. S. 36–44.

Social programs of the European Union and adaptation of Ukraine's social policy to EU standards

Dovbysh Mykyta Olehovych

Postgraduate Student at the Department of Political Science and Law
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
Staroportofrankivska str., 26,
Odesa, Ukraine

The reform of social policy is one of the most important issues not only for individual EU member states, but also for the European Union as a whole. This article covers the international experience of the formation, organization and legal support of social protection systems. The priorities of the social policy of Ukraine are considered and it is determined that the adaptation of the social policy of Ukraine to EU standards consists in reforming the insurance, health care and legislation systems. Attention is focused on the features of social protection of families, children and young people in the countries of the European Union.

Key words: foreign systems of social protection, social policy, expenditures for social protection, protection mechanism, family, children, youth.

Мустафазаде
Парвана Тельман кизи

Поняття національного інтересу в контексті зовнішньої політики Азербайджану в Каспійському регіоні

УДК 327
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-103-107>

Мустафазаде Парвана Тельман кизи
науковий співробітник
Інституту історії А. А. Бакиханова
Національної академії
наук Азербайджанської Республіки
м. Баку, Азербайджан

Актуальність цієї статті визначається дослідженням політичної категорії «національного інтересу» в контексті сучасної геополітичної значимості та ролі Азербайджану в Каспійському регіоні. Формування національного інтересу в процесі прийняття важливих стратегічних рішень викликають особливий інтерес. Аналіз категорії національного інтересу на прикладі ролі Азербайджанської Республіки в Каспійському регіоні сприяє практичному розумінню взаємовпливу національного інтересу із державною зовнішньополітичною лінією. Формування національного інтересу в умовах стрімкого розвитку транспортно-енергетичних проектів стають предметом політичних дискусій. Азербайджанська Республіка є найбільш розвиненою державою Південного Кавказу. Завдяки продуманому зовнішньополітичному курсу держава повною мірою реалізує національні інтереси, які відповідають сучасним політичним реаліям. Азербайджан перетворюється на керівного гравця Каспійського регіону завдяки чітким стратегічним цілям. Держава реалізує транспортно-енергетичні проекти міжнародного значення, що підвищує її авторитет на міжнародній арені. Метою цієї статті є визначення поняття національного інтересу та дослідження політико-економічних інтересів Азербайджану в Каспійському регіоні. Під час дослідження використані методи аналізу та порівняння. Метод аналізу дав змогу розглянути фактор національного інтересу в зовнішній політиці Азербайджану в Каспійському регіоні. Метод порівняння сприяв співвідношенню категорії «національного інтересу» в теоріях різних шкіл міжнародних відносин.
Ключові слова: національний інтерес, нафта, транспортний проект, Каспійський регіон, Азербайджанська Республіка.

Вступ. Категорія національного інтересу є одним із актуальних та проблемних питань міжнародних відносин. Ця категорія є дискусійною через відсутність конкретного визначення.

Основною метою цієї статті є аналіз категорії «національний інтерес» та дослідження особливостей зовнішньої політики Азербайджану в Каспійському регіоні.

Для теоретичного аналізу терміна «національний інтерес» варто звернути увагу на працю ідеолога класичної теорії політичного реалізму Ганса Моргентау «Політичні інтереси між націями. Боротьба за владу та мир», опубліковану в 1948 року. Національний інтерес – об'єктивна даність, що впливає зі своєрідності географічного положення держави, визначальної особливості економічного, політичного, культурного розвитку держави і своєрідності людської природи. Геополітичне положення держави і її оточення, природа тих загроз та викликів, яким вона протистоїть, так само як і соціокультурні традиції її населення не змінюються щодня, тому не залежать від свавілля або суб'єктивних переваг володарів. Звідси національний інтерес є тривалою основою міжнародної політики держави [16]. За Г. Моргентау, в основі національного інтересу завжди лежить політичний інтерес, побудований на прагненні володіти певним рівнем сили, що дає змогу реалізовувати будь-які власні інтереси, досягти престижу та здійснювати вплив у міжнародних відносинах. Інтеракції держав завжди пов'язані з прагненням кожної з них бути могутнішою за інші, бо лише найсильніша може розраховувати на повне задоволення власних потреб [3, с. 69].

На думку Пітера Тейлора, «Національні інтереси мають бути послідовними, визначившись з «ворогами» та «друзями», необхідно певною мірою зберігати послідовність та постійність, щоб у цьому був сенс національного інтересу» [12, с. 37].

Термін «національні інтереси» залишається об'єктом наукових дискусій та критики. Причиною такої ситуації є наявність різних лінгвістичних підходів, що ускладнює передачу сенсу цього поняття. Для підтвердження такої гіпотези можна звернутись до праці Джозефа Франкеля (Joseph Frankel. National interests). «Поняття «національний інтерес» є розпливчастим терміном. Сміслові значення цього терміна визначається контекстом, в якому його використовують. Незважаючи на свою основоположну значимість, розуміння цього поняття викликає протиріччя» [8, с. 15].

В англійській мові слово “national”, як і слово “interest”, є багатозначним. Семантична неоднозначність, яка виникає у використанні терміна «національний», може стосуватись як нації, яка являє собою соціальну групу, так і держави, яка позначає її політичну організацію. Здебільшого це стосується держави. Неоднозначність виникає тоді, коли поняття нації не співпадає з поняттям національної держави.

Американський історик Чарльз Бірд (Charles A. Beard) є прихильником концепції ізоляціонізму (політичного невтручання в зовнішні та внутрішні справи суверенних держав, пов'язану з економічним протекціонізмом та культурною ізоляцією). У своїй роботі Ч. Бірд досліджує історію виникнення та еволюцію терміна «національний

інтерес» у словнику дипломатії та зовнішньої політики США. Історик також підкреслює проблему неправильного перекладу терміна «національний інтерес» [6]. Чарльз Бірд вважав, що національні інтереси США базуються в економічній сфері, а не у війсьній, тоді як Г. Моргентау підкреслював важливість військової сфери.

Якщо реалісти на чолі з Г. Моргентау розглядали «національний інтерес» у тісному взаємозв'язку з поняттям «сили», то ідеї лібералів були кардинально відмінними.

Французький політолог Ж.-Б. Дюрозель зазначає: «Було би краще, якщо б існувала можливість для визначення об'єктивного національного інтересу. Це дало б змогу краще зрозуміти міжнародні відносини шляхом порівняння національного, який пропонують лідери, та об'єктивного національного інтересу. Проблема в тому, що будь-які роздуми щодо об'єктивності національного інтересу є суб'єктивними [7, с. 88].

Кожна держава має власний підхід до розуміння «національного інтересу». Китайський дослідник Хун Бін розглядає державні інтереси з точки зору задоволення потреб економічного розвитку, політичної стабільності, оборони та безпеки, єдності та підвищення міжнародного авторитету. Поняття «національні інтереси», на думку вченого, є досить абстрактним, об'ємним та викликає труднощі для аналізу його повного змісту. З метою спрощення аналізу Хун Бін виділяє тільки два основні, найбільш суттєві національні інтереси держави: інтерес виживання та розвитку, яким відповідають другорядні інтереси [2].

Реалісти розглядають економічний інтерес як один із найважливіших елементів національного інтересу, що ним керується держава у міжнародному середовищі, але це не дає їм підстав ототожнювати їх чи говорити про переважання економіки над політикою [3, с. 96]. З такою науковою позицією можна погодитись, оскільки розвиток економіки не гарантує політичної стабільності.

Якщо в демократичних державах національні інтереси можуть відповідати потребам народу і можуть мати об'єктивний характер, то в авторитарних державах відбувається лобювання власних інтересів, впливаючи на рішення, прийняті в зовнішній та внутрішній політиці, здійснюючи тиск на владні інституції.

Після розпаду Радянського Союзу кожна із новостворених незалежних республік започаткувала основи власного зовнішньополітичного курсу. Головною метою зовнішньої політики Азербайджану стало забезпечення національних інтересів. В умовах глобалізації та трансформації міжнародної системи, виникнення нових загроз та викликів суб'єкти міжнародних відносин постійно змінюють або переосмислюють напрями національних інтересів. Не може бути спірним факт, що без вну-

трішньополітичної стабільності неможливо забезпечити реалізацію національних інтересів.

Термін «національний інтерес» закріплений в офіційному документі Концепції національної безпеки Азербайджану, прийнятої 2007 року. Відповідно до положень документа: «Національні інтереси Азербайджану являють собою сукупність політичних, економічних, соціальних та інших потреб, які забезпечують фундаментальні цінності та цілі азербайджанського народу, а також розвиток особистості, суспільства і держави, включаючи:

- захист незалежності і територіальної цілісності держави, забезпечення недоторканості кордонів;
- збереження єдності азербайджанського народу, пропаганда ідеї азербайджанства;
- формування громадянського суспільства, забезпечення прав і основних свобод людини;
- виконання державних функцій шляхом забезпечення розвитку демократичних інститутів та інститутів громадянського суспільства;
- розвиток, спрямований на інтеграцію співробітництва з міжнародними організаціями зі спільними цінностями з метою виконання міжнародних зобов'язань;
- створення умов для внутрішнього та іноземного капіталу з метою розвитку ринкової економіки;
- забезпечення підвищення рівня життя населення шляхом раціонального використання природних ресурсів;
- посилення національної самосвідомості та солідарності;
- охорона культурно-історичної спадщини та моральних цінностей азербайджанського народу [11].

Вищеперелічені національні інтереси юридично закріплені в чинному законодавстві Азербайджану. Ці інтереси є загальними потребами держави, які охоплюють сферу безпеки, політики, економіки та культури. Також національні інтереси Азербайджану тісно переплітаються з національними ідеями, формуючи загальне розуміння історично складених у державі суспільних цінностей.

Суб'єктивна класифікація національних інтересів Азербайджанської Республіки більш детально подана в праці академіка Алі Гасанова «Політика національного розвитку та безпеки Азербайджанської Республіки». Автор обґрунтовує взаємозв'язок «національних інтересів» держави з політикою національної безпеки, параметрами якої є національна, військова, прикордонна, економічна, економіко-фінансова, суспільно-політична, енергетична безпека. Найвищою ціллю політики національної безпеки Азербайджану є потреби стабільного розвитку держави. Подібно до інших держав Азербайджан реалізує такі стратегічні задачі, як створення без втручання ззовні власного державного устрою, вибір шляхів стратегічного

розвитку держави, захист конституційного устрою, безпека суспільно-політичної стабільності та інше [1, с. 43].

Динамічні зміни, які відбуваються в сучасному світі, не залишаються поза увагою азербайджанського керівництва. Світові політичні процеси впливають на національні інтереси Азербайджану. Саме тому стратегія національної безпеки та зовнішня політика реалізується з урахуванням подій, які відбуваються в міжнародному середовищі та регіоні, в якому розташований Азербайджан.

Як зазначено в праці «Новий регіоналізм» Б. Хеттне: «Регіон – це будь-яка окрема територія зі встановленими для аналітичних досліджень кордонами» [9, с. 5].

Регіональна політика Азербайджану впливає на формування національних інтересів. Аналізуючи національні інтереси Азербайджану в контексті регіональної політики, стратегічна важливість Каспійського регіону не залишається поза увагою.

Розвиток національної безпеки можливий завдяки правильному розумінню, формуванню та забезпеченню національних інтересів. Азербайджан є державою Південного Кавказу та Каспійського регіону, що безпосередньо впливає на природу національних інтересів цієї держави в регіоні. З огляду на сучасну регіональну політику Азербайджану, можна визначити дві основні проблеми: невирішений вірмено-азербайджанський нагірно-карабаський конфлікт та проблема самостійного використання природних та енергетичних ресурсів (нафти та газу в азербайджанському секторі Каспійського моря). У своїй праці Алі Гасанов також акцентує увагу на цих проблемах, які, на думку автора, становлять регіональну та національну загрозу безпеці Азербайджану: «Азербайджан прагне самостійно визначитись, без зовнішнього втручання, з якими іноземними партнерами варто співпрацювати, якими безпечними та економічними шляхами здійснювати доставку енергетичних ресурсів на світові ринки і яким чином використовувати отримані від продажу ресурсів доходи для розвитку держави» [9, с. 94]. Вищезазначені національні інтереси стосуються тих політичних інтересів держави, які вона проводить у регіоні. Тобто це територіальна класифікація національних інтересів, а саме інтересів, які представлені в рамках регіональних відносин, контактів із сусідніми державами та міжурядовими організаціями.

Важливою подією, яка вплинула на реалізацію та розвиток національних інтересів Азербайджану в Каспійському регіоні, стало підписання «Контракту тисячоліття». Унікаючи загрози державним інтересам, уряд Азербайджану започаткував власну регіональну політику.

У книзі Раміза Мехтієва «Національна ідея Азербайджану в епоху глобальних трансформа-

цій», не перебільшуючи успіхи азербайджанського керівництва в реалізації національних інтересів, підкреслюється: «Підписання у вересні 1994 року нафтової угоди, яка увійшла в історію як «Контракт тисячоліття», стало значною перемогою азербайджанського уряду і політики Гейдара Алієва. Стратегічне значення цього контракту на міжнародній арені важко переоцінити. Узгодження пересічних політичних, економічних інтересів міжнародних сил у регіоні, відображення з політичною гнучкістю внутрішніх і зовнішніх провокацій, тиску, зміна складної і суперечливої геополітичної ситуації на користь національних інтересів стали можливими тільки завдяки далекоглядній політиці Гейдара Алієва. <...> завдяки його прозорливості і послідовності в реалізації національних інтересів здійснилось утвердження державної незалежності Азербайджану і були забезпечені надійні гарантії міжнародної безпеки» [4, с. 20].

Нині в Каспійському регіоні Азербайджан зміцнює політичний, економічний та воєнно-військовий вплив. Усі ці фактори формують загальне уявлення про регіональну політику сучасного Азербайджану.

У книзі «Каспійська шахівниця: геополітичний, геостратегічний та геоекономічний аналіз» Центру Стратегічних досліджень при Президенті Азербайджану зазначено: «Розвиток енергетичного і транспортного потенціалу перетворює Азербайджан на важливого гравця Євразійського регіону. У цьому контексті за рахунок вигідного географічного положення Азербайджан стає активним учасником транспортних проектів між Близьким Сходом і Європейським Союзом» [14, с. 105].

Наприклад, нині одним із найбільш актуальних та стратегічних проектів, що охоплює Каспійський регіон, є проект Південного газового коридору. У реалізації цього проекту Азербайджан має два основні інтереси: диверсифікація економіки та розширення формату співпраці, в якій задіяні європейські держави.

У статті Президента Ільхама Алієва «Економічні пріоритети Азербайджану на 2017 рік» зазначено: «Реалізація проектів глобального значення в різних сферах економіки, зокрема в енергетичному секторі, розширюють можливості нашої держави, слугують розвитку регіонального та міжнародного значення» [5, с. 2]. В Азербайджані розвинений нафтовий сектор, здійснюється диверсифікація експорту. За індексом глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму станом на 2017–2018 роки Азербайджан посідає 35-е місце [9].

Таким чином, реалізація важливих нафтових проектів Баку – Тбілісі – Джейхан, Баку – Супса, запуск газопроводу Баку – Тбілісі – Ерзурум, а також створення залізничної лінії Баку – Тбілісі – Карс, активізація проекту TANAP, що є складовою частиною міжнародного проекту Південний газо-

вий коридор, перетворили Азербайджан не просто на незалежного гравця Каспійського та Кавказького регіону, а на державу, яка ціною будь-яких зусиль здатна захистити свої національні інтереси.

Іншим важливим напрямом реалізації національних інтересів Азербайджану є розвиток та інтеграція до міжнародних організацій зі спільними цінностями з метою виконання міжнародних зобов'язань, розвитку глобальної та регіональної безпеки та стабільності. Активна участь Азербайджану в рамках НАТО свідчить про зацікавленість держави у співпраці з провідними організаціями та міжнародними блоками.

У 2004 р. Азербайджан приєднався до Індивідуального плану дій НАТО, який забезпечує проведення регулярного політичного діалогу, систематизує двостороннє співробітництво як всеохоплюючий інструмент, узгоджуючи заходи взаємодії. Азербайджан успішно виконав три етапи плану дій (2005–2007; 2008–2010; 2012–2013 років) [13].

Співробітництво з НАТО дає змогу, по-перше, реформувати військову сферу, враховуючи досвід країн НАТО, по-друге, широкі можливості для проведення публічної дипломатії, в якому задіяні Дипломатична академія Азербайджану та Північноатлантичний центр, по-третє, партнерство з НАТО є платформою для проведення переговорів щодо питань регіональної безпеки, згодом врегулювання нагірнокарабаського конфлікту. Захист територіальної цілісності є першочерговим національним інтересом, у вирішенні якого зацікавлена не лише азербайджанська еліта, а й народ Азербайджану.

Отже, державними інтересами Азербайджану в Каспійському регіоні є насамперед вирішення нагірнокарабаського конфлікту, посилення міжнародного іміджу та престижу держави, збереження ролі регіонального лідера в регіоні. Дипломатична діяльність Азербайджану відіграє важливу роль у забезпеченні суверенітету, територіальної цілісності та безпеки держави, у формуванні її місця, ролі та впливу в міжнародному середовищі. Невирішеною проблемою зовнішньої політики Азербайджану залишається Нагірний Карабах. Під час офіційних візитів, міжнародних форумів та на зустрічах глава держави завжди підкреслює про необхідність вирішення цього конфлікту. Тому вирішення проблеми Нагірного Карабаху є політичним інтересом Азербайджану.

Національні інтереси Азербайджану передбачають максимальний захист держави від негативних процесів у світі, забезпечення енергетичної безпеки, економічного розвитку та стабільності. Ключову роль у реалізації економічних інтересів Азербайджану займає Каспійський регіон. Стратегічне значення Каспійського моря пов'язане з видобутком нафти та газу, згодом тісною співпра-

цею з Європейським Союзом. Зовнішньоекономічні відносини в Каспійському регіоні формуються за рахунок двосторонніх та багатосторонніх ініціатив. Завдяки нафтовій стратегії Азербайджану був створений надійний фундамент майбутньої зовнішньої політики.

Керуючись принципом “Soft power”, Азербайджан завдяки історичній та культурній спадщині провів чимало міжнародних заходів, які вплинули на формування позитивного уявлення про державу. Так, наприклад, у 2015 році вперше в історії були проведені Європейські ігри, в 2016 – «Формула-1» та шахова олімпіада, в 2017 – ігри ісламської солідарності.

Азербайджанська дипломатія слугує захисту національних інтересів. Офіційний Баку надає перевагу результатам успішного двостороннього та багатостороннього партнерства в побудові міждержавних відносин [15, с. 1].

Висновки. Таким чином, національні інтереси – це сукупність політичних, економічних, культурних цінностей держави, які мають загальносуспільне значення. Зовнішня політика Азербайджану в Каспійському регіоні відповідає інтересам держави. Насамперед це стосується економічних та політичних (зовнішніх) інтересів. Підписання міжнародних контрактів та участь у важливих проектах створили умови для стрімкого економічного розвитку Азербайджану. Водночас успішна нафтова стратегія є інструментом політичного впливу в регіоні. Азербайджан є перспективним експортером природних ресурсів, незалежним та ключовим актором Каспійського регіону. Транспортно-енергетичні проекти, які ініціює Азербайджан, зміцнюють позиції держави як впливового центру Каспійського регіону. Національні інтереси Азербайджану взаємопов'язані між собою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гасанов А.М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку: Zardabi, 2014. 672 с.
2. Грачиков Е.Н. Национальные интересы Китая. Пленарный доклад международной конференции «Метаморфозы посткризисного мира: новый регионализм и сценарий глобального управления». МГИМО, Москва, 25–26 апреля, 2014.
3. Мальський М., Мацяк М. Зовнішня політика: основи теорії. Львів: Ліга-Прес, 2017. 279 с.
4. Мехтиев Р.Э. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. В 2 кн. Книга II. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 365 с.
5. Президент Ильхам Алиев: «Экономические приоритеты Азербайджана на 2017 год». Бакинский рабочий. 2017. 14 января. С. 2.
6. Beard Charles A. The idea of National Interest. Pp. ix, 583. New York: The Macmillan Company, 1934.
7. Duroselle J.B. Tout empire perira. Une vision theorique des relations scene internationales. Paris: Armand Colin, 1992. P. 88.

8. Frankel J. National interest. London: Macmillan, 1970. P. 15.
9. Global Competitiveness Index. Competitiveness ranking. Global Economic World. 25.02.2018. URL: <http://reports.weforum.org>
10. Hettne B., Inotai Andras. The New Regionalism. The United Nations University: UNU World Institute for Development Economics Research. 1994, P. 5.
11. National Security Concept of the Republic of Azerbaijan. Approved by Instruction No 2198 of the President of the Republic of Azerbaijan on 23 May 2007. United Nations. URL: http://www.un.int/azerbaijan/pdf/National_security.pdf
12. Taylor P.J. (Belhaven Press, London). 1993. P. 37. Geopolitical world orders in Political Geography of the Twentieth Century: A Global Analysis.
13. The Ministry of Foreign Affairs. Overview of Azerbaijan – NATO Partnership, 15.02.2018. URL: <http://www.mfa.gov.az/en/content/560>
14. The Caspian Sea Chessboard: geo-political, geo-strategic and geo-economic analysis / M.B. Assanbayev. Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan. Milano: EGEA, 2014. P. 105.
15. Məmmədov S. Azərbaycanın xarici siyasəti milli maraqlar üzərində qurulub. Xalq qazeri. 2015. 29 iyul. S. 1.
16. Morgentau H. Politics Among Nations. The struggle for power and peace. New York: Modern Publishing, 1961. 280 p.
4. Mehtiyev R. Nasionalnaya ideya Azerbayjana v epoxu globalnih transformatsiy. Kn.2. M. 2017, 365 s.
5. Prezident İlham Aliyev: Ekonomicheskiye prioriteti Azerbaydjana na 2017. Bakinski rabochiy. 2017.
6. Beard Charles A. The idea of National Interest. Pp. ix, 583. New York: The Macmillan Company, 1934.
7. Duroselle J.B. Tout empire perira. Une vision theorique des relations scene internationales. Paris: Armand Colin, 1992. P. 88.
8. Frankel J. National interest. London: Macmillan, 1970. P. 15.
9. Global Competitiveness Index. Competitiveness ranking. Global Economic World. 25.02.2018. URL: <http://reports.weforum.org>
10. Hettne B., Inotai Andras. The New Regionalism. The United Nations University: UNU World Institute for Development Economics Research. 1994, P. 5.
11. National Security Concept of the Republic of Azerbaijan. Approved by Instruction No 2198 of the President of the Republic of Azerbaijan on 23 May 2007. United Nations. URL: http://www.un.int/azerbaijan/pdf/National_security.pdf
12. Taylor P.J. (Belhaven Press, London). 1993. P. 37. Geopolitical world orders in Political Geography of the Twentieth Century: A Global Analysis.
13. The Ministry of Foreign Affairs. Overview of Azerbaijan – NATO Partnership, 15.02.2018. URL: <http://www.mfa.gov.az/en/content/560>
14. The Caspian Sea Chessboard: geo-political, geo-strategic and geo-economic analysis / M.B. Assanbayev. Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan. Milano: EGEA, 2014. P. 105.
15. Məmmədov S. Azərbaycanın xarici siyasəti milli maraqlar üzərində qurulub. Xalq qazeri. 2015. 29 iyul. S. 1.
16. Morgentau H. Politics Among Nations. The struggle for power and peace. New York: Modern Publishing, 1961. 280 p.

REFERENCES:

1. Hasanov A. Politika nasionalnoho razvitiya i bezopasnosti Azerbaydjanskoy Respubliki. Baku, 2014. 672 s.
2. Hrachikov E. Nasionalniye interesi Kitaya. Plenarniy doklad mejdunarodnoy konferensii "Metamorfozi postkrisisnoho mira: noviy rehionalizm I scenariy hlobalnoho upravleniya". Moskva. 2014.
3. Malskit M., Masyax M. Zovnishnya politika: osnovi teorii. Lviv, 2017. 279 s.

The national interest concept analysing in the concept of the foreign policy of Azerbaijan in the Caspian region

Mustafazade Parvana Telman

Scientific worker of the History Institute
National Academy of Sciences
of Azerbaijan Republic
Baku, Azerbaijan Republic

Researching of political term "national interest" in the context of the role of Azerbaijan in the Caspian region is relevance. The sole strategic decisions are accepted during the national interest formation. Azerbaijan foreign policy in the Caspian region is a practical example of mutual influence between national interest and foreign policy direction. The forming of national interest in the process of transport and energy development are becoming to discuss. The Republic of Azerbaijan is the most developed state of the South Caucasus. Due to the thoughtful foreign policy course, the state fully implements national interests that are request to the modern political realities. Azerbaijan is becoming a leading player in the Caspian region due to clear strategic goals. The state implements transport and energy projects of international importance, which increases its credibility in the international arena. The scientific purposes of this article are to define the concept of national interest and study the political and economic interests of Azerbaijan in the Caspian region. The method of analysis and comparison are used during the researching process. The method of analysis allowed consider the factor of national interest in Azerbaijan's foreign policy in the Caspian region. The method of comparison contributed to the ratio of the category of "national interest" in the theories of various schools of international relations.

Key words: national interest, oil, transportation project, Caspian region, Azerbaijan Republic.

Рустамова
Афаг Балоглан кызы

Развитие информационного общества в Азербайджане: реалии и перспективы

УДК 327.57
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-5-6-108-112>

Рустамова Афаг Балоглан кызы
доктор философских наук,
заведующий отделом
«Философские проблемы
информационного общества»
Института философии Национальной
академии наук Азербайджана
пр. Г. Джавида, 115, г. Баку,
Азербайджанская Республика

Целью статьи является разъяснение актуальной проблемы развития «информационного общества» в Азербайджане. Автор обращает основное внимание на то, что в каждой стране происходит специфический переход к информационному обществу. То есть развитие информационного общества как общественно-политический факт зависит от факторов, которые уже сформировались в различных сферах общественной жизни.

В статье уточняются особенности информационного общества в стране и делается вывод о том, что в Азербайджане успешно формируется информационное общество. Тем не менее процессы в глобальном масштабе происходят намного быстрее, чем в Азербайджане, поэтому ускорение этого процесса в Азербайджане необходимо.

Ключевые слова: информация, информационное общество, развитие информационного общества в Азербайджане, высокие технологии, ИКТ.

Актуальность исследования. В настоящее время информация имеет исключительно важное значение. Именно информация стала важным фактором определения сущности современной эпохи, придания ей нового направления. Это прежде всего относится к когнитивным ценностям. Результаты мирового научно-технического развития говорят о том, что основным, ведущим фактором современной цивилизации являются не природные ресурсы или развитие промышленности, а научная информация. Поэтому начиная со второй половины XX века, информация привлекает внимание ученых и широко обсуждается.

На данный момент важность информации в мире стремительно растет. Создается рынок информации, преимущество информации становится важной социальной силой. В нынешних условиях информация, которая обеспечивает основные аспекты человеческой деятельности, становится ценным продуктом и товаром. Таким образом, информация играет важную роль в эволюции современного общества. Это сказывается в глобальной компьютеризации и информатизации различных сфер человеческой деятельности. Компьютеризация общества означает разработку и внедрение компьютерных технологий, обеспечивающих сбор, обработку и передачу информации, информатизация же общества представляет собой процесс интеграции информационных технологий во все сферы жизни общества.

Переход к информационному обществу в каждой стране имеет своеобразный характер. Иными словами, информационное общество как социально-политическое явление развивается на факторах, которые уже сформировались в разных сферах общественной жизни. Особенностью этих факторов является то, что они отражают уровень развития общества на данный период. В этой

связи в Азербайджане быстро развивается интеллектуальная и техническая база, и в соответствии с особенностями этого развития здесь формируется информационное общество. Для построения информационного общества в Азербайджане создана благоприятная почва. Этому способствует исторический путь развития, пройденный страной. В этой связи необходимо особо признать заслуги Азербайджанской Демократической Республики. Для достижения сегодняшнего социально-культурного и интеллектуального уровня страна прошла большой исторический путь, Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) является важным этапом в истории развития страны. В 2018 году с почетом на высоком государственном уровне в Азербайджане и за рубежом был отмечен День Республики и 100-летний юбилей образования Азербайджанской Демократической Республики [1].

Целью данной статьи является определение особенностей формирования информационного общества в Азербайджане.

Методы. Для осуществления поставленной цели автор использовал системный подход, конкретно-исторический метод в исследованиях социальных явлений, контент-анализ законодательных документов, с помощью которого осуществляется политика формирования информационного общества в стране.

Результаты исследования. Исторический путь, пройденный Азербайджаном, был довольно трудным и сложным. В начале XX века в стране наблюдается рост национального самосознания. Известно, что среди восточных стран Азербайджан имеет древнейшую и богатую историю традиции государственности. В формировании азербайджанской государственности большое значение имеет исторический опыт существовавших

на данной территории государств. С этой точки зрения исключительную роль играли государства Ширваншахов, Атабеков, Каракоюнлу, Аккоюнлу и Сефевидов [2]. Создание первой парламентской республики – Азербайджанской Демократической Республики (АДР) на мусульманском Востоке оценивается как логическое продолжение исторической эволюции. Провозглашение 28 мая 1918 года Азербайджанской Демократической Республики стало важным событием в жизни азербайджанского народа. Этот исторический день, то есть принятие Декларации о независимости 28 мая 1918 года, отмечается в Азербайджане как День Республики. Несмотря на то, что этот период продлился недолго (всего 23 месяца), АДР оставила неизгладимый след в истории нашего народа.

Независимо от национальности, политической, религиозной принадлежности, пола предоставление равных прав всем гражданам, определение государственных границ, принятие государственных атрибутов, утверждение азербайджанского языка в качестве государственного послужило прочной основой для дальнейшего развития страны. Были предприняты шаги в сфере строительства демократической государственности, экономики, культуры, образования, военного строительства и т.д. Азербайджан стал первой страной на Востоке, где женщина получила право участвовать в голосовании [3].

В настоящее время в Азербайджане реализуются многочисленные государственные программы в целях улучшения экономики страны и повышения качества социальной жизни. В этом плане была принята Концепция развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее», утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики 29 декабря 2012 года № 800 [4].

Шестая глава Концепции включает пункт о развитии информационных и коммуникационных технологий и переход к информационному обществу. Главная цель здесь – стимулировать формирование инновационной экономики. Диверсификация экономики, развитие нефтяного сектора и, самое главное, построение экономики знаний охватывают ключевые стратегические аспекты Концепции. Естественно, для осуществления поставленных целей приоритетным является повышение конкурентоспособности страны. В соответствии с требованиями современного периода для реализации вышесказанного необходимо ускорить развитие ИКТ и высоких технологий. По сравнению со странами, которые уже достигли определенного уровня развития в этом направлении, данный сектор в Азербайджане еще очень молод. Тем не менее Азербайджан не мог оставаться в стороне от глобальных процессов, ускорившихся с прошлого века. В этой связи в Азербайджане проводятся научные исследования, связан-

ные с электронно-вычислительными машинами, ведется обучение в системе образования. То есть начиная с 60-х годов прошлого века в этой области на научно-практическом направлении осуществлялись работы, в кибернетике был достигнут определенный прогресс.

Концепция развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее» включает основные стратегические цели политики развития во всех сферах жизни страны. Эти цели включают реализацию таких жизненно важных вопросов современности, как переход к информационному обществу, развитие экономики, основанной на знаниях, благодаря развитию ИКТ, широкое применение ИКТ в органах власти и местного самоуправления, развитие электронных услуг, обеспечение потребностей общества в информационных продуктах и услугах и т.д.

Расширение применения новых технологий в области телекоммуникаций, устранение цифровых различий между странами посредством реализации проекта Трансевразийской информационной супермагистрали (TASIM), создание прочной и долговременной информационной инфраструктуры, развитие систем электронной коммерции и электронного рынка, ускорение интеграции страны в глобальное информационное пространство и другие проблемы еще предстоит решить [5].

В Концепции развития помимо стимулирования новых проявлений в информационном секторе также предусматривается эффективная организация традиционных информационных ресурсов и укрепление материально-технической базы. В Законе Азербайджанской Республики «О получении информации», принятом в 2005 году, основное внимание также уделяется совершенствованию деятельности структурных подразделений государственных органов, ответственных за предоставление информации в Интернете. Основная деятельность направлена на получение, ускорение распространения информации посредством СМИ, осуществление мер по укреплению взаимного доверия и сотрудничества между государственными органами и средствами массовой информации [6].

Сегодня Азербайджан переживает период развития во всех сферах жизни. Социальная защита граждан, интеграция в глобальный мир, быстрое развитие экономики и т. д. являются параметрами развития. Важным фактором в данном случае является применение технологий, способствующих ускорению развития различных областей. Наряду с этим такие вопросы, как присоединение и активное участие в процессах, происходящих в мире, демократия, защита и совершенствование прав человека, а также правильная стратегия в международных отношениях, являются отраслями, реа-

лизирующими общее развитие страны и, конечно же, не могут быть осуществлены без новых технологий. Но реализация данных проблем имеет очень сложный характер. Для достижения устойчивого и прочного развития важно проводить правильную политику в области науки, образования и экономики. Естественно, основным направлением данной политики является обеспечение целенаправленного и быстрого развития информационно-коммуникационных технологий. Внедрение ИКТ в образование, здравоохранение, менеджмент, банковское дело, бизнес, туризм и другие области создают условия каждому человеку в полной мере воспользоваться возможностями данных секторов. Основным принципом государственной политики в Азербайджане является целенаправленное определение стратегии, которая обеспечит развитие этого сектора в ближайшем будущем. Причем учет внутренних возможностей и международный опыт занимают ведущую позицию. В Национальной стратегии развития информационного общества Азербайджанской Республики на 2014–2020 годы, утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 2 апреля 2014 года, рассматриваются все вопросы, которые до мельчайших деталей могут обеспечить дальнейшее развитие страны. Несомненно, рано или поздно истощаются природные ресурсы, поэтому важным фактором для общего развития государства является определение альтернативных путей развития. При этом должны учитываться процессы, происходящие в мире, а также внутренние возможности и перспективы страны. Для Азербайджана данное направление прежде всего предполагает развитие ненефтяного сектора. Для достижения поставленной цели необходимо формирование и последовательное развитие в стране информационного общества. Только так можно обеспечить дальнейшее развитие государства и его социально-экономический рост.

Ведущими направлениями Национальной стратегии развития информационного общества в Азербайджанской Республике на 2014–2020 годы, утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики господином Ильхамом Алиевым от 2 апреля 2014 года, являются:

- инфраструктура и услуги ИКТ;
- развитие сектора высоких технологий;
- усиление научно-технического потенциала по развитию высоких технологий;
- развитие «электронного правительства»;
- ИКТ как фактор развития общества;
- подготовка кадров;
- обеспечение информационной безопасности;
- развитие национального контента [7].

Основная цель Национальной стратегии заключается в утверждении информационного общества в стране, эффективном использовании созданных

ею возможностей для развития граждан, общества, государства, в устойчивом прогрессе страны, всестороннем применении ИКТ в государственном управлении, а также в их развитии как экономического сектора, придающего импульс развитию социально-экономической и культурной сфер [7].

Очевидно, что в мире происходит процесс информатизации общества, и, само собой разумеется, этот процесс будет продолжаться в течение длительного времени. Естественно, что Азербайджан, определивший высокие тенденции роста в качестве основной своей цели, не останется в стороне этих процессов. Важные проекты, реализуемые в рамках государственной политики, являются тому примером. Благодаря осуществляемой Президентом Ильхамом Алиевым стратегии социально-экономического развития наша страна добивается национального прогресса и занимает особое место в мире. Важно подчеркнуть одну деталь: страны, которые способны развивать стратегию экономического роста на базе научно-технического прогресса, осуществлять инновационное развитие, основанное на науке, могут точно определить свой путь национального прогресса.

В настоящее время Президент Ильхам Алиев предпринял важные шаги в деле реализации политики в этой области с целью обеспечения длительного развития ИКТ в Азербайджане. Первый международный визит после избрания его на пост Президента Республики был в Женеву 12 декабря 2003 года на Всемирную встречу на высшем уровне по информационному обществу. На этом саммите господин Ильхам Алиев предложил тезис – «превратим черное золото в человеческое золото», определив тем самым направление нового экономического развития в стране.

Ясно, что альтернативные тенденции развития для каждой страны разные. В Азербайджане реализацию соответствующей среды можно достигнуть путем замены «черного золота» высокими интеллектуальными человеческими ресурсами. Новое экономическое развитие основывается, главным образом, на знаниях и высоких технологиях, а ИКТ определены как неотъемлемая часть общего социально-экономического развития государства [8].

Сегодняшние реалии ставят перед Азербайджаном новые проблемы. На фоне происходящих в мире глобализационных процессов с начала XXI века быстро развивающиеся, расширяющиеся информационные и коммуникационные технологии приобретают новый смысл. Естественно, Азербайджан не может оставаться в стороне от этих процессов, ибо глобальные, планетарные события проникают в экономическую, социальную, политическую, гуманитарную, культурную и пр. жизнь страны. Происходящие процессы можно охарактеризовать с двух сторон: первый фактор – региональный,

с точки зрения сферы влияния, второй – внутренний, который имеет решающее значение для управления всех сфер общественной жизни страны.

26 сентября 2018 года в жизни нашей страны произошло историческое событие. Спутник Azerspace-2 был запущен с космодрома Куру во Французской Гвиане. Следует отметить, что за последние пять лет три спутника были выведены орбиты Азербайджана: спутник связи Azerspace-1, наблюдательный спутник «Azersky» и Azerspace-2. Эти события также имеют значение в том плане, что в 2018 году Президент Азербайджана Ильхам Алиев издал указ о праздновании 100-летия Азербайджанской Демократической Республики. Азербайджанский народ отметил этот знаменательный день, испытывая чувство гордости за свою страну. Очевидным примером этому является посвящение запуска на орбиту спутника Azerspace-2 100-летию Азербайджанской Демократической Республики, государственной независимости Азербайджана. В своем поздравительном послании народу Президент Ильхам Алиев сказал: «Эти спутники имеют большое значение. Прежде всего Азербайджан делает большой важный шаг с точки зрения информационной безопасности. Благодаря нашим спутникам сегодня азербайджанские телеканалы могут транслировать свои программы по всему миру. Сегодня Азербайджан полностью устранил свою зависимость от иностранных партнеров в области телекоммуникаций. В тоже время в развитии космической промышленности Азербайджана важную роль играет подготовка кадров. Спутниками управляют азербайджанские специалисты, большинство из них – молодежь» [9].

В Азербайджане многое делается для развития информационного общества, однако в мировом масштабе эти процессы происходят настолько быстро, что необходимо постоянно и последовательно принимать меры в соответствии с требованиями дня. Несмотря на то, что приняты основные законодательные документы о создании единого информационного пространства, формировании, защите и использовании информационных ресурсов, подготовке концепции информатизации всех производственно-промышленных областей, принятии государственных законодательных документов о создании и применении информационных технологий, существует необходимость в ускорении развития информационного общества в Азербайджане.

Выводы.

Обобщая вышесказанное, можно сделать вывод, что:

– формируется новый этап развития цивилизации. Основным показателем данной цивилизации состоит в том, что изменения происходят настолько быстро, что в такой ситуации трудно предсказать, прогнозировать происходящие в обществе события;

– новый этап развития цивилизации предполагает новые идеи, подходы и применение соответствующих методов исследования;

– важные проекты, реализуемые в рамках государственной политики в области формирования информационного общества, способствуют тому, что Азербайджан добивается национального прогресса и занимает особое место в мире.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Исполнилось 100 лет со дня создания Азербайджанской Демократической Республики. URL: https://azertag.az/ru/xeber/Ispolnilos_100_let_so_dnya_sozdaniya_Azerbaidzhanskoi_Demokraticeskoi_Respubliki-1167034
2. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%A8%D0%B8%D1%80%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%88%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B2
3. URL: http://axc.preslib.az/az_a1.html
4. URL: <https://ru.president.az/articles/11308>
5. Проект TASIM позволит предотвратить «цифровую пропасть» в евразийском регионе. URL: <https://www.ictsd.org/bridges-news/>
6. URL: http://physics.gov.az/future_ru.pdf
7. Национальная стратегия по развитию информационного общества в Азербайджанской Республике на 2014–2020 годы. URL: https://azertag.az/ru/xeber/NACIONALNAYA_STRATEGIYA_po_razvitiyu_informacionnogo_obshchestva_v_Azerbaidzhanskoi_Respublike_na_2014_2020_gody-118449
8. URL: <http://olke.az/news/detail/ilham-eliyev-azerbaycan-xalqini-tebrik-etdi-137357>
9. URL: <http://olke.az/news/detail/ilham-eliyev-azerbaycan-xalqini-tebrik-etdi-137357>

REFERENCES:

1. It is 100 years since the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic. URL: https://azertag.az/ru/xeber/Ispolnilos_100_let_so_dnya_sozdaniya_Azerbaidzhanskoi_Demokraticeskoi_Respubliki-1167034
2. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%A8%D0%B8%D1%80%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%88%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B2
3. URL: http://axc.preslib.az/az_a1.html
4. URL: <https://ru.president.az/articles/11308>
5. The TASIM project will prevent the digital divide in the Eurasian region. URL: <https://www.ictsd.org/bridges-news/>
6. URL: http://physics.gov.az/future_ru.pdf
7. National Strategy for the Development of the Information Society in the Republic of Azerbaijan for 2014–2020. URL: https://azertag.az/ru/xeber/NACIONALNAYA_STRATEGIYA_po_razvitiyu_informacionnogo_obshchestva_v_Azerbaidzhanskoi_Respublike_na_2014_2020_gody-118449
8. URL: <http://olke.az/news/detail/ilham-eliyev-azerbaycan-xalqini-tebrik-etdi-137357>
9. URL: <http://olke.az/news/detail/ilham-eliyev-azerbaycan-xalqini-tebrik-etdi-137357>

Development of the information society in Azerbaijan: realities and prospects

Rustamova Afag Baloglan gizi

Doctor of Philosophical Sciences,
Head of Department of "Philosophical
Problems of the Information Society"
at Institute of Philosophy
in the National Academy
of Sciences of Azerbaijan
H. Cavid ave., 115, Baku,
Azerbaijan Republic

The objective of the article is to explain actual development problem of the "information society" in Azerbaijan. The author gives main attention to the fact that each country has a specific transition to the information society.

That is, the development of information society as a socio-political fact, depends on factors that have already been formed in various spheres of social life. The article clarifies features of the information society in the country, and concluded that the information society has been successfully forming in Azerbaijan. Nevertheless, processes on a global scale occur much more faster than in Azerbaijan, so the acceleration of this process in Azerbaijan is needed.

Key words: information, information society, development of information society in Azerbaijan, high technologies, ICT.

НОТАТКИ

Наукове видання

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 5/6

Коректура • С. Корзун

Комп'ютерна верстка • Ю. Семенченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Arimo.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 14,28. Ум.-друк. арк. 13,25.

Підписано до друку 29.12.2018 Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.

Телефон +38 (0552) 39-95-80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.